

ANDASTAN

Անդաստան
Գրքեր

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԻ

Fonds A.R.A.M

ՄԱՌԻ ԱԹՄԱՃԵԱՆ
ԶԱՐԵՀ ԴԱԶԱԶԵԱՆ
Վ. ԵՐԱՆԳԵԱՆ
ՍՐԱԷՆ ԵՐԿԱԹ
ՌԵՖԵՍԵԼ ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ
ՀՐԱԶ ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ
Վ. ԹՈԹՈՎԵՆՑ
Բ. ԹՕՓԱԼԵԱՆ
Մ. ԻՇԽԱՆ
Ա. ԽԱՆՏԱՆԵԱՆ
Ա. ԿՈՍՏԱՆԴԵԱՆ
Գ. ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄԵԱՆ
Գ. ՃԻԶՄԷՃԵԱՆ
Վ. ՄԵԼԻՔԵԱՆ
Ն. ՏԷՐ ՄԻՔԱՑԷԼԵԱՆ
ՎԱՀՐԱՄ ՄԱՎԵԱՆ
Յ. ՄԱՐՏՈՒՆԻ
ՎԱԶԳԷՆ ՇՈՒՇԱՆԵԱՆ
Զ. Մ. ՈՐԲՈՒՆԻ
ՄԿՐՏԻԶ ՊԱՐՍԱՄԵԱՆ
ՀԱՅԿ ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ
Ա. ՍԵՄՍ
ԵԴ. ՍԻՄՔԷՇԵԱՆ
ՅՈՎԱԷՓ ՍՎԱՅԵԱՆ
ՇԱՌԼ ՊՈՏԼԵՐ
Յ. ՊՕՂՈՍԵԱՆ
ՓՕԼ ՎԱԼԵՐԻ
Կ. ՓՕԼԱՏԵԱՆ
Գ. ՔԵՐԷՍԹԷՃԵԱՆ
SAINT-JOHN PERSE
JOSEPH CHOKO
Henry SPER

1961

12

ԱՆԴԱՍՏԱՆ

Պարբերական

Գրականության և Արուեստի

*

12

1961

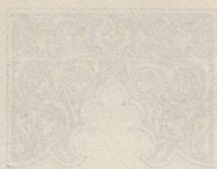
(Տասնամեակ)

ANDASTAN

Revue arménienne
Arts et Littérature

PARIS

Fonds A.R.A.M

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԱՐԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐԱԼ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

*

12

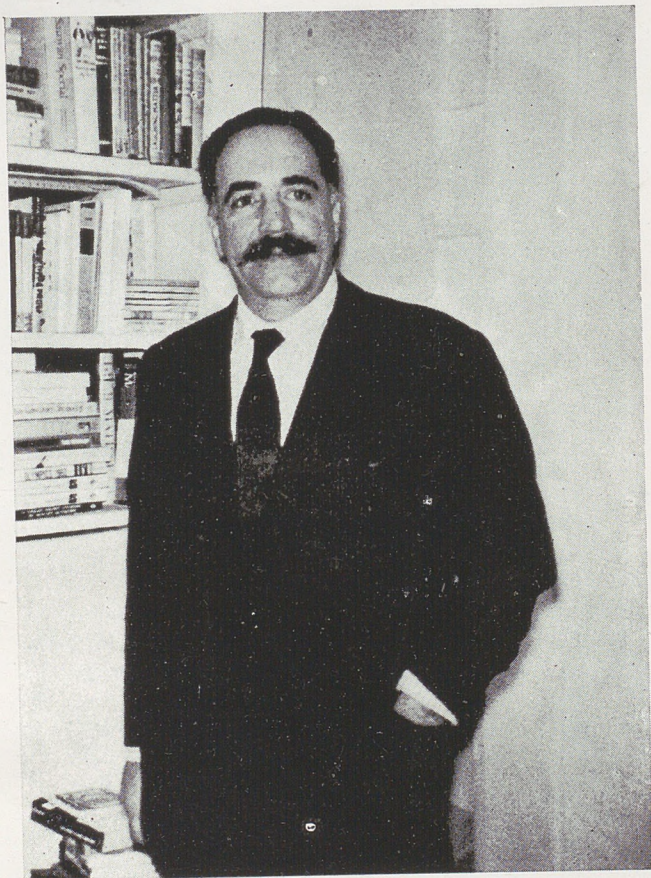
1981

(Գրքագրություն)

ԱՆԺԱՏԱՆ

Հայաստանի Հանրապետության
Գրականության կենտրոնի

ԲԱՅԻՄ

ՈՒԷԼԵԱՍ ՍԱՐՈՅԵԱՆ

ՈՒՒԼԵԱՄ ՍԱՐՈՅԵԱՆԻ ԱՐՈՒԿՍՏԸ

Հարկ կա՞յ ներկայացնելու Ուիլեամ Սարոյեանի արուեստը: Բազմաթիւ ֆննադատներ եւ ուսումնասիրողներ լայնօրէն մեկնաբանեցին իր գործը, որպէսզի ան իր անվիւնելի տեղը գրաւէ անդրատալանտեան գրական արձակարանին մէջ: Ահա քէ ինչն՝ հետագայ ֆանի մը էջերը գորս կը ներկայացնէ *Անդաստան*, կը միտին ֆաշակ մը տալ իր գարծէն ֆան քէ բնորոշել զայն իր տարածոյթին մէջ:

Կարելի՞ է անմիջական դատում մը կատարել մեղեդիի մը մասին: Կարելի է ընդունիլ կամ մերժել: Արդ, Սարոյեանի գործը, մեղեդի մըն է, երգը գուսանի մը ուր հեզնանքը կը գուգադիպի գուրգուրանքին, տրամուրթիւնը ուրախութեան, եւ ուր երբեմն կը յանգի անակրնկալ եգրակացութիւններու, անպարարի մը վարպետութեամբ... խառնուրդ մը՝ լուսագոյնին ու խաբուսիկին, փարատութիւն ու յուզականութեան, բայց ուր կը փայլի միշտ իր անվիւնելի տաղանդը:

Այն ինքնավստահութիւնը որ ունեցաւ՝ ամիս մը շարունակ՝ օրական նորավէպ մը հասցնելու հրատարակիչի մը, մէկ ապացոյցը չէ՞ այդ վարպետութեան: Այսպէս է որ մտաւ ամերիկեան գրակաւութեան մէջ, ու կը տեսականացնէ իր ներկայութիւնը, մնալով մոգական իր լարերուն վրայ, — ինչպէս Շակալ մը, իր երագային պատաններուն մէջ կուտայ խուսափուկ աշխարհ մը, ուր իրականութիւնը կը տարրալուծուի:

Իր հնգիին մէջ «հրաշալին» նախապայման մը կը կազմէ, ուրկէ կը հեռանայ երբեմն՝ տխրելով:

Այս տխրութիւնը կուգայ պաղ իրականութեան միջամտութեանէն, — մօր մը մահէն, սիրոյ մը դժբախտ չֆացումէն, հայրենի հողին գրկանքէն, երագուած ֆաղցրութեանց ձախողանքէն ուր հոգեկան խաղաղութիւն մը իր երջանկութիւնը պիտի հաստատէր. այս բոլորը կը կազմեն իր վիպերգութեան անկիւնաքարերը:

Ու այսպէս ան կը քրքրէ սովորական առօրեայ կեանքը, զայն կը գունաւորէ իւրայատուկ քարմութեամբ, միամիտ ու մաքուր հոգիով: Աննշան ու վաղանցուկ բաներուն կառչած, կը տարուի գտնել անոնց միօրինակութեան մէջ իսկ երջանկութեան մը աղբիւրը, որովհետեւ ամէն ինչ դատապարտուած է չֆանալու այս կեանքի մէջ:

Ամէնէն մարդկային, տաք ու եղբրական շեշտերով կը զինէ իր աննշան հերոսները: Սարոյեան նիւթին վրայ չէ որ կը ծանրանայ այլ այն մթնոլորտին որ կուտայ իր տաղանդով, դնելով մեզ յուզական իր տիեզերքին մէջ:

Այնքան աւելի սիրելի մեզի, երբ հոն կը հանդիպինք հայկական անուններու, հայ մարդոց ու յանախ հայկական ամէնէն հարագատ ու խոր ապրումներու:

Օտար լեզուով ստեղծագործող բոլոր համաշխարհային գրողներուն մէջ, Սարոյեանը ամենամօտիկն է մեր գրականութեան, գրեթէ անոր մաս կազմելու աստիճան:

«ԱՆՒ»

ԷԿ ՔԱՆԻ ՀԱՅԵՐ

Ծննդավայրիս մէջ կ'ապրէին բազմաթիւ հայեր. եւ ինծի համար անոնցմէ ամէն մէկը յիշատակելի եւ եզակի դէմք մըն էր:

Այստեղ կ'ուզեմ յիշել անոնցմէ մէկ քանին միայն:

Վայրը՝ Փրեզնո, Գալիֆորնիա: Ժամանակը՝ 1918 Նոյեմբեր: Եւրոպայի մէջ հազիւ վերջացած պատերազմը: Ես՝ տասը տարեկան: Գործս՝ թերթի ծախել: Երկու տարի է այդ էր քրածս: Աւ այդ ձեւով էր որ կ'իմանայի անշուշտ թէ ի՞նչ կ'անցնէր կը դառնար աշխարհի երեսին — խառնակութիւններ: Տակնուվրայութիւններ՝ ահռելի՛, մեծ վէճեր, խո՛ր խառնաշփոթութիւն, պատերազմ, անօթութիւն, տարագրութիւն: Ի՞նչ կրնայի ընել այդ բոլորին դէմ: Ո՞վ ի՞նչ կըրնար ընել:

Մայրս զիս դրաւ կարմիր կղմինտրէ հայոց եկեղեցին, Վանքուրա պողոտային եւ Մէն փողոցին վրայ, որ հայերէն սորվիմ, կարծես այդպիսով կարելի պիտի ըլլար պայծառացնել ընդհանուր կացութիւնը:

Ես դիտէի Հայաստան զտնուող մեր քաղաքին — Գեղեցիկն Պիլժիսի — գաւառաբարբառը:

Ատիկա բաւական չէր սակայն: Յամենայն դէպս միայն մէկ շաբաթ մնացի այդ դպրոցին մէջ: Սորվեցայ Ա. Բ. Գ.ը, ինչպէս նաեւ կարդալ «Անա՛, կատուն կերաւ մաւկը»: Շարթուան մը համար բաւարար չէր այսքանը, որպէսզի հրաժարիմ թերթի ծախելէ ու քիչ մը դրամ վաստկելէ: Երբ մայրս արտօնեց ինծի որ ձգեմ հայկական դպրոցը:

Ես ուրախ էի, ի հարկէ: Որովհետեւ, ո՞վ կը սիրէ դպրոց երթալ: Միաժամանակ տխուր սակայն, որովհետեւ հոն ճանչցած էի երկու պատուական հայեր, Տէր Հայր Գապարեանը, որ մեզի հայերէնի դաս կուտար եւ երաժիշտ-դպրապետ Փրոֆ-Գալֆայեանը, որ շարական կը սորվեցնէր:

Այս երկուքն ալ միջհասակ եւ սեփ-սեւ մօրուքով մարդիկ էին: Բան մը կար որ չէին սիրեր, դանդաղաչարժութիւնը եւ անոնց հրամաններ արձակելու եղանակը զիս կը հմայէր:

Տէր Հայրը ծնունդով զիւղացի էր, Մուշէն, իսկ դպրապետը կը սերէր վերդաստանէ մը որ տաղանդաւոր մտաւորականներ տուած էր ազգին: Փրոֆ-Գալֆայեանը նախապէս աշակերտած էր Վէնսան տ'էնտիին, Փարիզ:

Փրէզնոյի այս հանրաժանօթ հայերը յաճախ կ'անցնէին իմ կեցած անկիւնէս, գործատեղիէս, եթէ կարելի է այսպէս ըսել: Ու

միշտ ալ ես կ'ուրախանայի զանոնք տեսնելով: Կը յառաջանային խոհուն քալուածքով մը, կարծես կորսուած մեծ յղացումներու մէջ: Թերեւս ալ էին: Կը տեսնէին զիս յաճախ ու կը լսէին բարձրաձայն լուրեր պոռալս: Բայց դո՛հ չէին երեւար: Հայեր էին, պա՛րզապէս: Աղբատ մարդիկ, ի հարկէ, բայց ինծի համար հայութեան լուսագոյնները, անոնք որոնք քաղաքին յարաճուն բնակչութիւնը կը հասցընէին երեք միլիոնի: Ու ահա՛ կը յիշեմ զանոնք, Ֆրեզնոյի հայութեան իբրեւ երկու ամէնէն ճշմարիտները, Գասպարեան եւ Փրոֆֆալֆայեան:

1926ին, Սան Ֆրանսիսկոյի մէջ, երբ տասնըութը տարեկան էի, տեսայ մարդ մը, որ փողոցին մէջ բեռնակառքի մը վրայ ծաղիկ կը ծախէր: Անմիջապէս հասկցայ որ ան հայ էր: Պահ մը զիտեցի զայն աչքիս պոչովը եւ նշմարեցի որ երբ առանձին մնար կը սկսէր խօսիլ, իբրեւ թէ մէկու մը հետ վիճաբանէր: Լա՛ւ, որո՞ւ հետ կը խօսէր ան: Որոշեցի որ Աստուծոյ հետ կրնար ըլլալ, բոլոր անցեալի հայերուն հետ, Ամերիկայի հետ: Չհասկցայ սակայն թէ ի՛նչ կ'ըսէր ան...

Այդ օրուրնէն տասը տարի ետք ան մեր տունը եկաւ 348 Քարլ փողոց եւ մայրս զայն մեզի ներկայացուց իբրեւ Պիթլիսէն Սարոյեան ընտանիքին մէկ հին ծանօթը, Վարդան Մուրատեան:

Բայց ես զայն լաւ կը ճանչնայի, թէեւ ան կը կարծէր թէ առաջին անգամն է որ կը տեսնէի: Թերեւս պիտի կարենայի հիմա հասկընալ թէ որո՞ւ հետ կը խօսէր ան, երբ առանձին մնար, եւ ինչի՞ մասին: Փոքրիկ դուստրներով մայրս սուրճ հրամցուց եւ այցելուն քանի մը ումպ խմելէ յետոյ, ըսաւ ինծի — «Դուք գրող էք: Եթէ միայն գիտնայիք թէ ուղեղիս մէջ ինչե՞ր կ'անցնին կը դառնան, պիտի կարենայիք անոնցմով խոշոր գիրք մը լեցնել»: Պատասխանեցի թէ վստահաբար անոր կեանքն ու մտածումները ինքնուրոյն կրնային ըլլալ, ու շա՛տ կարեւոր: «Ա՛հ, հա՛, բացազանչեց ան, իբրեւ թէ կարգար հայ լեզուն զպրոցի մը մէջ, հոն ուր ես չէի կրցած յաջողիլ: Այնքա՛ն շատ բան կայ ըսելիք, որ չեմ գիտեր թէ ուրի՞նչ սկսիմ: Առաջիկն, ես հայ եմ, եւ դուք զիտէք թէ ի՛նչ դժուարին եւ միանգամայն ի՛նչ հրաշալի բան է այդ: Երկրորդ, ես պիթլիսցի եմ, եւ ամէն մարդ զիտէ թէ պիթլիսցիները ի՛նչ անհանգիստ, անհամբեր, իրենք իրենցմէ դժգոհ բայց զարգացումի հետամուտ մարդիկ են: Բնականաբար սխալ հասկցուած են անոնք ուրիշ հայերու կողմէ, հիմա ալ առաջ ալ: Երրորդ, ես Մուրատեան մըն եմ եւ, թէեւ հեռուոր, բայց արեւակաւ կապով ազգական Սարոյեաններուն: Այս կը նշանակէ որ մենք բանաստեղծ ենք, նշանակութիւն չունի թէ ի՛նչ ձեռով կը շահինք մեր կեանքը: Ես ամէն օր նոր ֆեթթուած մը կ'ապրիմ»: Հարցուցի իրեն թէ ի՛նչ կը գրէր իր քերթուածները. եւ ան պատասխանեց. — «Անոնցմէ մէկ քանին միայն, եւ ո՛չ լաւազոյնները: Ու զեռ մոռցած եմ ամէնէն զեղեցիկները: Ես ծաղկավաճառ չեմ: Այդ գործը կ'ընեմ պարզապէս ընտանիքիս պէտք եղած դրամը շահելու համար»: Բաճկոնին ներքին գրպանէն թուղթի կտոր մը հանեց ան, բացաւ, եւ առանց ալլեւայլի

կարգաց քերթուած մը, զոր ինք գրած էր : Շատ լաւ էր ան : Ան ունէր լրջութիւն, հպարտութիւն, ուժականութիւն, զայրոյթ եւ սէր, եւ բաւականաչափ մտացիութիւն, տափալուծեցէ զայն փրկող : Մինչ ան կը կարգար, ես սկսայ հասկնալ թէ ինչո՞ւ ան միշտ կը շարժէր իր շրթները ամէն անգամ որ առանձինն ըլլար : Ան կրկնապէս կլանուած էր, ստեղծագործելով եւ արտասանելով իր հերոսական քերթուածներէն մէկը, որուն լաւագոյնը դատապարտուած էր անմիջապէս մոռցուելու : Եւ ես կը սքանչանայի հայ լեզուի գեղեցկութեան վրայ, այդ լեզուին անմասն բանաստեղծականութեան վրայ : Գուցէ, կը մտածէի, հայերէն լեզուին ճոխութեան պատճառներէն մէկն ալ այն էր, որ իւրաքանչիւր հայ բանաստեղծ էր, անոր ամբողջ կեանքը տեսակ մը քնարերգական բանաստեղծութիւն էր : Որքան տարիները անցան ես զգացի թէ ա՛յդ էր ճշմարտութիւնը : Գիտեմ որ հայ բանաստեղծութեան լաւագոյն կտորները կարելի չէ անդլիերէնի թարգմանել : Անոնք կը պատկանին այդ առանձնայատուկ լեզուին, ա՛յդ մարդկութեան : Այսպէս ա՛հա՛ կը վերլիշեմ վարդան Մուրատեանը, իրեւ Սան-Ֆրանսիսկոյի Հայը : Դարձեալ, ուրիշ շատ մը հայեր կային Սան-Ֆրանսիսկոյի մէջ, զորս պարտաւոր էի յիշելու, բայց ատոր համար ամբողջ դրքի մը էջերուն սկսեք ունիմ : Տղկավաճառը որ բանաստեղծ մըն էր իրապէս, կը բաւէ առայժմ :

Լոս-Անձելոս դացած էի կարճ այցելութեան մը համար, 19 տարեկանիս եւ մէկը ինծի ըսաւ թէ հայ փիլիսոփայ մը կար որ պիտի խօսէր տեղ մը եւ թէ թերեւս լաւ կ'ընէի երթալու եւ լսելու զայն : Լա՛ւ, ես չէի ճանչցած հայ մը որ փիլիսոփայ չըլլար, այս կամ այն ձեւով եւ ես իրապէս չէի հետաքրքրուեր փիլիսոփաներով, որոնք միայն այդ են, եւ ուրիշ ոչինչ, բայց որոշեցի երթալ :

Վայրը՝ ընթերցանութեան փոքրիկ սրահ մըն էր, լեփ-լեցուն միջին դասակարգի ամերիկացի տիկիններով : Փիլիսոփան վաթսուներ մօտ մարդ մըն էր, անունը Մ. Մ. Մանկասարեան : Անոր փիլիսոփայութիւնը կը թուէր հիմնուած ըլլալ տարակոյսի եւ անհատութեան վրայ եւ տիկինները սարսափած էին հոն յայտնուած յանդընուութենէն եւ արկածախնդրական ոգիէն : Որքան որ ալ հեռուոր կապ մը ունենար այս խնդիրը իմ հետս, հաւանաբար Պրն. Մանկասարեանը ի զուր կը վատնէր իր ժամանակը : Սովորական չէր որ իր մտաւորական սրամտութիւնը միայն իրեն պահէր եւ կ'ուզէր զայն բաժնել նաեւ իր ունկնդիրներուն : Տիկիններէն ոմանք Հայ էին, բայց ոչ իրականապէս : Եթէ նոյնիսկ միջին դասակարգի ալ պատկանէին անոնք, որսալիք ձուկ կամ թռչուններ չէին : Ճառէն յետոյ այնպէս պատահեցաւ որ ուղղակի դէմ դիմաց դտնուիմ փիլիսոփային հետ պահ մը, եւ մենք սկսանք խօսիլ հայերէն եւ անդլիերէն : Կարեւոր մէկը չէի ես ի հարկէ, եւ ան ամէն իրաւունք ունէր ըստ այնմ վարուելու հետս, բայց ճիշդ հակառակը, ան իմ հետս խօսեցաւ իրրեւ թէ վստահ ըլլար որ ես կարեւոր մէկն էի :

Լոս-Անձելոսը հսկայածաւալ քաղաք մըն է, ուր ամէն տեսակի տարօրինակ փիլիսոփայութիւններ եւ կրօնական աղանդներ կը ծաղ-

կին եւ ես իրաւունք չունիմ մտածելու թէ հոն տեղ չկար Պր. Մանկասարեանի համար: Իրականութիւնը ա՛յն է, որ, ինչպէս ուրիշ շատեր, ան հոն դացած էր արեւին եւ զիւրին կեանքին համար, զոր ես միշտ ալ դտած եմ անհրապօյր եւ նեղացուցիչ: Երբեք չեմ սիրած այդ քաղաքը: Սիրեցի Մանկասարեանը, թերեւս անոր համար որ ոչինչ կրնայի ընել որպէսզի ան խորապէս զգայ թէ սխալ տեղ կը գտնուէր, սխալ ժամանակի մէջ, սխալ պատգամով մը: Մոռցուած փրկիւնովայ մը որ անգլիերէն կը խօսէր ու կը գրէր, Հայն է, զոր կը յիշեմ Լոս-Անճելոսէն:

Հիմա, ասոնք Քալիֆորնիոյ երեք քաղաքներն են միայն, բայց Ամերիկան քառասուն եւ ութը նահանգներ ունէր այդ ժամանակ, եւ անոնցմէ իւրաքանչիւրին մէջ հայեր կ'ապրէին:

Անոնցմէ ոմանց հանդիպած եմ ճամբորդութիւններու ընթացքին եւ պարտաւոր էի յիշել անոնցմէ մէկ քանին, բայց կը վախնամ որ ժամանակ չունենամ: Հայերու հանդիպած եմ նաեւ Լոնտոն, Փարիզ, Վիեննա, Հռոմ, Մեքսիկո-Սիթի, Սինկափուր, եւ ուրիշ շատ մը տեղեր:

Հանդիպած հայերուս բոլորն ալ արժանի չեն յիշուելու: Ամէն տեսակ հայեր գոյուցիւն ունին, ու տարբեր շէր կրնար ըլլալ: Ձեմ տիրիւր երբ հանդիպիմ Հայու մը որ պատեհապաշտ դարձած է, պարագաներու բերումով. կ'ուզէ օգտուիլ բոլոր անոնցմէ, որոնց կը հանդիպի:

Մոսկուա եւ Երեւան հանդիպած հայերուս մասին կարենալ գրելու համար աւելի ժամանակ պէտք է ունենամ, քան ինչ որ ունիմ հիմա: Հատ մըն ալ կ'ուզեմ յիշել, բարեկամս եւ դրացիս Գրիգոր Աղամեանը, զերձակ մը, որուն խնուութը կը գտնուի Ֆիշայն անկիւնին վրայ, ուր կը բնակիմ ես մէկ տարիէ ի վեր, Փարիզ:

1960 տարուայ Մայիսի կէսօրէ ետք մը կանդ առի Շաքօտեճոնի փողոցի թիւ 53ին դիմաց, սրովհետեւ զիտէի խնուութին անունէն թէ անոր տէրը Հայ էր եւ ես կ'ուզէի պարզապէս բարեւել զայն:

Սանութին մէջ մարդ չկար, բայց շուտով խնուութին ներքնասենեակէն սիրալիւր մարդ մը դուրս եկաւ, ինծի նայեցաւ այդպէս կանդնած, ժպտեցաւ եւ ըսաւ.

— Սարոյեա՞ն...: Ես ալ խնդացի եւ մենք սկսանք հայերէն խօսիլ: Ահազին տեղեկութիւններ ունէր ան Փարիզ բնակող հայերու մասին: Ծխեցինք եւ խօսեցանք, մինչ ես կը քննէի զանազան կերպասներ, ձեռք մը հագուստի համար: Շուտով մոռցանք հագուստը եւ թաղուեցանք մեր խօսակցութեան, մէջ: Շատ ժամանակ կար հագուստի մասին խօսելու: Տիկ. Աղամեանը միացաւ մեզի եւ մէկիկ մէկիկ Աղամեանի երեք զաւակները զպրօցէն խնուութեան եւ իմ հետս սկսան խօսիլ հայերէն եւ անգլիերէն, մինչ ես Փրանսերէն չէի գիտեր: Այս ձեռով ճանչցայ Գրիգոր Աղամեանն ու իր ընտանիքը: Իրիկուն մը միասնաբար այցելութիւն մը տուինք հայ մեծ նկարիչ Գարգուին, եւ ուրիշ իրիկուն մը ճաշի դացի Աղամեաններուն տունը, ուր հանդիպեցայ կէս երկոտասնեակ մը նշանաւոր հայ մտաւորականներ—

րու եւ փրօթէսէօրներու: Լա՛ւ, ի՞նչպէս կ'ըլլայ հիմա, որ դերձակ մը այս չափով կը մասնակցէր փարիզարնակ հայերու մշակութային կեանքին: Պատասխանը պարզ էր, Գրիգոր Աղամեանը դերձակէ մը աւելի բան մըն էր... շա՛տ աւելի: Շատ մը բաներ էր ան, բայց ամէնէն առաջ, Հայ մը: Ան հմայուած է հայութեան անցեալով, խորապէս հետաքրքրուած հայութեան ներկայով, յուսալից հայութեան ապագայով: Եւ ինչպէս ամօն լաւ հայ հայր՝ ան նախանձախնդիր էր որ իր զաւակները մասնակցին այդ ապագայի կառուցումին: Եւ վըստահաբար անոնք մաս պիտի կաղմեն անոր: Գրիգոր Աղամեանը կատաղի ընթերցող մըն է հայոց պատմութեան: Ան տեղեակ է բոլոր հայ գաղութներու վիճակին եւ գործունէութեան, տեղեկութիւններ դորս կը քաղէ հայերէն թերթերէն, որոնց բաժանորդագրուած է: Եւ երբեմն ալ կը գրէ անոնց համար յօդուածներ: Իր խանութին մէջ կ'ընդունի. բազմաթիւ այցելուներ: Մինչեւ հիմա իմ ըրած այցելութիւններու ընթացքին, իր խանութը չգտայ առանց նկարիչի մը, բանաստեղծի մը, լրագրողի մը, ուսուցչի մը, տպագրիչի մը, կամ ոեւէ ուրիշ մէկու մը որ հայ կեանքով կը հետաքրքրուէր: Աղամեանը ունի բազմաթիւ բարեկամներ, եւ շատ դիւրին է հասկնալ թէ ինչո՛ւ, սիրով լեցուն է անոր սիրտը ու գոհոգութեան ոգիով: Ամէն մարդու համար ժամանակ ունի: Երբ ստիպուեցայ արագօրէն Նիւ Եորք մեկնել 1961ին, խնդրեցի Պր. Աղամեանէն որ աչք մը նետէ բնակարանիս վրայ եւ նամակներս ինծի դրկէ: Երբ Փարիզ վերադարձայ եօթը շաբթուան բացակայութենէ մը ետք, տունս կերպարանափոխուած գտայ: Խորտուրորտ տախտակամածները մաս-մաքուր, մեղրամոմով փայլեցուած: Տիկին Աղամեանը վարագոյրներ էր կարած պատուհաններուն համար, եւ երիտասարդ Յովհաննէս Աղամեանը զանոնք կախած: Շփոթեցայ, դարմացայ, ապուեցայ, խորապէս երախտաղէտ ի հարկէ, որովհետեւ եթէ ինծի ձգէին նոյն ձեւով պիտի շարունակէի ապրիլ այդ ծակին մէջ:

Գրիգոր Աղամեանը Փարիզի այն Հայն է, զոր կը յիշեմ: Ամէն օր երբ գործս լրանայ դուրս կ'ելլեմ պտոյտի եւ յաճախ կանգ կ'առնեմ Գրիգորին խանութը, հանդիպելու համար այնտեղ անոր բարեկամներուն, լսելու համար աւելի ու աւելի տեղեկութիւններ աշխարհի չորս ծագերուն ապրող հայերու մասին: Բախտաւոր կը զգամ ինքզինքս այդպիսի բարեկամ մը եւ դրացի մը ունենալուս: Երջանիկ եմ որ այսքան ճշմարտապէս հայ ընտանիք մը կ'ապրի իմ մօտիկս: Ինծի համար միշտ հաճոյք մըն է տեսնել հինգ Աղամեանները եւ ես դիտեմ թէ միշտ ալ հաճելի չէ անոնց համար զիս տեսնել, որովհետեւ, յաճախ, չորս ժամուան ծանր աշխատանքս յետոյ, ես ուրիշ տեղեր եմ: Երբեմն կը նմանիմ խուլի մը, երբեմն կոյրի մը: Բայց Աղամեանները երբեք այդ կողմերը չեն ըլլար, եւ ոչ մէկ հարցում կ'ուղղեն ինծի: Անոնք իսկապէս քաղաքակրթուած ընտանիք մըն են:

(«Անդաստան»ի համար, Փարիզ)

*

ԹՈՒՂԹ ԱՌ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾ Բ. Թ.

«Կը բարձրացնէ ան իր ձեռքով
Պատերն իր սեւ, անել բանտին
Ժեպով մ'անյոյս ու անբընին» :
Բ . Թ .

Սիրելի Բիւզանդ ,
Ստացայ դիրըդ արտադին ,
Եւ քերթուածըդ՝ կերտուած պայծառ —
Սրբատաշ վէմ , լուսէ մարմար՝
Բանտանման Աշտարակին , —
Ուր լուկ յոյգերն են թիպարտ-շղթայակիր ,
Այլ ազատ է կամքը հզօր ,
Եւ ազատ է հզօր հոգին . . .

— Ի՛նչ փոյթ , եթէ ոմանք այսօր ,
Աշտարակն այդ կարծեն ջրհոր ,
Եւ ուզեն խորն իր անպայման՝
Եզերածուփ ձուկի նման
Որսալ իրենց դէմքը լուսին . . . —

Մենք բարձրացնում ենք քար առ քար՝
«Պատերը սեւ, անել բանտին» ,
Մենք բարձրանում ենք բառ առ բառ՝
Յոյգերից վե՛ր , յոյսից անդին . . .
Եւ փչրելով պիտի անցնենք
Հորիզոնները ապակեայ՝
Մինչեւ դանենք ճշմարտածեւ
Լինհունութիւնը ապաղայ՝
Գեղեցկութիւնն անճառելի ,
Գեղեցկութիւնը — հայելի՛՝
— Նո՛ր հորիզոն հոգեհմայ :
Քանզի ա՛յն որ այսօր դեռ կայ՝
Եղե՛՛լ է միշտ .

Եղե՛լ են սէր եւ վաւաչոտ կրքեր ազահ,
 Եւ եղել են ցասում ու վիշտ .
 Եւ մենք — նորող մի հնութեան յոյզով դարձեալ՝
 Տենչում ենք սէ՛ր, տենչում ենք լո՛յս, տենչո՛ւմ ենք
 միշտ . . .

Մե՛նք — նորահունչ գուտ արձագանդ՝
 Ահեղ ու ճի՛շդ ահազանդին —
 Որ արձակեց մի խո՛ր անցեալ՝
 Սիրել ենք յորդ ու համարձակ
 Ազատութի՛ւն. եւ սիրել ենք դեռ առաւել՝
 Արուեստն անեղծ —
 Աստուածութիւնն որ կամենո՛ւմ է ծառայել . . . :

— (Զի անկարող էինք՝ Աստուած պաշտել նորէն,
 Եւ ընտրեցինք մարդկայնութիւնը հարազատ՝
 Սիրել ազա՛տ — աստուածօրէն) —
 Ուստի թողած անշեղ ու հարթ ուղիք բոլոր՝
 Երազեցի՛նք լինել ճամբորդն այն տարազիր,
 Որ ամայի անապատում կորա՛ւ մոլոր՝
 Սակայն թողեց հետքերն իր — գերդ բեւեռազիր . . .

— Որ կարդացին քայլեր ուրիշ — եւ դարէ դար,
 Հազար ոտքեր անցան հետքովն իր մէ՛կ քայլին .
 Եւ անցնելով կերտեցին լայն մի ճանապարհ,
 Եւ կրկնութիւնն այդ կոչեցին — ձակատազի՛ր :
 — ձակատազի՛ր — որ մերժեցինք մենք մի՛ անգամ՝
 Մեր արշաւի դէտն էր ամէն մի հորիզոն .
 Եւ դեռ հեռո՛ւն . — յանդուգն ու վեհ իմ բարեկամ —
 Թերեւս յորդ հոսում է սուրբ Գանդէս մի նո՛ր,
 Մի նո՛ր վայրագ, ոսկեթաւալ Ամազոն . . . :

— Հեռո՛ւն՝ սակայն աւելի ու մօտ ու մերձաւոր
 Քան մեր պատկերն հայելու մէջ անձանօթ .
 Անհունօրէն աւելի՛ մօտ —
 Լուռ մի երկիր, գիշերային մի հոծ բեւեռ,
 Սպասում է մեր իրական սոնաձայնին . . .
 Սպասում է գերիրական խօսքի ձայնին —
 Մրեղակին սպասում է դեռ :

*

ԱՆԵԱՑՈՒՄ

(Հատուածներ)

Սիրտ իմ խոռովեցաւ յիս
Եւ երկիւղ մահու անկաւ ի վերայ իմ:
(Գաւիթ՝ Սաղմոս Ծ. Ե.)

... Ժամանակի կորուստներում,
Տիեզերքից թէ տեսիլքից
Շունն է ոռնում .

Եւ հագագները նրա
Մերթ յախուան ու խելացնոր,
Մերթ ձեռնունայն ու յուսաբեկ՝
Գայթակղում են աւաղական
Ու անվաւեր աշխարհներից

Եւ

Այլայլուած իրրեւ հին մեղք,
Եւ

Որն իրրեւ մի յուսախար
Աստծոյ օրհաս,
Իրրեւ անդիւա տիեզերքից
Առաքուած չուք՝
Գալիս են հիւանդ,
Գալիս են յաղթուած
Եւ անյազ տպում գոյութեան վրայ,
Կեղեքելով բնակութիւնն
Անհուն հոգևով ու տքնութեամբ...

Շներն են թախծում, շներն են լալիս
Կեանքում հեռաւոր:

Ի՞նչ են կորցրել, ո՞ւմ են կանչում

Այս ուչ ժամին անժամանակ,
Ի՞նչ են լսել, ո՞ւմ մահն է մօտ —
Հոգեհարսուռ երազներ...

Արդեօք Նո՞յն է իր տապանում
Մենութիւնից ահաբեկ,
Ջրհեղեղն է հիւլէների —
Արդեօք Նոյը չարթնացա՞ւ...

Ուր որ մի տեղ՝
Մտքից կորած մի հեռու տեղ՝
Նոյն է ոռնում .

Նոյն է, Նոյն է, որ զարհուրած,
Որ շուն դարձած՝
Ձայն է տալիս գիշերներին,
Բնազդներին,
Սերունդներին հեռաւոր .

— Ելէ՛ք սերունդն

Ասէ՛ք, ասէ՛ք, լսում եմ ձեզ,
Բացագանչով արթուն եմ ես .

Կանչեցէք զիլ, ահեղ ձայնով,
Ահեղ ձայնով գերբնական
Բա՛րձր, բա՛րձր, պի՛նդ կանչեցէք,
Թող սերունդները զարթնեն .
Թող որ զարթնեն ու զարհուրեն

Ողջ ու մեռել, հին ու նոր —
վերջանում է, վերջանում է
Մնդառնալի ամէն բան,
Պաւարո՛ւմ է, խաւարո՛ւմ է

Աստղը կեանքի
Այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեան .
— Ելէ՛ք սերունդներ . . .

Ձայն բարձրացրէք
Գոնդ ու չոխնդ
Ձարմից դարմ .

Համբաւ տուէք
Մտքից բնազդ ,
Բնազդից բոյս .

Համբաւ տուէք
Մանրին - մեծին ,
Փարախներում դուռի ծռած՝
Մտամոլոր նախիրներին .

Անդոյգ ու զոյգ
Թեւաւորին ,
Գազաններին վաչկատուն :
Իմաց տուէք ,
Կոչում արէք
Լոյսի - մութի

Շառաւիղին .
Տարերքներում խուլ տուած
Շամանդաղին ,
Ուշ մնացած ու անծնունդ
Ուխտաւորին ,
Հին ու վտած մեռելներին՝
Ամէն-ամէն :

Եւ արթուններն արթնանան
Իրենց խորքից սաստկայոյգ
Եւ արթնութեամբ զերարթնական՝
Ելէ՛ք, ելէ՛ք սերունդներ . . .
— Ելէք սերունդներ հողեղէն քնից
Եւ ահանջ դրէք,
Ձեզ հիւծել է հիւլէական մոռաց-
մունքը ,
Ելէ՛ք, ելէ՛ք ,

Սթափուեցէք, ձայն է դալիս ,
Ձայն են տալիս , ձայն է դալիս ,
Ձայն բարբառոյ յանապատի . . .

— Արթուն կացէ՛ք,
Լաւ նայեցէ՛ք ,

Ո՞վ է մեռել,
Ո՞վ զառամել,
Ո՞վ է մեզնից
Խեղբը կորցրել,
Խեղբը կորցրել՝
Խելազարուել :

Մէկը մէկից մի կտրուէք,
Մէկը մէկին իմաց տուէք,
Հայրը հօրը,
Որդին ո՞րդուն՝

Եւ ցեղէ ցեղ
Ու ձեռքէ ձեռք
Ելէ՛ք, ելէ՛ք
Բողբոջեցէք սերունդներ .
Ելէ՛ք, ելէ՛ք
Բողբոջեցէ՛ք,
Ամպրոպուեցէ՛ք սերունդներ . . .

.
Լսէ՛ք, լսէ՛ք խուլ որոտը
Արեւելքից Արեւմուտք,
Գազանական յուլթիւնով
Վայրկեանն արգանդը պատուեց .
Որոտում է, զդրդում է
Ծնունդների ամպրոպն ահեղ-
Ահարկու ,
Դրդում է ու զնում է
Իրւր մահերի
Ահազնազոռ Նիազարան -
Հողու տարափ, կեանքի կարկուտ,
Հողու կայծակ, մահ կատաղի -
Սողո՛մ-Գոմ՛որ, Սողո՛մ-Գոմ՛որ՝
Կեանքի քաղաք կարալական . . . :

*

ՏԱՂԵՐ, ՄՐՏՈՎ ԵՐԳՈՒԱԾ...

Օ՛ր, պատմութիւնն հոգիին, ապրումներուն մարդեղէն,
Դուք բաժակն էք, լիացած՝
Մեր տանջակոծ օրերուն դառնութիւնովը երբեմն,
Կամ հրճուանքով սիրարձարծ :

Տաղե՛ր սիրտով երգուած եւ յօրինուած՝ հատնումով,
Լո՛կ դուք կրնաք յուշերգել
Մարդկայնական ապրումին փոթորկումներն հոգեխտով,
Վերացումներն անարգել :

Կաղապարին մէջ սրտին՝ խօսքը արի՛ւն է մաքուր,
Կամ արտասուք անապակ
Եւ մտածումն է եռուն էութենէն ցայտող հուր՝
Ուր կը գտուի ժամանակն... :

Դուք կը յորդի՛ք, կը փրփրիք, կը բրզանաք ծովու պէս,
Ո՛վ ալիքներ հոգեկան
Ու սիրտէ սիրտ կը տանիք կեանքին ճայնը սիրակէզ՝
Գորովի մէջ անսահման :

Դուք արշաւն էք երազին, խորհուրդներուն անսովոր,
Դէպի գալի՛քն, ապագան,
Դուք գէնքերն էք իմաստուն, մեծ պայքարին, ամէն օր,
Մարդկութենէն անբաժան... :

*

Զ Ի Թ Ե Ն Ի Ն Ե Ր

Միջերկրական ափերու դաշտանըկա՛ր լեռնային,
Սքեւներով խանձրւող,
Գեղածիծաղ ջուրերու անեղրական օրօրէն
Փալփըլացող կողերով
Բարձրացող պահ լայնաքե՛ւ...

Գաշտանըկա՛ր լեռնային,
Սիրտս կիզող արեւին մէջ բիւր հրայրք՝
Կը տարածուին լոյսերդ այսպէս
Շըլացական ու շրոայլ,
Մինչ հորիզոնն այս պահուն մեմուքեան մէջ վեհանիստ-
կը հրահրէ սէր ու կեանք:

Հնամենի ժայռերուն կողին վրայ
Այս դարաւոր ձիթենիներն իմաստուն՝
Խարշումներով ծանրախոհ իմաստութեան մը քուրմեր,
Բազմաչարչար քեւերով
Կը տարածեն ֆղամիդն իրենց արծաքեայ
Միջօրէի խնջոյքին,
Բը մտածման եզրերուն:

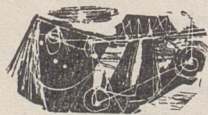
Զիթենիներ հնօրեայ, բարեկամներ վաղեմի,
Դուք որ այսպէս,
Դարերուն հետ ապրեցաք փոթորիկներն աշխարհի՝
Համբերութեամբ եւ ուժով,
— Ինչպէս նախնիքն իմ ազգիս, —
Զեր բարբեր կողերով
Տուիք սնունդ ու ճրագ...:

Ճիթենիներ՝ իմաստուն, պիտի կրկին նաշակեմ
 Համբերատար պտուղներն արեւին մէջ
 Ձեր նիւթերէն հասունցող :

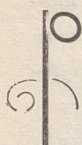
Զի ես գիտեմ որ կեանքի
 Արեւադարձ կայքերէն հոգին կ'աննէ աւիշն իր՝
 Կու տայ օրեր քաղցրահամ,
 Ինչպէս սէրերն անցեալի կը յամենան հոգւոյն մէջ
 Անմեկնելի քաղցրութեամբ . . .

Ձիթենիներ՝, կու գամ ձեր կանաչաւուն աչքերուն
 Տակ թափառիլ ու խոկալ
 Ձեր մեմուրեամբ գինովնալ,
 Եւ իմ աչքերս ուղղել դեռ հանդիպակաց փերուն
 Միջերկրական այն երկրին
 Զոր պապերուս աննըկուն աշխատանքն էր շէնցուցած՝
 Համն ու իմաստն առաւել
 Տալով իրենց վեհ կեանքին :

Պիտի ըսեմ օր մը ձեզ մնաք բարով
 Ու մեկնիմ դէպի փերն հեռաւոր, —
 Բայց հոգւոյս մէջ առաւել պիտի տեսնն, հասուննան
 Աչքերը ձեր խոհական,
 Իմաստը ձեր գոյութեան,
 Յաւիտենի թարմութեամբ :

Փորձ՝ ՄԱՐԴ ՄԸ ՄԵՐԿԱՑՆԵԼՈՒ

ԵՁ տեսնել մերկ, պտուղի մը պէս ափիս մէջ, խճաքարի մը պէս՝ մաշած ու անձնատուր աւազուտքին վրայ: Քեզ տեսնել մերկ, աղջկան մը պէս՝ որովայնիդ սեւ պտուղովը, ուլի մը պէս մերկ, քարնան առաջին ամսուն՝ երբ կը ծնի հովիւին ծեր ափերուն մէջ: Քեզ տեսնել մերկ, ո՛վ դուն, ո՛վ ես, մարդ առեղծուածային, անլուծելի խնդիր, անկարելի օրագրի մը էջերուն վրայ՝ բոլորովին անձնատուր ու ամբողջովին մաքուր՝ ամէն օտար նիւթէ: Քեզ տեսնել մերկ՝ մեռելի մը պէս, ամբողջ արատներովդ, տկարութիւններովդ, արդարացումներովդ: Քեզ տեսնել մերկ՝ մուրացիկի ձեռքի մը պէս, քարի մը պէս լուացուած անձրեւէն: Քեզ տեսնել մերկ...

Մ՛, հագուած ես դուն սակայն ու կը քալես փողոցէն՝ ուր խոստանը շուրջդ, ուր խոստանը եւ տխուր խոստանը առջեզ՝ կ'ոռնայ, կը մեծնայ ու կը թաւալի: Ի՞նչպէս մօտենալ քեզի ու ի՛նչպէս հանուեցնել քեզ, մարդոց անկարեկիր նայուածքին տակ, ո՛վ դուն, ո՛վ ես...:

Անընդհատ խօսակցութեան մէջ եմ ինքս ինձ հետ: Անընդհատ երկու մարդիկ, երբեմն բազմաթիւ մարդիկ, խօսակցութեան մէջ են ինձ հետ: Ու անընդհատ ուրիշ մարդ մը՝ շատ ապրած ու շուտ ծերացած մարդ մը, ժօռատ, թշուառական, ծամածուռ ու գէշ ժպիտով մը կը նայի ինծի, այս մարդուն ու այս մարդոց նո՛յն մարմինին մէջ: Ու բոլորս միասին, պարտաւոր ենք ապրել նոյն մարմինին մէջ, մեր բոլոր արատներովը, ցաւերովն ու վէրքերովը: Ես՝ իմ խանդավառութեամբս, դուն՝ քու յուսահատութեամբդ ու ատամնաթափ ծերը՝ իր գէշ ու ծամածուռ ժպիտովը: Ես պիտի կուրեմ, դուն պիտի արտասուես ու միւսը պիտի դիտէ մեզ: Ու այս բոլորը մենք պիտի ընենք միաժամանակ: Միաժամանակ դուն պիտի հծծես, ես բարձր ու առողջ ձայնով պիտի հանդիմանեմ քեզ ու միւսը, յանկարծ, յաղթանակի պահուն՝ անդուծ ու հեզնական բառով մը պիտի փլցնէ

չէնքը: Եւ երեքս միասին, ու բոլորս միասին, արմուկ արմուկի՛ր՝ պիտի քալենք փողոցէն՝ ուր խուժանը շուրջ, ուր խուժանը ետիս պիտի ոռնայ, մեծնայ ու թաւալի: Ու երբեք խաղաղութիւն պիտի չըլլայ, ոչ ալ զինադադար: Անընդհատ քու հեկեկանքներովդ, սիրած ու յիշատակ դարձած կնոջ մը պէս, պիտի հետեւիս քայլերուս ու զինաթափ ընես զիս, ժողատ ծերը պիտի ծիծաղի՝ դեզին աչքերով սատանայի պէս ու ես պիտի բաժնեմ իր դաստակը: Ու ասիկա ամէն օր ու ամէն ժամ կեանքի ամէնէն զանցառելի դէպքերուն առջեւ: Ես պիտի քալեմ, դուն պիտի քաչես թեզանիքէս եւ ծերը պիտի քրքջայ:

Ծերը. — Կը կարծէիր որ իրաւարտութեամբ կարելի է ապրիլ հետս: Ո՛չ, կարելի չէ՛: Պատուաւո՛ր հաշտութիւնը չեմ սիրեր, կէս զիջումներով չեմ գոհանար, ի՞նչպէս կրնամ ժխտել ինքզինքս: Թըշնամի եմ մանկութեան, երիտասարդութիւնը չեմ սիրեր՝ որովհետեւ արիւնս պաղ է ու ձեռքերս դատարկ են, կուսակից եմ արագ լուծումներու: Եթէ կ'ուզես՝ վերջացնենք այս պատմութիւնը...

— Եւ ինչո՞ւ համար պիտի վերջացնենք այս պատմութիւնը, թշուա՛ր ծեր: Ուրախութիւններ կան որ կը սպասեն մեզի, աղջիկներ՝ աշխարհի որ եւ է մէկ անկիւնը, որ պիտի սիրենք օր մը, պայքարներ՝ որոնց պիտի մասնակցինք, երգեր՝ որ դեռ պիտի երգենք, վէրքեր՝ որոնցմով պիտի արիւնինք: Գարուններ ու ձմեռներ կան դեռ իրենց ծաղիկներովն ու ձիւներովը: Պանդխտութիւններ կան որ պիտի վերջանան: Օր մը պիտի վերադառնանք երկիր ու ապրիլին, Հայոց անտառներուն մէջ, Լուսաւորչի աջը մեզ պիտի առաջնորդէ ու ձիւնին տակէն սրտիացող մանիշակներ պիտի հաւաքենք...

*

ԵԹԷ ՀԱՐՑՆԵՆ ԹԷ ԻՆՉՊԷՍ Կ'ԱՊՐԻՍ

Օրերը գեղեցիկ, պայծառ ու հանդարտ չեն միշտ: Պղտոր ու յուսահատական ժամեր կան, անարգ ժամեր՝ երբ խարդախ ու յոգ-նած ձայներ կը հնչեն, տերեւներու եւ ջուրերու ձայնով՝

— Ինչո՞ւ կ'ապրիս, ինչո՞ւ կ'ապրիս...

— Որովհետեւ հակառակ ամէն յուսահատութեան եւ յոգնութեան կոչերու որ կը բարձրանան ամէն անկիւնէ, հակառակ բոլոր դաւերուն որ ընկերը կը լարէ ընկերոջ դէմ, կը զգամ որ կեանքը գեղեցիկ է, մեծ, ուժեղ: Կարելի է հպարտութեամբ եւ հերոսութեամբ ապրիլ: Մեռնիլ յաղթանակներով: Որովհետեւ կը հաւատամ՝

— Սիրոյ (ծաղիկներ կան, մանուկներ կան, լուսաթաթախ աչքերով աղջիկներ կան: Ես մայր մը ունէի որուն ձեռքերը սպիտակ էին): Ընկերութեան (ընկերներ կան որ կը մեռնին իրարու համար): Մարդոց, այո՛, կը հաւատամ մարդոց (մարդիկ երբեմն հերոսներ են, մարգարէներ, բանաստեղծներ): Կը հաւատամ գաղափարներու եւ անոնց գեղեցկութեան: Ո՞վ է այն դձուճ, հասարակ, անարգ մարդը, որ կրնայ առանց խռովքի անցնիլ՝ իրապէս գաղափարական եւ հերոսական կեանքի մը առջեւէն (թքա՛ծ, այդ մարդուն վրայ): Կը հաւատամ պայքարներու: Շատ մը պայքարներու, արիւնոտ, դժուար, սանձաբեկ՝ որ մարդիկ մղած են, պիտի մղեն, կը մղեն մեր շուրջը ամէն օր, մեզ հողին կապող բազմաթիւ կապերու դէմ, մեր աւերակներէն բարձրացող յուսաբեկութեան ճիչերուն դէմ:

— Կը հաւատամ բարձունքներու: Մեր մեծ ու լուսակտուր Մասիսին: Քու մասիսիդ՝ որ հողիդ տարածութիւններուն վրայ չքեղօրէն կը կանգնի, ընկեր: Կը հաւատամ նաեւ որ ուրիշ ժողովուրդներ ուրիշ լեռներ ունին՝ նոյնքան լուսակտուր, նոյնքան հազարամեայ, նոյնքան յաւիտենական, օ՛վ վեհափառ:

— Կը հաւատամ՝ լոյսերու, մօտը, հեռուն: Ըլլա՛ն աստղեր, լապտեր թէ աղօտ բոց: Ըլլայ կանթեղ Հայոց կապոյտ երկինքին

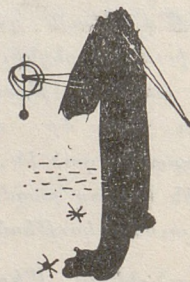
վրայ: Հասարակ մարդիկ որ չէք ուզեր հասկնալ թէ ես սիրելով հանդերձ բոլոր լոյսերը, մ'օտը, հեռուն, աշտարակներուն վրայ, թէ ով-կիանոսներէն անդին, այսու հանդերձ կրնամ հաւատարիմ մնալ Լուսաւորչի կանթեղին որ հեռուն կը պլպլայ, հասարակ մարդիկ, կ'ըսեմ՝ ես կը սիրեմ ձեզ, մեծ եւ կորստաբեր սիրով մը...

— Կը հաւատամ, գիտէ՞ք, թափուած, առատօրէն հոսած արիւններու: Անոնց ջերմութեան, աղնուութեան, օգուտին: Կը հաւատամ մեր արեան, Հայոց արեան, որ որոշ ժամերուն երակներուս մէջ կը փրփրի, կ'ուռի, կ'ալեկոծի կարծես: Մանուկներու, ծերերու, աշխատաւոր մարդոց սուրբ արիւնին: — Գինովցէք ասկէ, կ'ըսէր կապոյտ աչքերով Նազովրեցին, ա՛յս է իմ արիւնս...: Ես կը հաւատամ թափուած բոլոր արիւններուն բարութեան, բայց նաեւ անոնց քինախնդրութեան: Ես կը սպասեմ այդ քինախնդրութեան ժամուն: Նիցչէ կ'ըսէր. — Արիւնովդ գրէ... ու Նոեմիս. ոսկական անպարագիծ ու մեծ տափերուն արիւնէն ծնած եղերական բանաստեղծը՝ իր արիւնովը գրեց իր վերջին երգը: Ինչո՞ւ կ'ուզէք որ չհաւատամ բոլոր թափուած արիւններու յաղթանակին, անոնց քինախնդրութեան...

— Կը հաւատամ յեղափոխութեան: Եթէ՛ ամէն բան թուէր հասարակ, գորշ, տղեղ, եթէ պատահի որ ըլլայ այդպէս, այսուհանդերձ, ես կ'ուզէի ապրիլ՝ այդ գերազանց ու օղոստափառ օրուան համար: «Օրերու օր»ին ՚

(1932)

վ. Ծ.

ARS POETICA

(ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՆ ՈՒ ԻՐ ԱՐՈՒԵՍՏԸ)

Ն կը բարձրանայ արեւին հետ վեր,
Բոցն իր երկնածիր անոր պէս վաւեր...:

Թռչունին նրման կ'իջնէ երկինքէն...
Երգն իր սըրտաբուլի շրթներէն անքէն,
Կ'ուզէ ցրուել ներս ամէն երգիքէն,
Շունչն ու հունչն առած անհունէն թեւեր...:

Բնութիւնն ըրած իր հողոյն բազին,
Սիրտն ու իղձերն հոն՝ այդ սուրբ կրակին,
Կը պատարագէ՝ բոյրով կընդրուկին,
Աչքերն առ յաւէտ զեղեցկին սեւեռ...:

*

Տէ՛ր, եթէ տայիր բոցէդ ստեղծիչ,
Լոկ կայծ մը ճակտիս, ընդհուպ, ամէն ինչ՝
Գաղտնիքն արուեստիդ պիտի պարզէր ինձ,
Ըլլալու հազորդ մըտածումիդ ջինջ...:

Ու աշխարհներուդ խորհուրդովն անրիճ՝
Պիտի վերանար հողիս՝ ձայնակից
Համերգին անոնց...: Շունչն ալ երգերուս,
Պիտի ըլլար խինդ եւ ոչ թէ թախիժ...:

Փոխան խաբկանքին երազին սընդուս,
Կամ դառնութեանը ջանքերուս անյոյս,
Շնորհն ինձ տայիր ըլլալ հեռատես...
Յայտքերէն կեանքիս պիտի ժայթքէր լոյս...:

Աչքերս էին միշտ, Տէ՛ր, քեզի սեւեռ,
Կեանքս ալ մաքառում յաճախ լեռնէ լեռ,
Զի ամէն դադարթ իղձ մ'էր բոցավառ,
Բայց սուած չէիր ինձ արծուի թեւեր...:

Վանդակուած կարծես թռչուն մը ըլլար,
Հողիս կարօտով անհունիդ վարար,
էին՝ ծիւ ու ծառ, լեռ, սար ու ծործոր,
Անկիւններ զթոռ երազանքիս վառ...:

Բայց մի՛շտ երգեցի յուզումով մուրր...
 Քնարովն աւեր սըրտիս վիրաւոր,
 Կեանքին ձայնակից՝ անկեղծութեամբ խոր,
 Հովերուն տուի երգերս ամէն օր... :

*

Տուէ՛ք ինձ բառեր, գըլգըլանքին պէս
 Ձինջ առուակներու հեշտանքովն զեղուն,
 Կայթելու պատրաստ՝ յաւէտ պըսպըղուն
 Կըշտյթովն անճառ աստղերուն վարդգէս... :

Հոգիիս խորէն այն ատեն անոնք,
 Պիտի պատմեն ձեզ անկոխ ափերուն՝
 Խորհուրդը դադանի կեանքով թըրթըռուն
 Իբրեւ երգ աղու անհունէն բորբոք... :

Տուէ՛ք ինձ անամպ երկինք մը բոսոր,
 Վարդաստաններով եղբերն իր յորդած,
 Գաղաթիներէ վեր արեւն վեհընթաց,
 Շառայլներով պերճ աւետող նոր օր... :

Ու ես կը բերեմ թոյրի ու բոյրի,
 Հեշտանքը բոցեղ՝ ձորէն, ծործորէն,
 Մեղբաձոր ծաղկանց, ծառերուն խորէն,
 Պահերէն աղու՝ սիրոյ, համբոյրի... :

Տուէ՛ք ինձ հըղօր յոյզը միջոցին,
 Ու լինելութեան խորհուրդն անխմաց,
 Առանց սարսուռին մահուան սեւամած,
 Ու ժամանակին՝ աւերիչ ցեցին... :

Ու պիտի պարզեմ բնութիւնն անճառ,
 Իր ակերուն յորդ մեղեդին անուշ,
 Ծոցն իր ապրելու յուշերն անմըշուշ,
 Բարձունքներն անհաս, յաւէտ լուսավառ... :

Հայրենիքս սուրբ տուէք ինձ հողէն,
 Կաթնաբոյր ափովն մանկան մը ժպտուն.
 Կարօտս օրօրող երգեր տունէ տուն՝
 Գողթան երգերուն պէս զիս ողողեն... :

Ընդհուպ տառ ու բառ գրկելով զիրար ,
 Յարոյցքով մը վեհ պիտի դուրս պոռթկան ,
 Բողբոջումով նոր ցեղիս հայկական ,
 Յեղ մը յորձանուտ՝ զնացքով վարար . . . :

Տուէք ինձ ցուքերն ոսկերոյս այգին ,
 Ժպիտն ալ մանկան ծիծաղուն կանչով ,
 Ու նայուածքը մօր սիրազեղ տենչով ,
 Ու արցունքը ջերմ սիրոյ հմայքին . . .

Եւ ես հոգիիս աննիւթ բուրվառով ,
 Եղբայրութիւնը պիտի խնկեմ ձեզ
 Ու հաղորդական քերթուածներովս հեզ ,
 Զեր ճակատն օժեմ հրուտ համբոյրով . . . :

Ինձ պէս տարագիր՝ տուիք կարելին . . . :
 Փարած բառերուն խաղին անխնայ ,
 Ահա՛ ապրումէս ինչ որ կը մընայ . . .
 Տակաւին կարօտ լոյսի շոյանքին . . .

Բայց կը մօտենայ նաւը մոռացման ,
 Դրօշըն իր սեւ պարզած հովերուն ,
 Կը զգամ զգեանող սարսուռն իր ծըփուն . . .
 Կը խուժէ շուրջըս ալիք մը գուժկան . . . :

ԱՐՏԻ ՄԸ ԱՌՁԵԻ

Ծո՛ւ՛վ՝ ուր գիրկընդխառն կոյսեր ոսկեվարս ,
 Ալեծուփ կ'երթան հեռուներն անհաս . . . :

Այսպէս նազանքով հասկերը սիրուն ,
 Բերկրանքովը խօլ հասուն հարսերուն ,
 Կ'օրօրեն իրենց արգանդը բեղուն . . .
 Ժամն է , երա՛զ իմ , որ լուռ ուռձանաս . . . :

Բայց ճիչ մը կուրծքէս կը լայննայ կերկեր ,
 Ափերուն մէջ սեղմ՝ մանդաղներով կեռ
 Հընձուորներն ահա՛ քաղցէն բըռնկեր . . .
 Կ'արիւնի արդէն , արտը մաս առ մաս . . . :

*

ԵՐՈՍՆԵՐԸ

Թիչ չմեռնէին, չպիտի հերոսանային, սրովհետեւ անկարելի է երեւակայել կենդանի հերոս մը: Հերոսները անոնք են որ մեռան: Երեւակայեցէք իր հերոսութեան վերապրող հերոս մը:

Ահաւասիկ, ան կ'անցնի փողոցներուն ընդհանուր անտարբերութեան մէջէն: Ոչ ոք իր երեսին պոռացող՝ «Հերոս»: Երբ:

Այո՛, կեանքը կը մաշեցնէ, կ'աղտոտէ հերոսը: Ամէն օր քիչ մը կը մեռնի հերոսը... առանց հերոսանալու:

Ու սա խումբ մը տղաքը մեռան հերոսանալու համար: Անոնք չէին դիտեր թէ հսկայական հրասայլերուն դէմ կոռուելէն աւելի դժուար է երկար կեանքը, կեանքի մաշումին դէմ տարուած յաղթանակը: Անոնք թերեւս չէին ալ դատնուած որեւէ ճակատի վրայ: Գրեթէ պատանիներ էին: Օղակայանի պաշտպանութեան խումբին մաս կը կազմէին, անտառէն անդին, կ'ապրէին մաքուր սենեակներու մէջ ու կը ճաշակէին ամէն օր չլիսստուած ապուրը:

Երբ ամերիկեան բանակը հասաւ դիմացի քաղաքը ու կարմիր բանակը կոնակէն կը մօտենար, օդակայանի աստիճանաւորները փախան: Զինուորները ցրուեցան: Ոմանք դաջին դիւղերը, հազան քաղաքային զգեստներ, մտան ախոռները կամ դաջին դաշտային աշխատանքներու: Երբ անոնք ծպտուեցան այսպէսով, այս տղաքը, թիւով տասնըմէկ, չկրցան հանդուրժել: Անոնց երազն էր մնալ յաղթական Գերմանիոյ զինուորները, ամէն օր ուտէին չլիսստուած ապուրը, ճրի հագուէին ու իրենց կրունկները հնչեցնէին հեռուոր երկիրներու սալաշատակներուն վրայ: Ու հիմա փախչելու տեղ անգամ չէր մնացած: Աստուած իմ, այս ինչքա՛ն պղտրիկցած էր Գերմանիան: Ասոնք անոնք էին որ քիչ մնաց ծեծէին իրենց ընկեր Վօլֆը, որ անդադար կը կատակաբանէր, այս վերջին երկար, անորոշ օրերուն:

— Վալդը՛ր, կ'ըսէր Վօլֆ, երբ պատերազմը վերջանայ, ի՞նչ պիտի ընես:

— Ի՞նչ պիտի ընեմ, կը պատասխանէր Վալդըր ջղայնացած Վօլֆի հարցումներէն, ի՞նչ պիտի ընեմ, — կնիկիս հետ պիտի ըլլամ:

— Ես ալ այն ատեն, առտուն կանուխ, հեծելանիւս նստած Գեր-

մանիրոյ շրջանը պիտի ընեմ :

— Վերջը :

— Վերջը . ի՞նչ վերջը : Վերջը չկայ, եղբայր, Գերմանիրոյ շրջանը պիտի ընեմ գործիս երթալու համար :

Գիւղին գլխաւոր փողոցը ուր քաղաքէն եկող ճանապարհին շարունակութիւնն էր, գիւղը կը ճեղքէր հարաւ-արեւելքէն արեւմուտք, կը նետուէր արտերուն երջանիկ տեսարանին մէջ, ըլլալու համար կրկին կառազնաց ասֆալտապատ ճանապարհը : Կէս օրուան դէմ երկար փողոցը, ինչպէս ամբողջ գիւղը, ամայի էր նախորդ օրուընէ ի վեր : Գիւղին առաջին ազարակներուն մէջտեղէն թշնամի հրասայլերը ներս մտան դանդաղ ու զգուշաւոր :

Մէկ, երկու, երեք, չորս եւ այսպէս շարունակաբար եւ անհատնում զրահապատ հրասայլերը լեցուցին փողոցը : Անոնց շղթայակապ անիւններուն խուլ ազմուկը միայն կը լսուէր ընդհանուր լռութեան մէջէն : Պողպատէ շարժուն այս բերդերուն ծանրաքայլ թաւալումը միաժամանակ վախ ու խաղաղութիւն կը բերէր :

Յանկարծ անոնք կանգ առին : Դռնակները բացուեցան եւ վերջապէս մարդկային ժպտուն դէմքեր յայտնուեցան : Նայեցան չորս դին ու տեսան միայն գոց դռներ ու պատուհաններ : Բայց փողոցը մէկէն լեցուեցաւ ուրախ կանչերով, բարի գալուտի աղաղակներով : Քովընտի փողոցներէն եկան ու լեցուցին փողոցը Եւրոպայի բոլոր ազգերէն ռազմագերիներ եւ բռնի բերուած աշխատաւորներ :

Ասոնց խելայեղ խանդավառութեան ճիչերէն շատ ազդուած չէին երեւեր հիմա մինչեւ կէս մէջքերնին հրասայլերէն դուրս ցցուած զինուորները :

Ինչ որ առաջիններուն համար երկար սպասումէն պոռթկացող ուրախութիւն մըն էր, շատ հասարակ բան մըն էր վերջիններուն համար : Եթէ գերիներուն համար այդ պահը երազի մը իրականացումն էր, գինուորները, դեռ կը շարունակէին սպրիլ իրենց երազով ու ձիւթ ծամելով : Առանց դադրելու որոճալէ, անոնք սկսան, կարծես ըստ հրամանի, գլանիկներ ու շոքուր բաժնել : Ասիկա պատճառ եղաւ որ քիչ մը իրարանցում տեղի ունենար : Կցկտուր անգլերէնով բառեր փոխանակուեցան, երբ մէկէն մէկը միւսին ետեւէն գրուններ ու պատուհաններ բացուեցան եւ բնիկներն ալ եկան խառնուիլ, նախ դունչերնին կախ, բայց կամաց կամաց անոնք եւս խառնուեցան ընդհանուր մթնոլորտին ու գիւղին երկայն փողոցը ստացաւ տօնական օրերու երեւոյթը :

Վերջապէս, չէ՞ որ ասիկա վերջն էր տարիներու զառանցանքին : Ու պահ մը այնքան տարուեցան մթնոլորտին խանդավառութենէն որ իրենք ալ ձեռքերնին երկարեցին ձիւթ ծամող զինուորներուն բաշխած առարկաներուն : Քիչ վերջը եկան հետեւակազօրքերն ալ բայց ատենը եկած էր, այս հիւրասիրութենէն ետք, ճամբայ ելլելու :

Առաջին հրասայլը դիմեց քաղաքածայրը : Իրեն հետեւեցան միւսները մէկիկ մէկիկ, նման քանի մը զուարճալի օրերէ ետք նոր ներկայացումներու դիմող կրկէսի մը կառախումբին, որ իրեն ետեւը կը ձգէր անուշ յիշատակով մը նոյնացած ժողովուրդ մը, երբ յանկարծ կարաւանը կանգ առաւ :

Գարնանային միջօրէի խաղաղ ու արեւոտ միջոցը պահ մը դողաց անակնկալ հրացանազարկէ մը ու լուսթիւնը անմիջապէս, աւելի զգալի, հաստատուեցաւ :

Առաջին հրասայլին վարիչին ձակատը ծակած էր ու կեանքը անկէ դուրս փախած էր արիւնին հետ որ կը կախուէր կարմիր թեւի մը պէս : Սարսուռ մը անցաւ բոլորին մարմինէն : Այս անտեղի անհամուլթիւնը եկաւ խոտվել բնիկներուն պահ մը խաղաղած սիրտերը :

Նորէն թշնամիին վախը սպրդեցաւ անոնց մէջ : Անոնք կը սպասէին որ տեղի պիտի ունենար փոխ վրէժի շարժում մը : Թշնամին՝ բարկացած, զէնքի պիտի քաշէր զիւրին բնակչութիւնը, որ շուարած էր ու գամուած անշարժութեան մէջ :

Ու յանկարծ, գէշ երազէ մը արթնցողի պէս, բոլորը մէկ անհետացան իրենց դռներէն ներս : Խնամք մը անխոհեմներ դորձած էին այդ անխմատ արարքը ու հիմա իրենք պիտի պատժուէին, քանի որ, իրենց արարքը դորձած, անխոհեմները թերեւս արդէն իսկ փախած քացած էին :

Բայց ուրիշ էր իրականութիւնը : Գիւղին ծայրը փախստական զինուորները պատկած էին ճանապարհը եզերող փոսին մէջ, աչքերնին զէնքին նշանակէտին վրայ, քաշելու պատրաստ : Արզարեւ, անգամ մըն ալ հրացանի մը ձայնը եկաւ : Ամերիկացի զինուորը որ զարնուող ընկերովը տեղը կ'առնէր, նոյն ձակատազրին ենթարկուեցաւ : Հետեւակ զինուորները եկան դիրք բռնելու հրասայլերուն ետեւ, որովհետեւ այս վերջինները անկարող էին զէնք պարպել թըշնամի անխանոն զինուորներուն դէմ, որոնք շատ մօտ էին եւ անտեսանելի : Պէտք էր հեռանալ, ետ քայլ ընել ու ձշտել հեռաւորութիւնը : Ինչ որ ըրին, երբ վերջապէս նոր մեքենավար մը առաւ երկու սպաննուած վարիչներուն տեղը ու մինակ ճամբայ ելաւ : Մինչ այդ, անըմբռնելի կը թուէր լուսթիւնը՝ զէպքերով յղի, իրենց տուններուն

մէջ քաշուած բնակիչներուն համար ու հեւ ի հեւ կը սպասէին դալիք դէպքերուն՝ որոնք չէին դարձաւ ալ կ'ուռեցնէին անձկութիւնը անոնց սիրտերուն մէջ, այն աստիճան որ, պահ մը, անոնք անիծեցին խաղաղութիւնը խանդարող ստահակները :

Ինչ լաւ անցած էր ամէն բան : Մէկուկէս օրուայ Վնճնուքները տօնական մթնոլորտով մը հալած դացած էին, սիրտերը հանդարտած ու ահա մէկէն ամէն ինչ ծայրէն պէտք էր սկսել, մաշել, կըրծուիլ կասկածանքով, տառապիլ նորէն մեղքի պահ մը միայն անհետացած զգացումներով :

Երբ գիւղացիները իրենց մեղքերուն հաշիւը կ'ընէին դռնփակ տուներուն մէջ, օտարներու խումբը կը խուժէր դէպի գիւղին ծայրը, երբ արդէն առաջին հրասայլը յիսուն մեթր յառաջացած էր ու իր ահագին զանդուածը ինքն իր վրայ կը դառնար դանդաղ, քարէ լուռութեան մը մէջ ու յանկարծ անշարժացաւ ու մէկ անդամէն տեղատարափի նման պարպեց զնդացիի անհամար փամփուռները :

Փոսին մէջ երկնցած տասնըմէկ պատանիները միայն մէկ շարժում ըրին ու իրենց դիւբերուն մէջ անշարժացան խոտ խածնելով :

Գնդացիի զարկը գիւղին մէկ ծայրէն միւսը անցաւ ազատարար կոչի մը նման : Իրենց տուներուն մէջ քաշուած տեղացիները պահ մը սարսուռացին : Քիչ ետքը հրասայլերուն թաւալումը հեռացած, անհետացած էր Մեծ փողոցը նորէն ինկաւ լուռութեան մէջ :

Այն ատեն պղտորած սիրտերով բնակիչները դուրս ելան իրենց տուներէն, խմբուեցան, անխօս ու լուռ, մօտեցան փոսին՝ ուր տասնըմէկ խանդարիչները երկնցած էի անշարժ ու անշունչ :

Մէկը միւսին ետեւէն, դանդաղաքայլ ու սրտատրոփ, գիւղացիները մօտեցան փոսին, նայեցան զոհուած պատանիներուն, տխրեցան եւ սակայն յանկարծ զգացին որ ամէն ինչ վերջացած էր, մըթնոլորտը պարզուած, միտքերը խաղաղած էին շնորհիւ մեռած հերոսներուն զոհաբերութեան :

Ճամբուն եզերքը հաւաքուած, անոնք մէջքերնին շտկեցին, նայուածքնին դարձաւ հեռուն, ուղիղ ճանապարհին խորքը, ուր յաղթական բանակը կը յառաջանար դանդաղ, փոշի հանելով օդին մէջ ու կը մօտենար յաջորդ գիւղաքաղաքին :

*

ԲԺԻՇԿԻՆ ԱՂԶԻԿԸ

Հողերնին անդամ՝ չէ : Ձեռն ուզեր դուռը բանալ : Գլխենք որ ներսն են : Իրենք ալ գլխեն որ գլխենք թէ ներսն են, բայց կըլ ուն : Խըլուրդներու պէս քաշուեր են իրենց տուներուն պատեանին մէջ ու բան չեն ուզեր հասկնալ : Ինչո՞ւ պիտի ուզէին հասկնալ, արդարեւ : Ի՞նչ կայ աւելի վտանգաւոր քան ազատ արձակուած գերին : Տարիներու ընթացքին կուտակուած տառապանքն ու անօթութիւնը ինչե՛ր ընել չեն տար : Տեսէ՛ք, դաշտերէն անդին զիւղերէն անտառ երկարող ճամբաները : Կատարեալ մըջնանոց մը . միայն օդանաւաչինութեան դործարանի տասը հազար ստրուկները բաւական են պարպելու համար գոմերն ու խանութները, տուներն ու պարենաւորման կեդրոնները : Անդադար երթեւեկը բեռնաւոր մարդերու, կիներու : Հորթ, հաւ, հաց, ցորեն ու եթէ մօտենաք պիտի տեսնէք տակաւին դաշտերու մէջտեղի ճամբան՝ որ ուղիղ կ'երկարի շաքարի գործարանէն մինչեւ անտառ՝ ուր անհամար տաղաւարներու մէջ դիզուած են խայտաբղէտ գերիներ, բոլոր երկիրներէն բերուած, ամբողջ բաբելոն մը արժող : Անյադութիւնը այն աստիճանի հասած է որ մարդիկ իրենց կարողութենէն աւելի ծանր պարկեր շալկած կը դեղեւին, կը պարպեն պարկին պարունակութեան մէկ մասը, կը շարունակեն, կը կեան, նորէն կը պարպեն : Մինչեւ տեղերնին հասնելը պարկին մէջ շատ բան չի մնար, բայց կը վերադառնան շաքարի գործարանը, վերսկսելու համար նոյն գործողութիւնը : Ի վերջոյ հաճոյք կը դառնայ անոնց համար հինգ քիլոմետր երկարող փոշի շաքարով ծեփուած ճամբուն վրայէն ման դալը : Կարծես նոր ինկած փափուկ ձիւնի վրայէն կը քայլեն : Քիչ մըն ալ աւելի յառաջ դացէք եւ պիտի տեսնէք սա առաջին զիւղէն անտառ զիմող դաշտուղիին վրայ երթուղարձը, անդադրում ու վխտացող : Ոմանք գէպի զիւղերը կը զիմեն, ուրիշներ անոնցմէ կը վերադառնան շալկած հորթ մը իրենց վզին վրայ, երկու ուսերէն վար կախուող թաթիկները առած թեւերնուն մէջ, ուրիշներ պարկ մը դետնախնձոր կամ զոյգ զոյգ հաւեր չուանով մը կապած տոտիկներէն ու նետած ուսն ի վար : Ամէնքն ալ կը շտապեն, հեւ ի հեւ, պահ մը առաջ բերածնին կրակին յանձնելու համար ու սրտէն կէս զինով՝ անոնց երեւակայական բուրմունքն-

ըէն: Այսպէս, զիւղերը կը պարպուին իրենց պահեստներէն, բայց հողը, արեւին տակ մեղմօրէն ժպտող հողը, չորս զին տարածուած, հարուստ է նոր խոտտումներով: Արդէն, հողին արտաքին խաւէն ծիւլեր աչքերնին դուրս նետած կը քննեն իրենց շուրջ բոլորը, երկինքը ու կը ժպտին առուակներուն բերած դովութեանը: Հակառակ մարդոց բրտութեան, փտածութեան ու քայքայումին, հողէն անուշ բուրմունք մը կ'ելլէ ու կը տարածուի օդին մէջ:

— Օ՛ր, կ'ընէ յանկարծ Բիէոօ՝ մեր կառավարը՝ որ աչքին մէկը փակցուցած կառատան դոց դրան սողնակին, ուրախութենէն կը թպրտայ: Ներսն է: Այս մարդիկը տունն են եւ չեն ուզեր բանալ: Կտորենք դուռը:

— Ատիկա պատճառ մը չէ որ անոնք տունը ըլլան: Կրնան ոտքով փախած ըլլալ: Ո՞ւր պիտի երթան կառքով: Կառքով երթալիք տեղ չէ մնացած:

Ժան, միշտ այդպէս իր անձնական կարծիքը պէտք է ունենայ: Ինչ որ իր անձնական կարծիքը կը թուի, պարզապէս դիմացինին ըսածներուն հակառակն է: Այսպէսով զիւրին է կարծիք մը ունենալը: Ինքն ալ զիտէ որ սա տան տէրերը տունն են, մունջ կտրած, մեռած կը ձեւացնեն մեռցուելու վախէն փրկուելու համար:

Բայց Բիէոօ անհամբեր է: Անգամ մը որ կառքը տեսաւ դրան սողնակին ծակէն, ա'լ տեղը հանգիստ չի մնար: Տէրերը տունը ըլլան կամ ոչ, միեւնոյնն է: Ո՞վ պիտի արգելէ իրեն: Արդեւքը դուռն է, խակ դուռը ուսի հարուածով մը կարելի է կտորել բանալ: Ժանին հետ չուզեր վիճաբանիլ: Ինչո՞ւ համար պիտի վիճաբանի արգէն: Ի՞նչ բանի կրնան առաջնորդել վիճաբանութիւնները: Պարապ խօսքի ատեն չէ: Կարեւորը կառքը ձեռք անցնելն է ու այցելել շրջակից կեդրոնները՝ ուր հաւաքուած են անտէր օտարները՝ որոնց մէջ սպրդած են մեր փնտռած կասկածելի տարրերը: Այս է կարեւորը: Այս է մեր դերը: Ուստի ուսին մէկը կը պատրաստէ դրոհ տալու համար դրան:

— Կեցի՛ր, կ'ըսէ Ժան, Բիէոօյին ուսէն բռնելով: Հիմա որ անոնք տեսան մեր դուռը կտորելու մտադրութիւնը, անգամ մըն ալ դուռը զարնենք: Շատ հաւանական է որ բանան:

— Ինչէ՞ն զիտես որ մեզ տեսան, կը պատասխանէ ան:

— Կը կարծե՞ս որ մտանները մտած են, հարկաւ ծակէ մը մեր մեր շարժումներուն կը հետեւին լուռ ու մունջ եւ պիտի չուզէին որ կտորենք կտորտենք իրենց կառատունը:

— Ուրեմն հաւատացած ես որ այս մարդիկ կը նախընտրեն իրենց

հոգին տալ քան թէ կառքը: Ես այդ բանին չեմ հաւատար:

Ու Բիէնօ կրկին ուսը կը պատրաստէ: Քիչ մը կը հեռանայ տալիք հարուածին աւելի ուժ տալու համար: Նոյն պահուն նայուածքս տանը վրան բարձրացուցած կը դիտեմ պատուհանները, այն միտքով որ թերեւս ժան իրաւունք ունի, երբ ուշադրութիւնս կը գրաւուի փողոցին միւս կողմի տան մէկ պատուհանէն: Արդարեւ, վարագոյրը դեռ թեթեւ շարժում մը ունի եւ ինծի այնպէս կը թուի թէ անոր ետեւը մէկը կայ որ չի հեռանար: Անշարժ կը մնայ հոն իր ներկայութիւնը չի զգացնելու համար, բայց ես կը զգամ որ վարագոյրին ետեւ մէկու մը ներկայութիւնը կայ: Ներկայութիւն մը որ աւելի ճնշիչ է քան եթէ ան բաց վարագոյրին առջեւը եղած ըլլար: Անտեսանելի աչք մը կը հետեւի մեր գոգութեան եւ իր անյայտ, թաքնուած ըլլալով մեր արարքին ապօրինի հանգամանքը կը մատնանչէ: Այդ տունը բժիշկին տունն է: Պատուհանը սպասման սրահին պատուհանն է: Քանի քանի անգամներ հոն գտնուած ենք եւ հակառակ սպասման սրահի իր հանգամանքին, երբեք չենք սպասած: Բժիշկը մեզի անմիջապէս իր աշխատանքի սենեակը կ'անցընէր: Դեռ այսօր ալ չեմ հասկցած թէ մեզի մենաշնորս մըն էր ըրածը, թէ պարզապէս մեզ իր տեղացի հիւանդներուն չխառնելու համար էր: Թերեւս եւ մէկը եւ թէ միւսն էր: Գլուխս ետ կը դարձնեմ, դէպի ընկերներս, անմիջապէս նոյն, այդ տանը նայող գիրքիս վերադառնալու համար ու այս անգամ ձեռքը որ վարագոյրին ծայրը նորէն քաշած էր՝ կ'անշարժանայ եւ բժիշկին դէմքը կը յայտնուի պատուհանին մէջ: Յետոյ վարագոյրը կրկին կը գոցուի, արդ, յայտնի է որ բժիշկը իր ամբողջ դանդուածովը անոր ետին կեցած է ուղիղ, անշարժ ու անողորմ: Յանկարծ անհանդստութիւն մը կը գրաւէ սիրտս: Մարդը տեսաւ մեզի անթարթ ու խոփոռ նայուածքով մը: Աչք մը որ չի թարթիր երբ քեզի նայի, դամի մը պէս կը մխրճուի սրտին մէջ:

Այն բացառիկ գերմանացիներէն էր այս բժիշկը որ վերապահ՝ այլ գործնական մարդկայնութիւն մը ցոյց տուած էր մեզի: Ամէն անգամ որ աշխատանքին խոյս տալու համար սուտ հիւանդ կ'ըլլայինք, ան երբեք չէր զգացուցած մեզի մեր ստախոսութիւնը եւ միւս բժիշկներուն նման չէր ըսէր՝ «Այո՛, հիւանդ էք, բայց պէտք է որ աշխատիք Գերմանիոյ համար: Գերմանիան պէտք ունի ձեզի»: Անոնք ընդհանրապէս շատախօս էին եւ կեղծ բարեկամական խօսքեր ալ կ'ընէին իբր թէ մեզ քաջալերելու մտքով եւ անոնք դեռ «բարի բժիշկ» կոչուածներն էին: Մինչ այս դէր, կեանքին մէջ խորհապէս հաստատուած մարդը անխօս էր: Կը քննէր, կը մտածէր քիչ մը ու

երկու երեք օր հանգիստ կուտար: Գրեթէ երբեք չէր խօսեր մեզի հետ: Անգամ մը միայն, կը յիշեմ, սկիզբներն էր, երկու հիւանդ ընկերներու ընկերացած էի իրեն թարգման, ան ինծի հետ խօսեցաւ քիչ մը, շատ քիչ, քանի մը Փրանսերէն բառեր ալ խառնելով ու ժըպտաց խուսափուկ ժպիտով մը՝ զոր անմիջապէս աւրեց դէմքին վրայէն:

— Ժամանակին, երբ երիտասարդ էի, ատեն մը ուսանած եմ Փարիզ: Եւ աւելցուցած էր՝ ա՛հ, Փարիզ...

Անկէ վերջ, լուսթիւն: Այլեւս բերանը չէր բացած, բայց միշտ շռայլած էր հանգիստի կարճ օրեր: Հիմա կը խորհիմ այդ օրերուն, երբ համեստ, գլխահակ եւ ինդրարկու կը մօտենային իրեն, վստահ իր մարդկային գզացում ներուն զորս չարաչար օգտագործած էինք: Ու այժմ, յանկարծ շղթայաղերծ դադաններու նման մօտեցեր ենք ու անարգել կողոպուտ կը պատրաստենք իր աչքերուն տակ: Ամօթի դժնդակ գզացում մը կը կրծէ սիրտս ու կը ջլատէ գործելու կամքս:

— Տղա՛ք, կ'ըսեմ, երթանք բժիշկէն ինդրենք որ միջամտէ: Հաւատացած եմ որ կառքը ունենալու լաւագոյն միջոցը պիտի ըլլայ այս: Բիէոսն կը բարկանայ:

— Խեղճ անիծած, ի՞նչ պէտք կայ անոնց դիմելու: Հիմա ամէն բան մերն է, կոտրենք դուռը եւ առնենք կառքը:

— Եթէ այդպէս աւելի շուտ եւ աւելի դիւրին է կառքը ունենալ...

Տակաւին խօսքս չաւարտած, Ժան կը միջամտէ ինծի զարմանք պատճառելով:

— Դուն չէի՞ր քիչ առաջ տանը դուռը զարնողը:

Բիէոս կը լռէ ու կ'երթանք բժիշկին տունը: Խոշոր քարաշէն տուն մը, գեղեցկի պարտէզի մը մէջ, դիմացի մայթին եղերքը, մսագործին տունէն աւելի բարձր գիւղի մը վրայ:

Դուռը կը զարնենք: Պահ մը հազիւ կը սպասենք: Դուռը կը բացուի: Այջիկի մերկ թեւ մը գայն թեթեւ մը կը հրէ ու ետ քը քաշուի: Մենք, երեքով, աչքերնիս յառած անոր կը նայինք, ապշած, իրարու անհազորդ, բայց յափշտակուած միեւնոյն պարապէն որ հիմա կը ներկայացնէ կիսաբաց դուռին մէջ թանձրացող մթութիւնը: Յանկարծ, զբան մէջ կը յայտնուի երկայնահասակ, գիւրուն ու պարթեւաձեւ մարդ մը, ձեռքերը տափառտին զրպանը խրած, լուռ ու խուզարկու իժիշկն է: Ատեն մը կը մնայ անշարժ, աչքը սեւեռած մեր վրայ, բայց առանց խօսելու: Կարծես թէ կորսնցուցած է խօսելու սովորութիւնը, կամ կենքը քաշուած է այդ մարդկային դանդուածին մէջէն՝ որ մեզի կը նայի ուրիշ աշխարհէ մը: Մենք ալ

չենք կրնար խօսիլ: Ձենք համարձակիր: Միայն իրարու կը նայինք փայտէ խաղալիքներու պէս:

— Ի՞նչ կ'ուզէք, կը հարցնէ ան յանկարծ, միշտ անչարժ, ձեռքերը տափատին դրպաններուն մէջ:

— Կ'ուզենք ձեր դրացի մտադործին կառքը փոխ առնել, հիւանդ մը ունինք զոր պէտք է անմիջապէս հիւանդանոց փոխադրենք Պրատունչլայց՝ ուր կը գտնուին այժմ՝ ամերիկեան, անգլիական եւ ֆրանսական բանակները:

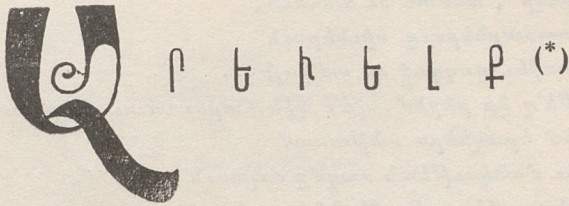
— Դուռը կոտրելով... կը հարցնէ ու մենք պատասխան չենք դտներ: Ոչ ժան եւ ոչ ալ Բիէնօ բառ մը կ'արտասանեն: Բառ մը արտասանելու անկարողութենէ զարնուած ենք երեքս ալ: Սանդուխներուն վերէն, կիսաբաց դուռին թանձր մուտին մէջ բժիշկին արհամարհոտ դանդուածը մեզ կը ճգմէ, կը տրորէ: Յանցանքի մէջ բռնուած գողերու պէս կը լռենք: Երբ գլուխս կը վերցնեմ, մտքիս մէջ բառեր փնտռելով, բժիշկը արդէն անհետացած է: Դուռին բացուածքին պարապը կը հեզնէ մեզ: Կը զգանք որ այդ պարապը չի հաւատարմեր խօսքերուն: Աչքերնիս կաշէր մնացեր են դրան վրայ՝ որ չի գոցուիր: Ձի գոցուիր որ մեկնինք: Մեկնինք: Ու մէկէն աղջկան մերկ ու երկար թեւը կ'երկարի դէպի դուռը, յետոյ դանդաղ անոր դեղատես հասակը կը ցցուի հոն ու կը մնայ անչարժ, ձեռքը դրան եզերքին, չրթունքները կծկուած, նայուածքը շեշտակի մեր վրայ կապարի նման ծանր, առանց թարթելու, կարծես վերէն վար հասակը արհամարհանքի խտացումը ըլլար, յիշեցնելով մեզի այն օրերը՝ ուր կուգայինք կաթիլ մը գուլթ Վայցելու այս միեւնոյն տունէն:

Աստուած՝ իմ, ինչո՞ւ դուռը չի գոցեր ու կը նայի մեր վրայ իր այդ մեռեալ նայուածքովը՝ որուն վրայ կառչելու տեղ մը չեն գըտներ մեր աչքերը, որոնց շուարած նայուածքները կը սահին կարծես լպրծուն բանի մը վրայէն:

Ու կը մնանք դէմ դիմաց, չեմ դիտեր ինչքան ատեն, անխօս, անլեզու, մինչ տարօրինակ զգացում մը մեզ կը համակէ կամաց կամաց, մեր ամբողջ էութիւնը կարմրող կրակներու մէջ առած, գլուխնիս հակ կը պատրաստուինք մեկնելու, բայց դուռը դանդաղօրէն կը գոցուի, կ'անհետացնէ մեր տեսողութենէն բժիշկին աղջիկը, գոց դրան վրայ ձգելով աւելի արհամարհոտ, աւելի շմեցուցիչ բան մը՝ որ կը շարունակէ ճնշել մեր վրայ:

Զ. Ո.

*

Ո՛վ Արեւելք, իմ պապերուս եւ հաւատքիս,
ուր դարերը խորհուրդին պէս ծանրակիր
եւ լռութեան պէս խորին՝
եկա՛ն, լացի՛ն, անցա՛ն...

Ո՛վ Արեւելք,
մայրըս քուկին
սսկեչաղով ողողուած,
արեւացա՛ծ,
եւ իբրեւ հարսը կրակովդ խօլաթեւ,
սաւառնահե՛ւ
քու ծոցիդ մէջ հոգեցունց
ծաղկեցուց
էութիւնըս եւ սաւառնումըս ահեղ
ու անմեղ:
Առաջին հեղ՝
տանիքին վրայ
ես լաղուրիդ ժպտեցայ
եւ նետեցի զիս կապոյտէդ անդունդին,
խորախորհուրդ Գաղտնիքին:
Ո՛վ Արեւելք,
հարազատ, ինքնաստեղծ, հեռակայ
եւ հսկայ՝
աւերակներդ տակաւին կը բուրեն
խունկ ու ստաշխ
երազելէ՛ն...

(*) Թոքովեցի այս ֆերթուածը՝ հրատարակուած Պոլիս 1922ին, մնացած է գրեթէ անծանօթ: «Անդաստան» կը ներկայացնէ գայնի իր ամբողջութեան մէջ:

Ահա այսօր եկած եմ ,
 քաղցածու թեամբ մը վսեմ ,
 քեզի՛ր , անմահ եւ անհուն ,
 տաճարներուդ սիւներուն
 առջեւ դողդոջ ու տժգոյն . . .
 Քե՛զ կը բերեմ , դո՛ւ կիւն հարուստ ու փարթամ
 իմ երազներս անթառամ
 եւ մանկու թեան սաղմը ժպտուն
 թառամելու եւ մեռնելու անսովոր
 մութին մէջ խոր :
 Արեւելեան կիսադունդ ,
 դո՛ւն մայր լեցուն եւ արբեցած ծիծերով ,
 արփիացած աչքերով՝
 իմ շրթներըս դեռ թարմ են
 քու բոցավառ կարօտէն :

Օտարոտի անդաստանի պտուղներ ,
 Արեւմուտքի ալիքներու ողկոյզներ
 եւ կամ անոնց ջերմագին հոյզը կարմիր ,
 հաւատա՛ , հագագս է ամբասիր ,
 չեն պղծած դեռ իմ կոկորդըս ծարաւի :
 Ես եկած եմ լիահագագ ըմպելու ,
 խորի՛ն , խորի՛ն սափորներէդ ըմպելու ,
 ուղեւորին նման այն
 որ դար մ'ամբողջ քալած է
 ուղիներէ անհամար
 ջուրի շիթի մը համար :
 Գինի՛ր , գինի՛ր մատուակէ՛ր ինձ այսօր ,
 ո՛վ կիւն փարթամ ,
 լիանա՛մ ,
 ջերմանա՛մ ,
 եւ յանդգնիմ գինով աչքըս մխրճել
 խաւարներուն , խաւարներուն մէջ անել :

Քու ալեկոծ արեւին
 ոսկեփոշին

Կը հանդէի դեռ մազերուս ,
 եւ ուսերուս ,
 շրթներուս վրայ
 Կը հեւայ
 հի՛ն , հի՛ն երգի մը նման
 սօսաւիւնը անտառներուդ սրբազան :
 Արեւելեա՛ն կիսադունդ ,
 ո՛վ մեծ տաճար , մեծ խորհուրդ ,
 չնորհէ՛ ինձ
 իսաղաղութի՛ւն ,
 միայնութի՛ւն ,
 լռութի՛ւն . . .
 Մա՛յր Արեւելք ,
 ես դաւակը երկնքիդ ,
 խաղընկերը քու վարդերուդ , քու երգիդ՝
 իմ մանկութեան օրերուն
 երազո՛ւն ,
 եւ ըմպողը ստեղծադործ նեկտարիդ
 ականակիտ ,
 ահա առջեւդ եմ կանդնած
 մանկացա՛ծ . . .
 Ահա կ'ըզձամ
 դամբաններդ կարդալու
 որոնց մութին մէջ կու լան
 ալիքները խորհուրդներու , լոյսերու :

Ես եկած եմ ծնրադրելով՝ երդելու
 դամբաններուդ առջեւ հակ ,
 որոնք դարերը կերտեցին
 եւ որոնք
 սուին հողոյն
 անադորոյն
 երջանկութեան խոր դադանիք :
 Ես եկած եմ երգելո՛ւ ,
 կաթէ՛ չնորհն աստուածային ներչնջման
 իմ ճակատիս վրան ,

որ ծածկուած է մոխիրով
 եւ աստղերու շիրիմներով :
 Դուն տուիր
 ուրիշներու՝ խորհուրդներուդ բանալին ,
 տո՛ւր ինձի , ո՛վ Արեւելք ,
 հսկա՛ քերթող եւ ստեղծի՛չ գոյներուն ,
 զաղանիքն երգին ,
 ե՛ւ քնարին ,
 ե՛ւ արեւին . . .
 Ես եկած եմ քու ժայռերը կարգալու
 եւ լալո՛ւ . . .

Եւ ահա քու ճաճանչները բոցալառ ,
 աստուածային կանթեղ վառ ,
 կ'ոսկեղօծեն
 համբուրելէն
 կրունկներըս արիւնոտ
 դով ջրերու ալին մօտ :
 Վերջալոյսիդ ոսկեծովին մէջ անհուն
 իմ երազներս կ'զգենուն
 վարդե՛ր , կահա՛ջ ու նուռե՛ր
 անհո՛ւն , անհո՛ւն ողկոյզներ :
 Ահա սիրտըս կը բարախէ անձկադին
 ստորոտը Մասիսին ,
 կանգնած լռին ,
 դողդողաբի՛ն ,
 եւ յուսալից պսակին՝
 կ'աղօթե՛մ ,
 կ'երգե՛մ . . .

կանգ ա՛ռ ,
 ցնորական երիվար ,
 դուն ժամանակ սրարչաւ՝
 անգութ , դաժան , անապաչաւ ,
 թո՛ղ քանդակը ես հեզեմ
 այս ձիւնապատ հսկային

Հի՛ն, Հի՛ն
 որուն կառչած մնացին
 անժամանակ թռականէ մը ասելին
 զաւակները ժողովուրդի մը պարտուած,
 դաւակները ժողովուրդի մ'առեղծուած :
 Ես կը ծակեմ կուրծքն իմին
 գորովազելի՛ն
 ա՛յն Հինաուուրց նիզակներով պապերուս
 որոնց համար հպարտօրէն դուն լացիր
 եւ կը թափեմ սըրտիս արիւնը կարմիր
 քու լեռներուդ ծովախորհուրդ կապոյտին վրայ,
 որ լա՛յննա՛յ,
 խորանա՛յ,
 բիւրեղանա՛յ :

Բա՛ց, Արեւելք,
 քու ծիրանիդ բեհեզեայ,
 որ հարսներդ սիրատարփի՛կ Հիւսեցին
 երազներովն իրենց սրտին,
 ես՝ զաւակը իմ պապերուն
 հասած նո՛ր, նո՛ր դարերուն :
 Կը ծծեմ բոյրն հողերուդ,
 ամբողջ հեւքը կողերուդ
 եւ կը լսեմ ոտնաձայնը աստուածներուդ
 որ քալեցին
 եւ լեցուցին
 ունայն աշխարհն խորհուրդով :

Ո՛վ Արեւելք,
 Ելլադայէն եւ Հոովմէն դուն առաջ
 մարդու հողին չափեցիր
 եւ ցոյց տուիր
 կշիռքն անոր երազին
 քաղցրազին :
 Քու աստուածներդ զոհեցին ու ժպտեցան,
 քու աստուածներդ լացին ու խորհեցան :
 Ես տակաւին կը լսեմ

դողդողալիքն
 հարուածն անոր ծանրածանր մուրճերուն
 ոսկեցուլուն,
 որ խորհուրդի սալերուն վրայ կռեցին:
 Ահա դիչերն է լուր
 ու փուռեր
 կապո՛յտ, կապո՛յտ երկինքով,
 աստղերով,
 մեհեաններն հին
 կը վառին,
 եւ լօտոսներն աստղածորան երկինքէն
 դաղանօրէն
 կը հաւաքեն մեղրը իրենց բաժակին
 լուի՛ն, լուի՛ն, լուի՛ն:
 Ո՛վ տրամութիւնը սըրտիս,
 ահա դիչերն աստղածին,
 ծաղկածին,
 ապրի՛ր վիշտը կոկոններուն
 անհուն՝
 որոնք այգուն
 պիտի բանան
 ծոցը իրենց
 Արեւո՛ւն...
 Ափերուս մէջ կը թափին
 սարսուղի՛ն
 մեռած աստղի մ'սպիտակ
 մոխիրները վերերէն
 անհունօրէ՛ն...
 Նստած քարի մը վրայ,
 ուր թերեւս օր մը հին,
 Զարագուստրան իր դլուխը հանդէցուց,
 եւ ընկղմած
 մութիդ մէջ սուրբ ու անհուն՝
 կ'զգամ լեցուլըս վարդով,
 կ'զգամ մեծնալը՛ս երգով:
 Սո՛ւրբ մ'թնչաղ,
 ուր խորհուրդը լուսթեան հետ

կը ծավանայ ,
 կ'ալիքանայ . . .
 Իմ խեղճ հոգի ,
 երաժշտացած ,
 մենաւոր ու անտեսուած ,
 երգացա՞ծ ,
 լիացա՞ծ :

Ու ոտքերս կը հանդէլին
 մարդոց ճակատին վրայ հպարտ :
 Լուսնի լուսով
 լո՛ւռ լո՛ւռ
 մըմունջներով
 կ'անցնի հոգին աստղերուն՝
 ծաղիկներուն ,
 թուփէ թուփ
 թերթէ թերթ
 բաժանելով մութին մէջ
 կենդանութիւն
 ամենո՛ւն , ամենո՛ւն :
 Գիշերներ բուրեան
 արեւելեան ,
 քաղցրածորա՛ն ,
 աստղածորա՛ն
 քաղցրակարկաջ ,
 աստղակարկաջ :
 Ո՛վ դու տեսիլք արեւելեան
 զոր տարիներ փնտոցի
 ինչպէս անասող եւ արեւը կորսուած
 մոլորակի մ'արարած
 կը փնտոէ լոյս մը դողդոջ
 խաւա՛ր խաւա՛ր միջոցներուն մէջ անյայտ :
 Հրամայէ՛ մուտքս ներս
 քու քօղերուդ , դաղանիքներուդ ընդմէջէն
 լուռօրէն ,
 ես՝ զաւակը իմ սպայերուն
 հասած նո՛ր նո՛ր դարերուն :

Առաւօտը կ'արիւնի,
 Լոյսի ծովն է, կը յորդի,
 ահա ձեռքըս կը դողդոջէ
 արեւմտեան այս բաժակը ոսկիէ,
 Թո՛ղ շողերը քու բոցավառ արեւին
 պսակեն բաժակն այս ցրտին:
 Ես ատլանտեան ափունքէն
 մեծակառոյց Ոստանի մը խորերէն
 կը բերեմ այս բաժակն թափուր ու օտար.
 պսակէ՛ դայն
 քո՛ւ գինիով սրբազան,
 գինովութեանդ անարժան,
 բայց ծարաւէս կը վառի՛մ...

Ո՛վ երանգներ արեւելեան աշխարհին
 Աստուածայաղթ նկարչին
 անկշռադատ վրձինովը ներկուած՝
 աղբիւրներէն բնութեան
 յորդահոսան:
 Ո՛վ երանգներ արեւելեան աշխարհին,
 հարսները ձեզ գրկեցին
 եւ երազնուն մէջ խաղաղ
 օրօրուեցան կոհակներովը ձերին:

Ո՛վ երանգներ ծագէ ծագ
 դուք խորհուրդին միացաք
 Ըարեւելեան բարբառներուն հրաշազան:
 Աստուածներ ձեզ կրեցին
 իրենց ճակտին վրայ հսկայ:

Ո՛վ բոցավառ արեւելք
 քուրմերն ըզքեզ փաթթեցին
 երանգներո՛վ խորհուրդո՛վ,
 դուն եղար
 ընդերկար
 մեծ-վայելուչ հարսն աշխարհին այս ունայն,
 ու բացիր լայն

կուրծքդ արեւին :

Ո՛ր վ տեսիլքներ արեւելեան աշխարհին ,
 որ խուժաններ զսպեցին ,
 որ մարդկութեան շնորհեցին
 դրախտները , արուեստները , նիրվանան :
 Ո՛ր բոցավառ դուն Նրազ ,
 ո՛ր վ բանաստեղծ եւ աստուած ,
 այգիներուդ տերեւներուն կը հանդէին
 տակաւին թարմ ու անդին
 սսկեփռչին
 սսկեփռչին
 դարերուն . . .

Արեւելք ,

չի ճգնեցար զերիշխել
 իբրեւ հսկայ մ'անընտել
 բնութեան ահեղ զորութեան ,
 դուն չը տուիր ստեղծումի ձեւերուն
 քու մարդկային խեղճ ճաշակին չափանիչ ,
 եղար աղօթք մը խոհուն
 բնութենական զեղեցկութեամբ դողդոջուն :
 Քու զաւակներդ իմաստութեամբ կրեցին
 արտում քնարն այս բնութեան մեծ Նրդին :
 Բնութիւնը երեւցաւ
 ե՛լ զեղեցիկ ե՛լ զազան
 ե՛լ մտերիմ , ե՛լ զաղտնի ,
 ե՛լ հեռաւոր , ե՛լ ծանօթ
 արեւելեան հոգիին . . .
 Քու պարտէզներդ ծաղկեցան
 դաշտ ու դուրան
 անհոգ , անծայր , անսահման ,
 քու լեռներդ զարդարուեցան զոյնզոյն
 ծաղիկներով ու խոտով
 եւ ցորենով
 սսկեծո՛վ :

Մարդուն ձեռքը աններելի
 չի հպաւ
 աններդաշնակ դաշնակութեանդ հրաշալի :
 Երբ մարդու ձեռքն , պաշտամունքի համար լուկ ,
 եւ քաղցրագին վշտերով
 ու աղօթքով
 քաղեց ծաղիկ մը թուփէդ
 խոր աղօթքի մրմունջով մը մօտեցաւ ,
 եւ անխկա բաղձաց մասը նուիրել
 բովանդակին ի սպաս :
 Բնութիւն եղաւ քեզ համար
 զերերկրային մոգութիւն ,
 ե՛լ անսկիզբ ե՛լ անճառ
 ե՛լ տիրական ե՛լ աստուած :
 Ահա կանդնած անդորրութեանդ սեմին վրայ
 աստղահամայ՝
 ես անհունով կը լեցուիմ
 եւ կը դրկեմ սօսափները խորախորհուրդ
 ալիքներուդ , հովերուդ , ծովերուդ
 Ռ՛վ Արեւելք , ո՛վ Ծաւալ :

Ահա աշխարհն արեւելքին
 որուն մէջ
 անվերջ
 աստղածորան զիշերները կը նիրհեն
 խաղաղօրէն ,
 որուն մէջ
 անվերջ
 ամէն հողի աշխարհ մ՛ունի մթնշաղ :

Անդո՛րր , անդո՛րր , անդո՛րր
 եղաւ աշխարհդ իմաստուն ,
 դուն քալեցիր դանդաղ , խաղաղ ու խոհուն ,
 եւ վարդերու ցօղուններուն
 փաթթեցիր
 երջանկութիւնդ տրտում
 անպատում . . .
 Դուն սիրեցիր , դուն զգուեցիր , հարբեցա՛ր

Ընդերկա՛ր
 մերկ կիներուն եւ դինիլին սուընթեր :
 Վէր առ քօղըդ , ո՛վ աղջիկ ,
 սիրատարփիկ ,
 բարձր սարին
 նստած կողին ,
 թո՛ղ արեւը ողողէ
 հսլարա , դոռող ճերմակութիւնը ճակախի :
 Բա՛ց կուրծքդ ,
 բա՛ց ծիծերդ երկնահայեաց
 լուսաջրա՛ծ ,
 վարդեջրա՛ծ ,
 իմ տարփանքիս հազագին ,
 հրատոչոր իմ աչքերու ծարաւին :
 Թափէ՛ , թափէ՛ փթիթները փրփրուն
 իմ հողիս վրայ ստեղծիչ
 ու կիզիչ :
 Ո՛վ կոյս կարմիր ,
 մերկացի՛ր , մերկացի՛ր , մերկացի՛ր ,
 ես իշխանդ եմ , որ օտար
 հորիզոններ կտրեցի
 եւ պահեցի իմ մարմինս ամբասիր
 քու սարսուռիդ , քու խենդութեան արժանի :

Մերկացի՛ր
 աղջի՛կ ժիր ,
 հոտառութիւնս անեղծ է ,
 եկո՛ւր եւ ինձ վերստեղծէ՛ ,
 ես քու բոյրիդ եմ ծարաւ
 որ կը հասնիմ սրարչաւ :
 Ես արու եմ եւ խօլութեամբ առլցուն՝
 հողիս՝ հովերո՛ւն :
 Դուն կը դողաս՝
 անչափահաս
 մերկացա՛ծ ,
 աստուածացա՛ծ ,
 բայց կաթիլներն քու արցունքին
 կը հրդեհեն իմ կուրծքին
 աղուամաղերն առնական :

Ե՛կ, պարէ՛ ու երգէ,
 աշխարհն ամբողջ երգ է,
 ե՛կ, պարէ՛ ու երգէ,
 սիրոյ ամուժը սըրտիս,
 երակներուս կարկաչին հետ
 դրախտաւէ՛տ :
 Արեւելքի իշխան եմ
 որ արեւիդ կը հրամայեմ :
 Ես քօղերըդ վառեցի
 եւ բհհեղներդ կանացի,
 դուն՝ թագուհին պալատներուն
 անլուսամուտ ու թագուն :
 Թող ըմպեմ քեզ եւ ծծեմ սիրտդ դոհար,
 քու աչքերէդ, քու բերանէդ, ծիծերէդ :
 Դուն մերկ ես
 ու անտես,
 իսկ ես յուզուած ու կարմրած ու խելառ :
 Թո՛ղ բազուկըս մարմարեայ
 գրկէ՛ լանջքդ պաղպաղուն,
 սիրտըս սըրտիդ եւ հարբած
 հովաքա՛ծ,
 երգենք հրդեհն արիւնին,
 եւ իբրեւ բոցն Արեւելքին
 իմ պորտիս տակ
 սաւառնի՛ր...
 Արեւելեան դաշտերուն
 եւ երկնազգեստ լեռներուն
 բոսորագեղ դո՛ւն աղջիկ,
 թագուհի ես լուսաթագ
 կ'անցնիս սըրտէս լուսարագ,
 երակէդ ներս կը սողոսկի
 արիւնս ոսկի :

Ազնուական իմ արիւնով թաթաւուն
 կ'երթաս հեռո՛ւն, հեռո՛ւն
 մինչեւ... արեւո՛ւն :
 Թո՛ղ մըրիկներն օրօրեն

Ծանրորէն

Քու յղութիւնդ, օրօրե՛ն:
 Ո՛վ արգանդն իմ սիրածին
 անեղծ բաժակ, անմեկին,
 որ իմ սաղմին պիտի տայ
 ճակատն աստծուն եւ աչքերը՝ քերթողին:
 Ո՛վ իմ ասողը իմ կարօտէն բողբոջած՝
 հողիացա՛ծ...

Արեւելեան հրաշագան կիսագունդ

Քու արեւդ է խորախորհուրդ
 նման փրփրոտ ուկէանին:
 Նարինջներուդ, լեմոններուդ, նուռերուդ
 մանիչակիդ, ու վարդերուդ, դինիւիդ
 երակներուն, ընդերքներուն մէջ խորին
 կ'աճի՛, կ'ուռի՛, կը ծաղկի՛
 քու արեւըդ ոսկեման:
 Գուն խորհուրդն ես կենդանարար ջերմութեան
 ե՛ւ փթիթին, ե՛ւ դինիւին ե՛ւ երգին,
 դուն կը վառիս, դուն կը վառիս, կը վառի՛ս
 ծաղիկներով եւ աստղերով, լոյսերով:
 Առաւօտը հորիզոնիդ վրայ յաղթ
 շողի, շողի փրփուրներով կը բացուի՝
 ինչպէս որ սիրտ մ'արիւնի:
 Մարդկութիւնը կիսադունդիդ հրաշալի
 իբրեւ բոց մը օդասլաց
 քու արեւուդ կ'երկարի՛,
 եւ կիները ճաճանչներուդ ծարաւի
 գաղտագողի կը բանան
 առաւօտեան
 նիգերն իրենց տնակին
 կարօտադին,
 եւ կը խմեն շողերն իրենց աչքերով
 եւ սրտերով,
 որպէս ճամբորդ մը յոգնած
 որ դարուն մէջ մէկ անգամ
 կաթիլ կաթիլ քնարող

ակի մ'առջեւ սառնորակ
 կարօտադի՛ն
 կ'առնէ կանգ :
 Յըբոր օր մը նուազի
 հարթութեան վրայ աւազի
 ջերմութիւնը արեւին ,
 և Աթէնքի եւ Հոռվմի արձաններ ,
 իբրեւ մեռած հի՛ն դեւեր ,
 մութ ու սառած աշխարհին
 փակելով կողին
 գիշերային միջոցին մէջ դալարուելի՛ն՝
 քու քարերըդ , քու ժայռերըդ , ես դիտեմ ,
 քու մարմարեայ տաճարներըդ հեթանոս
 պիտի սիրեն ջերմութիւն մը տակաւին :

Ահա մարմարն կիսակործան մեհեանիդ
 դեռ հաւատքով ջերմին է
 և ակերակներդ կը հնչեն
 մեծաբարբառ զօղանջով ,
 ազնուական թնդիւնով
 հին դարերու նուագներ :

Արե՛ւ , արե՛ւ , նախնիքներուս դո՛ւն հաւատք ,
 քու շողերովդ ջերմացո՛ւր
 կուրծքըս ցրտին , ու լեցո՛ւր
 շողերով , շողերով :
 Արե՛ւ , արե՛ւ , տո՛ւր բիբերուս հրդեհներ
 եւ մագերուս՝ սեւութիւն
 եւ հողիիս մանկութի՛ւն...

Իմ գիւղիկս վրայ տժգոյն
 իբրեւ համբոյն արեւիդ՝
 իմ գիւղիկս վրայ տժգոյն ,
 ո՛վ Արեւելք , կայլակ մը հուր կաթեցո՛ւր ,
 եւ դերեզմանս փորողները թո՛ղ յիշեն
 այս ալեւուն , որ աստղերուդ երգեցի :

(Գրուած 1916ին , Կովկաս)

*

Խոնարհ ու խոր ի՛նչ ուղի էր ուրկէ անցար լուսօրէն
Դեռ չերգըւած ինչքա՛ն երգեր քեզ հետ տարիւր լուսօրէն
Ու սիրոյ ի՛նչ ժառանգ էր մեծ, դու թողուցիր, օ՛հ հայր իմ,
Որ իմ հոգին, իրեն կարգին, պիտի տանի՛ր լուսօրէն:

Երկնաբընակ՝ քո մարմնիդ մէջ հիւր էիր,
Երկրի վըրայ, երդիքիդ տակ, հիւր էիր.
Արարիչը թեւատարած կըսպասէր, —
Ձէ՞ որ շատոնց, շատոնց իրեն հիւրն էիր:

*

Հ Ր Ա Ժ Ե Շ Տ

Երկինքն անցաւ Երկրին ծոցէն, պայծառացան
Աղամանդներն անդոհական սարսուռներով .
Մընաք բարով, սպասումներ անըրջաքով,
Սիրոյ կանչեր թռչուններու պէս դաշնաձայն :

Արցունք . ոչ թէ մահուան ցաւով, այլ ծիածան
Թարթիչներէն՝ որ տեսիլքի մէջ գոցուելով
Անհուն աշխարհ մ'ըստեղծեցին լուսագոյով,
Թրթռուն սրտին մէջ գաղանօրէն գիշերական :

Մընաք բարով յոյսեր այլերս մոխրացած,
Պիտի գթա՞ն վերջին կայծերը ոսկեմած,
Որպէսզի դեռ կեանքը հնչէ երգի նըման,

Եւ յաջորդեն իրարու նոր հանգրուաններ
Զիս ողջունող կամարներու տակ բագմաձայն .
Մընաք բարով բերկրամէք ծով առաօտներ . . .

Խ Ո Ր Հ Ո Ի Ր Դ

Ինչ որ քեզմէ պիտի մնայ յաւերժօրէն,
Խօսք մը թերեւս դաշնակուած երգի նման .
Շող մը՝ որուն մէջ հոգիներ կը սարսըռան .
Շիթ մը կնդրուկ խնկամանին մէջ ոսկեղէն . . .

Ինչ որ քեզմէ պիտի բխի հեղեղօրէն .
Թերեւս արցունք . թերեւս արիւն . անձրեւ գայլման,
Երբ հողին մէջ, երբ սրտին մէջ կը բագմանան
Սերմերն ատոք եւ տենչանքները հըրեղէն . . .

Յուշը թերեւս՝ որ ձեռամբարձ սկիւի մը կար
Խորանի վրայ կախարդօրէն բագմանը կար,
Եւ հոգեգմայլ պատարագիչ մը քրմական,

Եւ կարօտները մինչեւ իսկ հրատոչոր,
Եւ համբոյրներն արեւային ու բեղմնաւոր
Ամեղուքեան շուշաններուն հետ ծաղկեցան . . .

ԳԵԹՍԵՄԱՆԵԱՆ ԳԻՃԵՐ ՄԸ

ԱՌԱՇԱՐԸ դեռ ճամբայ չէր ելած բայց — ի՞նչ լաւ էր — արդէն ջերմութիւնը տուած էին: Հազիւ տեղը դրաւած, Տիւրան Տէր-տէրեանը կրկին համակուեցաւ իր հրճուանքովը: Երթալ գտնել Միջերկրականի արեւը, թափառել անհող ու... Հարկ է որ մէկը սպասէ քեզի, — ահա կեանքի մեծագոյն խնդիրը... Եւ հոն մէկը կը սպասէ իրեն... Նայի թէ, ինչպիսի՞ մոլուցքով, ինչպէ՞ս պիտի շարունակուի, արդէն Փարիզ ագուցուած այդ սիրային արկածը: Ի՞նչ հեշտօրէն հետաքրքրական դրուագներ կը սպասե՞ն իրեն... Կատու յիշեցընող աղջկայ տեսակէն է: Թխահերի իսկական նախատիպ, — մանր սեւ աչքեր, երկար սեւ թարթիչներ, անկայլակ սեւ մազեր, լայն սեւ յօնքեր: Նիհարակազմ: Մկանուտ սրունքներ: Մորթի կանաչորակ, անթափանց ճերմակի այն երանգը որ Հարաւը կը հասցնէ միայն: Իտալիան, Սպանիան, Ժառանգական հեռաւորութեանց վրայ, անմասն չեն այդ շնչող գեղակերտութեան: Անգամ մըն ալ պարպել սիրոյ բաժակը, անոր կարմիր գինին, հող չէ թէ թանձր, հող չէ թէ պղտոր, երկու սունոց հաստ գաւաթով, պարպուած առանց պիտակի շիշէ: Անգամ մըն ալ, գլխակորոյս, նետուիլ կեանքի անասճման պղտորին մէջ, գլուխն ի վար...

Պայտեսակին մէջ զոյգ մը նուէր, կնիքովը Փարիզեան վայելչութեան: Կ'երեւակայէ անոր շրայումը: Կինը, մէկ ակնարկով, կը զատորոշէ սուղնոց առարկան: Հա՛ստ գաւաթ... Անկցի՛ն ազնուատոհմ պիտակները շիշերուն...

Բաղմաթիւ պահեր, իրենց կարճատեւ ծանօթութենէն, կեանքի եկան, վարդագունած:

— Փոքր անունդ ի՞նչ է, փո՛քր, հարցուցած էր, յանկարծ, եղա՛կի խօսելով:

— Անտէ՛լ, պատասխանած էր ժպտադէրն, թուի մորթին վրայ զարմացումի կարմիրով :

— Մայրդ քեզի ինչպէ՞ս կը կանչէր, մայրդ, պնդած էր Տիգրան :

— Անճէլա՛ :

Յետոյ, երկուստեք, խնդարով, իրարու նայած էին : Փայլահնային, զգացած խենթեցնող խռովքը՝ լուեկայն համաձայնութեանց :

— Իտալիա ծնած եմ, Փիեմոնթուա՛ղ, աւելցուցած էր, լուեթենէ մը վերջ ինքզինքը դտած, օտարոտի հպարտութեան շեշտով մը եւ, այդպէսով, պարածածկելով ներքին քողազերծուած հոսանքները :

Այս արբեցուցիչ նախերգանքին մէջէն, սակայն, ինչքան ալ Տիգրան, թի առ թի, հեշտալի մոռացումին ածուխները կը նետէր երեւակայութեանը հրդեհուած հնոցին մէջ ուր թեւխաղ էր ինկած, չէր կրնար ամբողջովին խեղդել հոն խժալուր ձայն մը, յամառ, աններող, վրէժխնդիր, աւերիչ աններդաշնակութեան մը : Չէր ուղեր յիշել, չէր ուզեր խոստովանիլ իմաստը պղնձափողի սպառնացող ազդարարութեանց : Իմաստութիւնը խուլ ու կոյր ըլլալուն մէջ չէ՞ր : Նտուեի՛ր սիրային արկածի ծովուն մէջ, գլխիվա՛յր, նա՛խ գլուխը... Ու թող ըլլայ զինին հասարակ ու մատուակուով պիղծ... Նտուեի՛ր, — այս է կարեւորը, քանի ուշ չէ...

Այսուհանդերձ, Տիգրան դիտէր արդէն որ իր այս փախուստը անձկութեանց դժոխքէն՝ պարզ խարկանք մըն է, նախասահմանուած անանկութեան, որուն պիտի յաջորդէր, անխուսափելիօրէն — Տիգրան շա՛տ լաւ գիտէր — անձկութեանց սանդարամետական նոր նոր բորբոքումներ :

*

Բաժնեակները սկսած էին լեցուիլ : Ճամբորդները զիրար կը քննէին, առանց քաշուելու, ցուրտ ակնարկներով, յաջորդող կեղծիքներու մատուցումէն առաջ : Անոնցմէ մին Տիգրանին դիմաց հաստատուեցաւ : Կնոջական դերբարեկ սիլուէթ մը : Յայտնապէս ժրպտեցաւ իրեն : Աս ի՞նչ է, բա՞խտն է բացուեր... Վերջերս իրեն ակնարկ մը նուիրող չկար. աս ի՞նչ է... Հարկ է ճամբորդել, ճամբորդել : Սխալ է մնալ նստակեաց : Եւ սակայն կարելի բան չէր, ժպտալ իրեն ուղղուած ըլլալու չէր : Տիգրանին դէմքը լըջացաւ : Մեծին զգուշութեամբ, ձեռնարկեց անծանօթ կինը քննելու : Իրիկունը բուրրովին իջած էր : Բաժնեակներուն մէջ լոյսերը չէին վառած դեռ : Դրացնուհին փաթթուած քիչ մը չափէն աւելի թանձր հանդերձանքի

մէջ: Կը պահէր կարմիր բուրդէ վզկապ մը: Քարաքիին վրայ մարդերի ցուրտէն պիտի դէմքեր առած էին: Դեկտեմբեր: Առաւօտուն ռաւախօն ձայնասփռած էր որ Ալպեաններուն վրայ առատ ձիւն իջած է: Երկարաւուն, կարի տփղոյն դէմքի մը վրայ, կը շարժէին շաղանակազոյն շեղփերով մեծ ու տրտում, մարդարտածաղիկ աչքեր: Եւ սակայն, պարբերաբար, քնքուշ ժպիտ մը կը ծաթէր ու կը մարէր: Այն ժպիտներէն մին որ միշտ կը մտի եւ տեւապէս ներողութիւն կը խնդրէ: Եթէ իրեն ուղղուած չէ, որո՞ւ ուղղուած է ան: Սեւ վերարկու մըն էր հազին որուն օձիքի ու թեւի եզերքներէն դուրս կ'ելլէր երկը մը իր վարդազոյն բուրդէ բաճկոնակէն: Որոշ էր որ կա'մ հիւանդ էր կա'մ հիւանդութենէ կ'ելլէր: Մօտը նստած էր տարիքոտ, ժիր, կլոր, լեցուն ու կարմիր այտերով, յորդալանջ կլին մը որ շատ հոգատար կը թուէր մանկամարդ յնոջ հանդէպ: Առ այժմ ուրիշ մարդ չկար իրենց բաժնեակին մէջ:

Կառախումբին երկայնքովը, դուրսը տակաւ կը կենդանանար: Մարդոց շնչառութիւնը դորշ սիւներ կը ձեւացնէր օդին մէջ: Ոմանք ոտքերնին կը գարնէին սալարկին, աւելի՛ բա'ն մը ըրած ըլլալու համար քան բուն իսկ ցուրտին պատճառով: Տարին կը վերջանար, դեկտեմբերի կէսն ալ անցած էր: Չմբան պայծառ հրաշալի օր մը, չոր ու արեւոտ, ինչպէս Փարիզը յաճախ կ'ունենայ, վերջացած էր:

— Ձեզի չի խանդարե՞ր եթէ պատուհանը քիչ մը բանանք: Կլոր դէմքով, տարեց կինն էր, անակնկալօրէն: Ապա սիրալիր ժպիտով մը. — Օղը թող քիչ մը փոխուի:

Տիզրան սթափեցաւ: Օտարոտի խոռվքի մը մէջ էր որուն պատճառը անձանօթ կը մնար իրեն: Ոտքի ելաւ, ինքը՛ բացաւ պատուհանը եւ քիչ մը աւելի հեռու նստեցաւ, աւելի կեդրոնացած դիտելու համար երիտասարդ կինը: Մսկոտ ժպիտը ծաթեցաւ, ներողութիւն խնդրեց, մարեցաւ: Այս անգամ չարաճճի երանդ մըն ալ խառնուեցաւ ժպիտին: Մատնութիւնը կատարուած էր: Այդ երանդը կենդանացուց ամբողջ դէմքը, յատկանշեց դայն շէշտակի, եղաւ յայտարար նշանը, ներկային վրայ ամբողջ անցեալը փթթեցնող: Մատնութիւնը կատարուած էր:

— Շուշա՛ն, Շուշա՛ն... աղաղակեց Տիզրան, նոյնհետայն ոտքի ելաւ հապշտապ, խոյացաւ դիմաց, իր երկու ձեռքերովը զբաւեց անոր ձեռքը եւ համբուրեց:

— Ա՛ռ քեզի անակնկալ, ա՛ր քեզի անակնկալ... կը կրկնէր շըշմած: — Կը ժպտիս ու չես խօսիր:

Մարտուն մը անցաւ ճեպընթացի ողնաշարէն որ, առանց ազդա-

բարութեան, անչլուկ, շարժեցաւ ու սկսաւ սահիլ: Քարափին վրայ ազմուկներն ու գորշըշիկ սիւները բազմացան: Խենթ արագութեամբ, պաշտօնեայ մը ներս մտաւ մատի մէ՛կ շարժումով տուաւ լոյսը, ճաշի առաջին սպասարկութիւնը ծանոյց ու անյայտացաւ: Բաժնեակին մէջ իրենցմէ զատ ուրիշ ճամբորդ չեկաւ: Տիզրան դեռ չէր մարսած իր զարմանքը: Սկսաւ ապահօրէն Շուշանը զիտել: Միշտ զեղեցիկ, բայց կործանուած: Ամբողջովին կործանուած: Դէմքին նոր զեղը՝ մահամերձի խռովայոյզ զեղեցկութիւն: Միայն շաղանակազոյն մազերն էին մնացած անեղծ, յառաջացած հիւանդութեան ահարկու հարուածներէն, իրենց առատութեամբը, մետաքսային նրբութեամբը, լայն վէտվէտումովը:

— Վա՛յ Շուշան, վա՛յ, ինչպէ՞ս ես հիմա:

Շուշան թեթեւ մը ուսերը շարժեց եւ ժպտեցաւ: Ըսել կ'ուզէր որ այդ խնդիրը այնքան ծեծուած, հինցած, սպառած խնդիր է որ ալ մասնիկի մը շահեկանութիւնը չունի իր համար:

— Այս քանի՛ տարի է իրար չենք հանդիպա՛ծ:

— Հինգ տարի, երեք ամիս, տասը օր. այդ հաշիւը կ'ընէի քիչ առաջ: Վերջին անգամին՝ ամուսնութեանս մէկ տարեկիցին էր, պատասխանեց անսպասելի ճշգրտութեամբ, անխառն մեղմութեամբ: Մեղադրա՞նք... Եթէ անոր զիտաւորութիւնն ալ ունի ան — եւ Շուշան ապահովաբար չունի — այդ ճշգրտութիւնը չի դադրիր մեղադրանքներուն ամէնէն պերճախօսը ըլլալէ: Կարելի՞ էր ըլլալ աւելի մտերիմ, աւելի նուիրական կապով, քան ինչպէս իրենք եղած էին, քան իրենց կապը եղած էր:

Շուշան շարունակեց, աւելի նիւթը փոխելու համար.

— Տիկին Միւնչ, ծանօթացէ՛ք, բարեկամուհի մը որ Հիէր կ'առաջնորդէ զիս, հո՛ն մեռնելու համար: Կարծես Փարիզ՝ չէի կրնար մեռնիլ, աւելցոյց վաւերական անտարբերութեամբ մը:

Տիկին Միւնչին հետ Տիզրան փոխանակեց պայմանազրական տարազներ: Ապա շարունակեց հայերէն, Շուշանին ուղղուած.

— Ըսել է՝ մինչեւ Թուրքն միասին պիտի ըլլանք. ես Նիս կ'իջնեմ: ... Իրա՛ւ, արդէն հինգ տարի... Կը ներէք, դարձաւ Տիկին Միւնչին, հայերէն կը խօսիմ:

Վայրաշարժը արդէն արագութիւն առած էր: Իր ծանր, անխոնջ, մետաղեայ թաթերը կը հոլովէին միշտ միեւնոյն, միօրինակ դըղըրդիւնը: Իրենց կշռոյթին մէջ առած էին ճամբորդները: Կ'ողջունէին դէմ վազող բնութեան տեսարանները եւ մերթ՝ կ'արձակէին ազդարարութիւն ու սպառնալիք: Ճամբորդ մը բաժնեակին դուռը

բացաւ, չճամ ակնարկներ պտըտցուց շրջանակի, դոցեց դռնակը ու հեռացաւ :

Տիգրան հետզհետէ թաղուեցաւ իր անկիւնին մէջ ու բոլորովին լռեց : Քիչ առաջուայ մեղրահամ, ներքին եռեփը մարեր էր : Անճէլային պատկերը չբացեր : Անտեղիտալիօրէն լռեց : Կեանքը խափի էր ելեր իրեն հետ... Պէտք է որ պրպտէ քիչ մը : Ինք ի՞նչ կը սպասէր, ի՞նչ կը հրամցուէր իրեն :

Անոնք, ինք ու Շուշան, վարժուած էին երկար լուծիւններու : Իր սովորութիւնները իրենց յետին մանրամասնութեանց մէջ, դոց ըրած գիրք մըն էր անոր համար : Իր քիչ առաջուայ մոլուցքը՝ կեանքը անդամ մըն ալ «սպրեւել», տեղի տուաւ անձկախառն յուզումներու : Անորոջ խղճի խայթեր, բարկ դժգոհութիւններ, խայթող զըզնումներ, հեռաւոր հորիզոններու վրայ, սիրոյ ու մահացումի օտարտի վէտովտումներ ստացան : Ու իրեն այնքան ծանօթ, տառապեցընող, զանգուածային կարեկցութիւնը, անգամ մը եւս, եղաւ խանձարուրը այդ բոլորին :

Շուշանը եղած էր այն որ կը կոչեն «առաջին սէր», այն որմէ կուսական, առաւելագոյն կնոջական խոռվքը բխած էր ու դրոշմած պատկերը կնոջական առեղծուածին, անոր հրեշտակային նախատիպին :

Այդ պահուն, ճշմարտութիւն մը, մերկ ու աններող, ճգմեց սիրտը, — Իր զգացածը ինչքա՞ն նախնական, աղքատ, յոխորտ, կրալի՛ց խեղճութիւն մը եղած էր, Շուշանին անպատում Սէրին բազդատամբ : Շուշան իր կեանքը տուած էր իրեն, անկաշտ, միանուազ ու վերջնական, եւ, Սիրոյ լազուարթ ալքիմիային շնորհիւ, ի վերուստ շնորհուած իրեն՝ վայելքը՝ անթիւ, բլբլեղ հողիներու, իրենիցին մէջ խտացուած : Անորեայի մէկ պահին մէջ ալ, ան յանկարծ կը դադրէր ապրելէ, կը դառնար խորհրդանշան :

Շողեկառքի օրօրին մէջ, Անցեալէն, սկսան յառնուլ դէպքերը, սկսան թաւալիլ, իբր այլ մոլորակի մէջ դարձած ժապաւէն, Անցեալին հրաշափոխած, շողարձակ ու սրտամմլիկ, մշտապէս եղերերգական գոյներովը :

... Պոլսոյ, Իզմիրի արտագաղթին յաջորդող տարիներուն, Շուշանին ծնողքը՝ Պոլիս, իր մօրենական մեծ մայրն ու հայրն ալ, որոնց հետ կ'ապրէր Փարիզ, մեռած էին : Շուշան գրեթէ բոլորովին առանձին մնաց : Դադրեցուց իր ուսանողութիւնը եւ, արդէն մեծապէս օժտուած, զբաղուեցաւ կարով : Արագօրէն ունեցաւ անսպասելի յաջողութիւն : Տիգրան բժշկութիւն կ'ուսանէր եւ, պատահամբ, Լառիպուլաղիէն, թարգմանի դեր կատարած էր անոր մեծ մօրը : —

Առանձին ե^օս, աս բըշակ երկրին մէջ, տղա՛ս, հարցուցած էր մայրական դորովանքով: Հարկ եղաւ կիրակի մը երթալ այցի: Ծանօթացաւ Շուշանին: Նրբակազմ էր, դեռատի աղջիկներու կրծոսկրներու խոռվիչ նիհարութեամբը: Իր դալուկ ու հաւկթածեւ դէմքին վրայ, մուգ շագանակագոյն աչքերը կը նայէին անկեղծ ու աներկրայ շողերով: Այդ ակնարկներն ու ձայնի համարձակ նուագը՝ խորունկ ամօթխածութիւն մը ու երկչոտութիւն մը քողարկելու կը ծառայէին միեւնոյն ատեն: Մանկական, ժպտերես միամտութիւն մը ունէր որով, ինքնաբերաբար, պղտորը կը շողիանար իր շուրջ: Շրփումները, որու հետ ալ ըլլային, կը դառնային եւ կը դարձնէին յտակ: Այսուհանդերձ, երբ կինը, հազուադէպօրէն, միամիտ է, դիւրութեամբ յիմարական կը դառնայ: Շուշան գաղտնիքը ունէր կացութիւնները յանկարծ չըջելու: Կը նետէր հոն սրամտութեան անտպասելի խայծեր: Ու կեանքը կը փոխակերպուէր, կը ցուար իր աղուոր երանդներուն տակ: Միշտ մարդկայնական երանդով մը, զըլարթախոհութեան թեւերուն, կը յայտնաբերէր իր ճանաչողութիւնը դաղտնի դիտաւորութեանց եւ սրամիտ բառի մը յանկարծուստ ժայթքումովը, կը բարձրանար հեշտօրէն, ու մինչ այդ տիրապետուած, կը տիրապետէր ժպտագին:

«Այս մարդը մէ՛կ անգամէն կ'ուզէ հարստանալ...», ըսաւ օր մը նպարալաճառի մը հասցէին որ, ակնբախօրէն, ընթացիկ նպարեղէնի մը գինը՝ քառապատիկ յայտարարեց: Տիգրան որ, խոժոռ, այդ մարդուն խարդախութիւններէն՝ բիրտ տրամադրութիւններ կ'որոճար, գինաթափ եղաւ: «Մէկ անգամէն կ'ուզէ հարստանալ...», հարցուց իր կարգին, փոխակերպուած: Սկսան սրտանց խնդալ: Այդ օրէն ի վեր, Տիգրան, այդ ամէնէն ընդհանրացած մարդկային անկումին առջեւ — խարդախ ընչաքաղցութիւնը — միանգամընդմիշտ որդեգրեց ներողամիտ ժպիտին կեցուածքը:

Իրենց ծանօթութենէն քանի մը ամիս վերջ, Քաթորդ Ժիւլէին, Մոնփարնաս փոքր ճաշարան մը միասին ճաշեցին: Ապա՛, ճեղքեցին Լիւքսանպուրիկ պարտէզը, անցան Սէնի ստաջին կամուրջը եւ ուղղուեցան դէպի Նօթրը Տամ: Շրջակայ փոքր սփռուանքներուն կասկենիները կը կրէին յուլիսեան, գնդաձեւ, մեծղի ծաւալներ: Կենսայուրդ ուռենիներ խառնած էին իրենց ցուրը, Սէնի երեսին, զանդուածեղ կոթական շարժուն ձեւերու: Շուշան մեղմօրէն թեւը սահեցուց անոր լանջին: Տիգրան, անպատու հեշտութեան մը հետ, զպայ խորհրդաւոր ամբողջականացումին թանկագին հաւասարակշռոյթը: Նստեցան Նօթրը Տամի ոտքին, փոքր պարտէզին մէջ որ ամայի էր: Ան-

Համար նուազախումբերուն պարի եղանակները կու գային նուազիլ հոն: Շուշան մերթ կարճ հարցում մը կու տար. — Ի՞նչպէս է որ իրեն պէս, իրեն պէ—է՛ս «խեղճ» աղջկան մը կու տայ իր բարեկամութիւնը: Այնքան «ուսեա՛ր», «սրամի՛տ», գեղեցիկ աղջիկներ կային...

— Այն ինչ որ «ուսեալ», «սրամիտ» կը կոչեն, «ստաքինութիւններ» են որոնց ետեւ, յաճախ, մարդիկ ունայնութիւնը, յիմարութիւնը կը ծածկեն: Մարդ իր չունեցածին միշտ մեծ գին կուտայ: Այնպէս չէ՞, սիրելի՛ս, ի՛մ սիրելիս, շնչաց ժպտազին Տիգրան, դէմքը բոլորովին անոր դարձուցած: Երթները գրեթէ կը հպին անորիններուն: Մին կը զգար միւսին շունչին հեւքը՝ իր այտերուն ու կը փափաքէր որ պահը դառնայ յաւերժական: Մտնդանքի մանր ցնցում մը կարեց շունչը, յանկարծ ուռած կուրծքին մէջ որ Տիգրան օղակած էր թեւովը: Շուշան շտկուեցաւ: Տիգրան կը խօսէր երկար, ոգեւորուած, մերթ կը լռէր, մերթ, ցած ձայնով, հետուէն եկած ռոմանսի մէկ կտորին կ'ընկերանար սուլելով, մերթ կ'արտասանէր տողեր... Շուշան թախանձեց որ վերջի բառերը անգամ մըն ալ կրկնէ: Տիգրան սիրով ընդունեց:

Ու այսպէս Տիգրան կը յանձնուէր մեծ թօնչքներու մղումներուն որոնցմէ, վերջը, վար իջնելուն, միշտ ալ կը նեղուէր ու կը զղջար: Շուշան, պարբերաբար, զարմացած, կը դիտէր զայն երկարօրէն, ապա կը կծկուէր, աւելի մեծ փարսումով, անոր կուրծքին:

— Ամէն մարդ քեզի շատ հպարտ եւ ուժեղ կը կարծէ, մըմընջեց Շուշան, բայց...

— Բա՞յց:

— Բայց աւելի քան ոեւէ մէկը...

— Տկա՛ր եմ, ամբողջացուց Տիգրան, ժպտելով:

— Ձէ՛, տկար չես, յայտնեց իր դատումին վճռականութեամբը, բայց, թերեւս, նոյնքան կարօտ պաշտպանութեան...

— Գիտե՛մ, ըրաւ Տիգրան: Պահ մը լռելէ վերջ. — Բայց հիմա ալ ասկէ՛ ալ չեմ վախնար, աւելցուց, առանց ինքն իսկ շատ հաւատարմ իր հաւաստիքին:

*

Երկու օր վերջ, շարաթ երեկոյեան, Շուշան անսպասելիօրէն յայտնուեցաւ: Տիգրան սովորութիւն ունէր, ճաշերէն առաջ եւ վերջ, կիթառ նուազել: Լաւազոյն հանդարտեցումն էր այդ իրեն համար: Նուազարանը ձեռին՝ դուռը բացաւ: Շուշան ներուժօրէն նայեցաւ անոր, ժպտեցաւ, երկու թեւերովը, յամբօրէն, անոր վիզը օղակեց ու մնաց այդպէս պահ մը, նեղ միջանցքին մէջ: Տիգրան ալ

աչքերով նշան ըրաւ թէ սենեակը մարդ կայ : Պայուսակը սեղանին անկիւնը, բաճկոնակը աթոռի կոնակին դետեղեց ու նստեցաւ : Կը ճանչնային արդէն դիւրար : Սրբեց դէմքը որուն զալիւթեանը հազիւ նշմարելի վարդադոյն մըն էր ինկեր : Ի՛նչ կատակասէր են այս Փրանսացի ուսանողները : Շուշան տակաւ զուարթացաւ :

— Տիգրան, «Սեւ Աչքերը», խնդրեց Փրանսերէն : Ուրիշ անգամներ ալ, ընկերներու մէջ, այս խնդրանքը բանաձեւած էր : Այս անգամ նոյն խնդրանքին կրկնութիւնը կասկածելի հանգամանք մը ստացաւ . . .

— Պարզե՛մ, պարզե՛մ միւսքէնը, պոռայ Տիգրան, լոնցնելով բոլորին եւ առանց նկատի առնելու Շուշանին պաղատական ակնարկները ու նաեւ սպառնալիքը՝ անմիջապէս մեկնելու : Գուռը կղպուեցաւ, իբր նախազուշութիւն :

— Երեւակայեցէ՛ք, երբ Շուշան տասնութը տարեկան էր, այսինքն սակէ քանի մը . . . Քանի՞ տարի առաջ . . . Վերջապէ՛ս . . . Կիրակի օր մը, Շուշան զգաց որ սարսափելիօրէն սիրահարուած է : (Սեղծ աղջիկը, ամօթխածութեան տաղնապներու մէջ, ամէն միջոցով կը ձգնէր խափանել : Տիգրան մէկ թեւով դրկած անոր թեւերն ու իրանը, անշարժացուցած էր զայն :) — Տարօրինակը հող չէ, տարօրինակը հոն է, որ Շուշան ինքն ալ չէր գիտեր, բացարձակապէս չէր գիտեր թէ որո՛ւ սիրահարուած է : (Բարձրացաւ ազմուկ եւ խնդուք :) — Տղայ գոյութիւն չունէր, ո՛չ իսկ աղու ստուեր մը : Այո՛, այո՛ : Սիրահարուած էր, այդքան, եւ լալ կ'ուզէր : Այդ կիրակին, Շուշան, Լուիզին հետ, ընկերուհին, ա՛ս ալ առանց սիրահարի կէս մը սիրահարուած, վեց, եօթը սրճարան կ'երթայ, մէկը միւսին ետեւէն, եւ ամէն տեղ, առատ փուռ պուտոններով, «Սեւ Աչքերը» նըւազել կու տայ . . . Ազմուկ եւ իրարանցում : Պոռոց : Հաւատալի չէր . . . Ա տ'օրբը . . . Անպայման տղայ մը եղած ըլլալու էր վարպոյրին հետը . . .

Այդ օրէն ի վեր Շուշանին անունը դրին՝ «Սեւ Աչքերը» . . . Յետոյ, ոչ մէկ կոչական աւելի խայտանք տուած էր անոր քան այն պահերուն ուր Տիգրան այդպէս անուանած էր զայն, երկարօրէն կատակելի վերջ, նուազելով նախասիրուած ումանը : Տիգրան կը դիտէր Շուշանին կեզրոնացած, ջերմեռանդ արտայայտութիւնը ու կը զուարճանար : . . . «Կապոյտ թռչուն», ո՞ւր տեղերը կը պահուէր որ այն ատեն մարդիկ չեն տեսներ քեզ :

Յետոյ, երբ ընկերները մեկնած էին, Շուշան բացաւ հետը բե-

րած ծրարը եւ բաց նարնջագոյն բեհեզի կտոր մը դուրս հանեց : Չնչին ժամանակի մէջ, պարիկի մատներով, «պարեզօս» մը դարձուց զայն, սենեակին մէջ մասը մեկուսացնող, փայտեայ, անշնորհ փարաւանը ծածկելու :

Տիգրան այդ շրջանին Սէն Մանտէ կը բնակէր : Ձեռք ձգեր էր, յարկաբաժնի մը մէջ, առանձին մուտքով, սենեակ մը եւ խոհանոց մը : Շուշանին երկու երեք այցը բաւական եղած էր այդ յարկաբաժինը հրաշափոխելու :

Երբ Տիգրան իր նամակը վերջացուց, նոյն պարիկի մատները, ջովը, կարի ակորժաբեր ընթրիք մը պատրաստեր էին : Տիգրանին ստիպումին վրայ, համակերպած, ընթրիքը տեղաւորեց պահարանները, սեղմեց անոր թեւը կուրծքին եւ թող տուաւ որ առաջնորդէ զինք այն խոնարհ ճաշարանը, Վէնսէնի անտառի բերնին, որ միասին գտած էին եւ որ մնացած էր նուիրականօրէն սիրելի... :

... Գլուխը մխրճած մութին մէջ, շոգեկառքը անաղնայ կը խոյանար : Ո՛չ աստղ, ո՛չ հեռքը ոեւէ լոյսի : Երկինք ու երկիր՝ ազլամ ու ուղլի անծայրածիր գանգուած մը :

... Եւ սկսաւ տխրիլ եւ հոգալ :

... Et il commença à éprouver de la frayeur et des angoisses.

Մարկ. ԺԴ, 33 :

Տիգրան շատ յաճախ ունեցած էր զայն երջանկացուցած չըլլալու դժնդակ, տառապեցնող զգացումը : Այժմ, զգացումը կարգ մը բաներու, հազարումէկ փոքր, հաճելի, լաւ բաներու որ կրնար ընել եւ չըրաւ, բորբոքած, անդամ մը եւս, դրաւեց զինք : Այլապէս տառապեցնող, առաւել խորունկ ճմութկումներով : Ու, աստիճանաբար, խորապակուած ամբարտակէ իջնող յորձանք, փոխակերպուեցաւ անձկութեան : Մկսաւ դժուար շնչել : Ընդոստ, շտկուեցաւ օթոցին վրայ : Ծոնեցաւ առաջ .

— Շուշան, ինչպէ՞ս է առողջութիւնդ հիմա, ինչպէ՞ս է, հարցուց, անոր մէկ ձեռքը իրեններուն մէջ դարձեալ սեղմելով, հըրկիլուած բիբերով, ու ձայնով մը որ բարձր դուրս եկաւ, բեկբեկուն ու յանցապարտ :

Շուշան ժպտեցաւ, իր ժպիտովը ուր մեղադրանք չկար, որ միշտ ներողութիւն կը խնդրէր, որ միշտ շնորհապարտ կ'ըլլար : Տիգրան բնական գտաւ անոր աննիւթ էութիւնը ամբողջապէս յատկանշող այդ ժպիտներուն յայտնումներն ու հանգումները, իբր պատասխան իր

հարցումին, եւ ընդհանրապէս սեւէ հարցումի: Այնքան հանելուկա-
յին թէ ինչո՛ւ եւ որմէ՛ ներողութիւն կը խնդրէր, ինչո՛ւ եւ որո՛ւ
չնորհապարտ էր: Ատիկա՛ ներքին, անփոփոխ, մնայուն զգայու-
թիւնն էր իր էութեան: Ատիկա իր հոգիին շնչառութիւնն էր: Եթէ
սեւէ այլ պատճառ ալ չզտնուէր, մէն մի օր, մէն մի վայրկեան,
չնորհապարտ էր ի՛ր արեւին ու արեւին:

Տիգրան չէր լքած անոր մանր, յոյժ կնոջական բայց ոսկրացած
ձեռքը եւ կրտսասէր:

— Անպիտան մարդ է Հաքէրմանը: Ի՛նչ սրտի աստուած է որ հի-
ւանդութիւնս միայն ծանրացուց: Հիմա, նո՛ր պատմութիւն՝ սրունք-
ներս կ'ուռին: «Ո՛րք էր ան, նոյնիսկ փշրանք մը որ ուտեմ, Տոքթօն,
ինծի այնպէս կու գայ որ, սեղան մը կու տուած եմ. եւ սեղանը կը
մխրճուի սիրտիս մէջ:» Ի՞նչ կ'ուղէք որ ընեմ, պատասխանեց, սե-
ղան կու մի՛ տաք: Je ne suis pas le bon Dieu !: Յաջորդ անգամին,
Ժանը, ամուսինս ինծի փրոֆ. Հէյմանին տարաւ որ միւսին աչա-
կերան է, կ'ըսեն: Ինչ որ ըսի՛ համբերութեամբ մտիկ ըրաւ: Այնի՛ւ
մարդ է: Ի՛նք է որ յանձնարարեց Հիէն հանգստի բուժում մը փոր-
ձել: Եւ հիմա, Հիէն կ'երթա՛նք...

*

Հատու սուլոց մը: Դանդաղեցաւ եւ կանգ առաւ: Անծանօթ կա-
յարան մը: Կարմիր, շարժող լոյսեր: Տիգրան, հապշտապ, իջաւ
մար: Անբնական ձեռով կը քայլէր, կը թաւալէր: Երկար շնչառու-
թիւններ ըրաւ: Հանեց թաշկինակը եւ ճակատը սրբեց: Նախազգա-
ցումը ունէր որ անծանօթ դժբախտութիւններ խոժեւու էին ելեր իր
վրայ: Վերադարձին՝ բերաւ տանձ եւ խաղող, թէ՛ սեւ թէ՛ ճերմակ,
որոնք այդ եղանակին չէին պատկաներ: Շուշան դիտեց զանոնք, կո-
թուններէն բռնած, յամբարէն ողկոյց մը բարձրացուց օդին մէջ, յե-
տոյ տանձ մը, սաֆրանի դեղինով եւ նուռի կարմիր շեղփերով:
Ապա, կարի յոգնած, զետեղեց զանոնք խաւաքարէ տուփերուն
մէջ, առանց հատիկ մը իսկ ճաշակելու:

— Ծաղիկներուն չափ յուզիչ են, շշնջաց:

Որոշ էր որ, իր համար, անոնք կը սպառնային մէկ մէկ «սեղան»
դառնալ: Ժպտազին, երկարօրէն, նայեցաւ Տիգրանին: Անթիւ յի-
շատակներ, խուռներամ, ողեկոչուեցան: Ժպիտը տակաւ ջնջուեցաւ
դէմքէն: Յանկարծ, տանեակ մը տարիոյ ձերացաւ: Ամբողջովին
համակերպած, անձնատուր իր հիւանդութեանը, եղբրական ան-
տարբերութեամբ մը:

— Ճամբորդութիւնները սրտի բաբախումներս կը սաստկայնեն:

Քիչ մը սպասեց, հաւաքեց ինչ ուժ որ կրնար եւ .

— Խեղճ Տիգրան... շնչաց, տեսնելով անոր տաղնապը: Եւ վերյիշեց այն որ արդէն իրենց առաջին իսկ հանդիպումին զգացած էր ուժգնօրէն, Նոթրը Տամի ստորոտը, այն հեռաւո՛ր օրը, փոքրիկ սփռաւորին մէջ, չըջապատուած լուսազարդ, բռնկած Փարիզէն, — Ան նոյնքան եւ աւելի կարօտ էր սլաշտպանութեան...

Յետոյ, ուղեց անպայման բան մը ըսել, կարեւո՛ր, տա՛լ իր վերջի հաւաստիքը, անպայման: Քանի ուշ չէր: Տեսաւ անոր անդարման գալարումը:

— Այնի՛ւ, ազնուազոյնը մարդոց, մըմնջեց, Տիգրան, գիտե՞ս, կեանքը... Պիտի դա՛յ ժամը ուր ալ պիտի չտառապիս...

Ու ալ չչարունակեց: Թարթիչները ինկան վար, դլուխն ալ ուժասպառ՝ կողքի յենակին: Գրեթէ հոգեվարքի տարուբերումին մէջ, Շուշան տեսաւ որ անոր ուժերը խուճապահար կը փախչէին: Անձնատուր՝ չարչարանքի անյագ իր խոնոտածքին: Ու գտաւ ուժը կատարելու այն որ իր կեանքին առաքելութիւնը եղած էր միշտ, — Էօն տոն տը սուա... Գտաւ ուժը վերին ու վերջին ընծայարբերումի մը: «Տիգրան, մարդոց ազնուագոյնը...»: Շատ վերջը, Տիգրան պիտի անդրադառնար որ իր այդ մեծ հոգեբեկումի պահուն, միակ ազդու հաւաստիքն էր որ երբեւէ կարելի էր տալ իրեն: Եւ միակ էակն էր ան որմէ միայն կրնար բխիլ այդ ափ մը սպառնալուն շուրը, նետուած իր ներքին հրդեհին:

Լոյսերը, արագօրէն, մէկը միւսին ետեւէն վազեցին ու չքացան: Դուրսը դարձեալ վերածուեցաւ մութ ու անծայր մառանի մը: Տիգրան անգամ մը եւս մխրճուեցաւ իր անկիւնը: Զանգուածային, կաղմալուծող տրամութիւն մը սկսաւ թափուիլ գլխուն: Մոլեվազ, խղճմտանքի փեթակէն, գոռելի ու բոռ՝ խուժեցին անպաշտպան դոհին վրայ: ... Այդ տանձե՛րը, եղանակին չպատկանող խաղողնե՛րը... Դժգոհութեան թոյնը, բիւր խայթոցներէ, սուզուեցաւ արիւնին մէջ: Դժգոհութիւնը իր ամբողջ կեանքին հանդէպ ուր միշտ «եղանակէ դուրս» բաներ ըրած է, ուր երբեք չէ գիտցած «եղանակին» հետ, անոր համաձայն ապրելու:

Տիկին Միւնչ կը քնանար: Պտուղները թողլքուած շարժական սեղանին վրայ: ... Ինչքա՛ն անգամ կրնար խաղող, տանձ նուիրել, երբ դեռ «սեղանի» չէին վերածուեր անոնք, եւ չըրաւ: Հիմա, ալ ի՛նչ ալ ընէ, չի կրնար միրդեր նուիրել եւ չտառապիլ: Հիմա, կրնայ վա՛կոններով միրդ թափել, անոնք ալ բանի մը չեն ծառայեր: Առաջ, այն ատե՛ն, իր ատենին, վայրի տանձով մը կրնար ուրախութեան ակ մը

բանալ: Հիմա՛ ալ ի՛նչ ալ ընէ՛ օգուտ չունի: Ինչ հե՛շտ, ինչ դիւրի՛ն էր այն ժամանակ: Այժմ, աշխարհք իրար անցնի, խաղողի հատիկ մը իսկ օգտադործելի չէ: Այդ անկարելիութիւնը, այդ բացարձակ անկարելիութեան ապառաժը որուն սիրտը կը բախէր եւ փշուր փշուր կ'ըլլար, ամէնէն մեծ եղերերզն էր: Առարկութիւն չճանչցող, անբեկանելի կեանքի դատաւճիռն էր. — «Դուն այսպէս-այսպէս բաներ ըրի՛ր, դուն այսպէս-այնպէս շարժուեցա՛ր՝ դէ գնա՛, հիմա, ալ անկարելի է...»:

Շողեկառքին թախ-թախը լեզու առաւ, սկսաւ կրկնել. «Անկարելի է՛, անկարելի է՛...»: Բռնադատ կշռոյթով, մտալլկող կրկնումով, խենթեցնող յամառութեամբ. «Անկարելի է՛...»:

... Մէն մի բոպէ, անցնող ճեպընթաց, բեռնաւորուած էր գանձով մը: Հարկ էր որ բանար գանձարկղը, տիրանար պարունակութեանը: Եւ հիմա, բոպէները անցեր էին անդարձ, գացեր էին անդարձ, կորսուեր էին իրենց գանձարկղներովը՝ վիհին մէջ: Ինչպէ՛ս չէր զգացած որ մէն մի անցնող պահ՝ յաւերժութեան դաղտնիք մը ունէր: Կը բաւէր բանալ կախարդական տուփը, որպէսզի սիրտը անոր սարսուռը առնէր ու պահէր: Ու «տուփերը», փակ, անցեր գացեր էի՛ն, անցեր գացեր էի՛ն, առանց չղարձակումի... — Աստուած... , միմնջեց: Ու ահադող, ինքզինքէն ելած. — Երբ մարդը ուղողուած է սէրով, բախտով, ալ ի՞նչ կ'ուզէ... Ի՞նչ տեղի կ'ունենայ որ կը մոռնայ անոնց զինն ու կը դադրի շնորհապարտ ըլլալէ: Ի՞նչ կ'անցնի կը դառնայ...

Կեանքը բացած է ալպենական, տեւական մրցում: Զի սիրեր ո՛չ կէս ճամբան մնալ, ո՛չ ալ կանգ առնել: Կու տայ քեզի վերելքին արբեցումը — երջանկութիւնը վերելք է — պայմանով որ բարձրանաս անընդհատ: Կը սկսի հողէն, ճանապարհը կ'երկարի մինչեւ երկինք: Ալ չէ՛ս բարձրանար՝ պէտք է որ իջնես, իջնես ցած, թաւալլոր՝ ալպեաններն ի վար: Ինչո՞ւ մարդ պատրանքը կ'ունենայ թէ արդէն հասած է գագաթը: Ինչո՞ւ խորհի թէ ոեւէ ատեն, երբ որ ուզէ, կրնայ հասնիլ ու անցնիլ արտեւանները: Ինչո՞ւ չղողար իր յաղթահարումին վրայ: Ինչո՞ւ զայն կորսնցնելու վախը, գայրագնած, չի յաճախեր զինք: Հարկ է՞ որ դառնայ տնանկ ու մերկ, ջախջախուի՛, որ կաթիլ մը իմաստութիւն հաճի սուզուիլ... Ի՞նչ հաշուեյարդար իրերաբախ աստուածներու...

O main si chère ! si divine !

La cabane devient par toi riche comme le ciel.

(Ֆաուստ առանձին, Մարկեթիքի սեմեակին մէջ) :

Կէօթի (Թրգմ. ժերար տը Ներվալ) :

Տեսաւ Շուշանը երբ դեռատի աղջիկներուն նիւհարութիւնը ունէր, երբ, ծնօտին տակ, կրծոսկրները կը գծադրուէին, խոռվիչ կուրծքին կուսականութեանը վրայ : Այն տարին Տիգրանին ուժերը բռնուեցան խուճապէ : Կորսնցուցին հաւատքը իրենք իրենց վրայ : Այն համոզումը ունեցաւ որ սխալուած է : Սխալուած՝ ամէն ինչի մէջ, կեանքի բոլոր էական կէտերուն նկատմամբ : Լքե՞լ ամէն ինչ, տալ ինչինքը վարձու, ազատիլ ընկերային բարդութեանց խեղդկապէն : Ինք ալ պիտի խառնուէր լեգէոնին այդ երիտասարդներու, ապագայ քաղքցիներու, որոնց ամէն մէկուն իտէալն է դառնալ իր քրաֆիիքան հայրը կամ սեւէ դիրքի մը տիրացած հօրեղբայրը : Ի՞նչ ալ պիտի խառնուէր երիտասարդ կապիկներու այդ ընկերութեան : անոնց կատաղի վազքին, գրաւելու չափահաս կապիկներու տեղը ու կոփուելու անոնց կաղապարովը : Կեանքին վայրաչարժը, խաչածէւումի սկզբնական, սխալ մէկ գիծէն մեկնած, կը յառաջանար թիւրիմացութիւններու ճամբայէ մը, որոնք իր կեանքը կը դառնային, այսինքն՝ կեանքին ճիշտ հակառակը : Այդ նոյն տարին էր դարձեալ որ կրեց հիւանդութիւնը որուն «հոգեկան տաղնապ» անունը տուին բժիշկները : Երկու լուծում կը մնար, — կա՛մ լեզու մը գտնել կեանքի հետ կա՛մ անհետանալ ընդմիշտ, կորստեան բիւր ձեւերէն մէկուն մէջ : Չկար վայրի գազան մը որմէ աւելի սարսափէր ան՝ քան կեանքէն : Մնաց որ այդ «տաղնապը» վերջնականապէս երբեք չանհետացաւ : Մերթ ընթ մերթ, այս կամ այն պատճառի ազդեցութեան տակ, իր երախը ցոյց կու տար :

Կեանքին հետ հաշտութեան միակ, դիւրաբեկ այլ հզօր հեղինակը՝ Շուշանը եղաւ : Կը բաւէր չընկղմիլ, պայքարելով, որպէսզի կեանքը գին մը ունենար եւ արժէր ապրիլ :

Ի՞նչ պատահեցաւ, Տիգրան, հարցուցած էր Շուշան անվրդով : Ծաբաթ օր մըն էր : Ընթրեցին միասին : Անտառը, Տոմենիլի լիճին շուրջ պտըտեցան երկար : Թանձր, մոռայլ, խորտակիչ ճնշումի մը տակ, Տիգրան մոնացած էր անհաղորդ, լուռ : Երբ վերադարձան, Շուշան յայտնեց որ պիտի չմեկնի : Իր հետ պիտի բնակի : Ան իր աշխատանքն ալ լքեց : Յաջորդ առաւօտ, մե՛ծ զարմացում . . . Շուշան

ելեր է արդէն, ձգեր սուրճին արբեցնող բուրումը եւ ոչ մէկ զդու-
շութիւն կ'ընէ, յարմուկ չհանելու: «Տիգրան», լսեց քովէն, անսովոր
չեչտով: Խստութեան ու վճռականութեան խառնուրդ, մինչ այդ ան-
ծանօթ շեչտով մը, անզամ մը եւս՝ «Տիգրան»: Ապա, ինչպէս մանր
հիւանդի մը հետ, քնքշութեան մեծ ենթայատակի մը վրայ, թոյլ
տուաւ որ վաւերական Սէրը իր հրաշքը գործէ: Ոտքի հանեց զայն
անկողնէն: Եւ, տակաւ, ոտքի կանգնեցուց բարոյականը: Դիւարեկ
փարիզուհիի քղամիտը նետեց վրայէն: Հայուհին, առհաւական ա-
ռաքինութեանց կրակովը անմար ցմահ, գործի անցաւ: Հաստատեց
օրերուն մէջ աշխատանքի պահանջին բռնադատ կարգապահութիւնը:
Արագօրէն վերահաստատեց բնախօսական մեքենային կշռոյթը:
Բնականոնին մէջ, վերադառնուած Աշխատանքը վերադարձուց աշխա-
տողին՝ ընդհանրական հաւասարակշռութիւնը, — բարիքներուն ա-
մէնէն թանկագինը: Կեանքը սկսաւ գոյն ստանալ, համ ստանալ:
Կեանքը սկսաւ եղանակել՝ համանուագի մը նման: Կեանքն ու ինք
նայեցան իրարու աչքի մէջ: Կեանքն էր որ ահնարկները վար առաւ
ու... Ժպտեցաւ: Երէկ՝ նահանջ, այսօր՝ խոյանք: Այժմ, եթէ երբ
եւ է հարկ ըլլար հրաժարիլ, պիտի հրաժարի՝ կեանքը կատաղօրէն
պաշտպանելէ վերջ միայն: Երբ արժանավայելչութիւնը անլթար է,
բոլոր մնացեալը կը դառնայ նշանակութենէ զերծ: Ու անկէ վերջ,
այդ ձեւով, որեւէ հրաժարում՝ կեանքը ընդունելու գերագոյն եղա-
նակը դարձաւ միայն:

Այդ շրջանին էր որ Տիգրան զիւտը ըրաւ բարձր առնչութիւններ-
ու եւ գրաւուեցաւ նիւթերուն սերտ յարաբերութեամբը, մարդու
հոգեբանութեան, մարդու ամբողջութեանը հետ:

Ու շօշափելիի կողքին, ստացած էր ընծայ մը որ զին չունէր:

Ու իրիկուն մը երբ վերադարձաւ տուն, ընթրիքի սեղանը շտ-
կուած էր, ազանդերները շարուած բայց... մէկ հոգիի վիճակուած:
Մեծ եղաւ Շուշանը հոն չգտնելու անախկալը բայց չունեցաւ դժ-
բախտութեան մը նախազգացումը:

Արագ քննութիւն մը թոյլ տուած էր հաստատելու նաեւ մեկնու-
մը, անոր պատկանող կարգ մը իրերուն ու հանդերձանքին: Երբ ան-
ձեռոցը վերցուց, ծալքէն թղթիկ մը ինկաւ. «... Ալ մեծցար, գրեր
էր Շուշան, պաշտպանութեան պէտք չունիս: Շարաթ՝ կանուխէն
կու դամ...»:

Ճիշտ է, երախտադիտութեան հրթիռներ, մէկ քանի անգամ, բարձրացան սրտէն, բայց անոնց շողերը, ջերմութիւնը զգալի եղա՞ն Շուշանին: Չնչին կամ վատ բան մը ընելու համար, միշտ, բարձրագոյն, քաջութիւն կը գտնէր: Լաւ բաներուն ջերմութիւնը պիտի ցնդէր յումպէտս... Ինչո՞ւ չմտածեց ստեղծել՝ ըլլա՛յ մտերիմ ըլլա՛յ արարողական առիթներ՝ հռչակելու լաւը, շարժելու բուրվառ այն միակ բանին առջեւ որ դի՛ն կու տայ կեանքին, կը դարձնէ զայն նըւերակա՛ն, բերրի՛: Ինչո՞ւ, գիտնալով հանդերձ որ ոչինչ աւելի անմիջականօրէն կարեւոր է՛, էական է՛ քան իր սրտին գրաւը, ամալաքը տիրոջը յանձնել, ինչո՞ւ մէն մի օր յետաձգուեցաւ անոր իրագործումը: Ինչո՞ւ առաջնութիւնը տուաւ անկարեւոր, նոյնիսկ անպիտան բաներու, ինչո՞ւ յետաձգեց, գիտնալով հանդերձ, օրէ օր, յետաձգեց: Ու եկաւ օր մը ուր ինչ որ անձանթ, օտարամուտ, ինչ որ տեսակ մը բռնակալ, ծածուկ, բան մը սահեցաւ իր մէջ, հաստատուեցաւ աստիճանաբար, տիրեց, տիրապետեց զգայնութիւնը եւ... իրեն այնպէս եկաւ որ բնական էին այն բոլորը որ կը կատարուէին իր համար: Ու դե՛ռ, շնորհապարտ պիտի մնային իրեն որ կը հաճէ՛ր ընդունիլ զինք ողորդ բարիքները:

Ճակատը պաղ քրտինքով պատուեցաւ ու դէմքին դիծերը ակօսուեցան: Հապառապ, զլխուն վրայէն, վար իջեցուց պայուսակը: Նախ՝ ճափոնական մարդերիտներու մանեակը, իր թաւշեայ արկղիկին մէջ: Գտաւ: Ձայն Շուշանին նուիրելու որոշումը մազաշափ չմեղմացուց սակայն տաղնապը: Ինք իր դէմ՝ քմծիծաղ մը ունեցաւ... Սկսա՛ւ, սկսա՛ւ ժամը վերջին դատաստանին: Յանկարծ, անառարկելի ինչպէս շանթը, յիշեց որ, օր մը, Շուշան, ցուցափեղկի մը առջեւ, ըսած էր, այնպէ՛ս, թէ բոլոր զարդեղէններուն մէջ, փրդոսկրէ հատիկներով մանեակ մը պիտի նախընտրէր: Եւ ա՛հ, ճիշտ այս ըոպէին, այդ անցողակի, չնչին խօսակցութիւնը, անողոք, ներկայացաւ: Ու, ճիշտ ու ճիշտ, հարկ եղաւ որ այդ կացութեան մէջ, ա՛յդ օրը եւ ո՛չ ուրիշ օր մը, այդպիսի մանեակի մը աւելի արժէքաւորը, ուրիշի մը վիճակուած, գտնուի մատներուն մէջ... Ո՞վ կրնայ դեռ պնդել որ մէն մի անհատի, մէն մի շարժումը չի արձանագրուիր եւ, հասունցած, պատուհասը, օր մը, շանթի պէս, շեշտակի, շանթի մը պէս...

Տենդագին՝ սրբապետեց պայուսակին խորքն ու լայնքը: Հանդիպեցաւ կաշմիրէ պոստո իր վզնոցին: Ատրիկա նոյնքան ալ կնոջական է. կրնա՛ր նուիրել: Դրաւ քովը: Հանդիպեցաւ սպիտակ, մետաքս մեծ թաշկինակի մը: Ատրիկա բոլորովին կնոջական է: Քաշեց հանեց, դըրաւ քովը: Հանդիպեցաւ, տենդաշարժ, զարդասեղի մը: Ոսկիէ է եւ բոլորովին կնոջական: Դրաւ քովը: Սառնիճաղանճ ճերմակեղէններու վրայ, մղձաւանջային, գոցեց կախարիչը, նետեց պայուսակը դըրխուն վերեւ՝ ցանցին մէջ:

Քրտինքի նոր խաւ մը սառեցուց ճակատը: Ներքին գալարումին հեղձուցիչ սաստկութիւնը՝ ուժերէն վեր սաստիճանի հասաւ:

— Ծուշա՛ն, Ծուշա՛ն... ճչաց յանկարծ, ճղնաժամային: Ամբողջ մարմնովը անոր վրայ հակեցաւ, ձեռաքերուն՝ ճափոնական զոհարներու մանեակը, կաշմիրէ վզկապը, զարդասեղը, ճերմակ մետաքս թաշկինակը:

Ծուշանին աչքերուն տակ, լայն, մինչեւ այտերուն յետնամասը, սեւցած էին: Քիմիական ճերմակի, դեղինի, կանաչի խառնուրդ, քստմնելի երանդ մը առած էր դէմքը: Աղկաղի կենդանութիւն մը, ճիչի հարուածէն, անհուն հեռաւորութենէ մը վերադարձաւ: Ծարժեց դուրիւր: Ճիզ մը ըրաւ կոպերը բարձրացնելու: Չէ՛, Ծուշան ի վիճակի չէ գինքը լսելու: Ի վիճակի չէ կեանքէն ոռել ինչ առնելու: Այժմ, այժմ՝ ի՛նք՝ Տիգրանն էր որ պարտուած էր, մարդիկ է՛ որ մատնուած էին բացարձակ անգորութեան: Մարդիկ իրեն կեանքի պատառիկ մը չտուին, հիմա ալ ի՛նք չէր առներ: Մեծ կեանքը եկեր էր գինք օրօրելու: Ուժին միջոցով եթէ պարտութեան մատնելը յաղթանակ մըն է, այդ յաղթանակը պարտութեան մը կը վերածուի, երբ կը հակադրուի իրեն մեծ համակերպումը: Մարդերն ու իրենց աշխարհին ամբողջ բարիքը ալ փոշի մը իսկ չէր, վասնզի այդ բարիքը դադրած էր ոնւելի ըլլալէ: Անոր ուզածը, ժամանակի՛ն, այն ժամանակ մանուշակի քանի մը ցող էր, ժպիտ մըն էր, շող մը՝ սրտի ջերմութենէն: Այն ժամանակ, երբ անոնք հօր էին, չորուեցան իրեն: Այժմ՝ ի՛նք է որ չաւներ: Ու աշխարհ մը ամբողջ մանուշակ ու վարդ, զոհար ու աղամանդ՝ փոշի՛ միայն:

— Ծուշա՛ն, Ծուշա՛ն, յիշի՛ն ճչաց, դարմանելու, ճակատագրորոշ դատավճիռը բեկանելու կոյր, խելայեղ խոյանքով:

— Voyons Monsieur, vous n'êtes pas raisonnable! Կշտամբեց Տիկին Միւնչ, ընդոստ արթնցած ու գայթակղած դարմացումէն, արագ արագ թարթիչները զարնետով:

Տիրբան փլչեցաւ ու ենթարկուեցաւ կիսանուղղումի մը զգայազըր-
կումին : Երբ սթափեցաւ, բիբերուն մէջ անբան լոյս մը կը պլպլար :
Ու մինչեւ կեանքին վերջը, բիբերուն խորքը, այդ լոյսը մերթ պլպլ-
լաց, անձկալիցօրէն չհասկնալով, տեւականապէս զարմանալով աչ-
խարհի դործերուն վրայ :

Յամբարար, մեքենարար զետեղեց պայուսակէն հանած առար-
կաները, շարժական սեղանին վրայ, պտուղով լի, խաւաքարտէ տու-
փերուն քով : Ապա, զգաց որ սեւ կոշմարը, նոր թափով, նորոգ յըս-
տակուեթեամբ կը խուժէ իր վրայ : Սուճապահար ոտքի ելաւ եւ ինք-
զինքը միջանցքը նետեց : Երկու քայլ անդին, զարմացական
նշաններ : Չափահաս մարդ մը, թեւերը բարձրացուցած, յառաջա-
ցաւ : Տոբթէօր Սուրէնեանը : Իզմիր էր ծնած եւ ուսումը առած Պէյ-
րութի բժշկական համալսարանը : Լաւ թուրքերէն, յունարէն դի-
տէր, ֆրանսերէնէն դատ, եւ քիչ մըն ալ հայերէն :

— Լսեր էի որ Միտի պիտի երթաս : Եկուր տես որ միեւնոյն օրն
է եղեր երկուքիս ալ մեկնումը... Ի՞նչ կայ, լաւ չես երեւար, հար-
ցուց, բժիշկի իր զննող ականակները կեդրոնացնելով անոր դէմքին :

Համաճայնեցան անհանգստութիւնը վերադրել՝ տրուած չափէն
աւելի տաքութեան եւ ճամբորդութեան ցնցումին : Տէրտէրեան սկը-
սաւ տակաւ շնչել, իբր բաղնեսան ջրաշողի սրահէն դուրս ելլէր :
Սուրէնեանին դէմքը, անցնող դարձող ճամբորդներունը, ասդին ան-
դին նետուած բառեր ու ճիշեր, աուրեայ կեանքի փոքր ժայթքում-
ներ, տակաւ մեղմացուցին տազնապը : Ա՛, ի՞նչ լաւ էր, հրաշքով,
փոխակերպուիլ, դառնալ անոնցմէ մին :

Աղջնակ մը, խարտեաչ ու կապոյտ աչքերով, հազիւ 11 - 12 տա-
րեկան, մօտեցաւ, Սուրէնեանին թեւը մտաւ եւ սկսաւ Տէրտէրեա-
նին դիտել ուշադիր : Ճանչցաւ : Ալիսն էր, Սուրէնեանին կրտսեր աղ-
ջիկը : — Ինչքա՞ն մեծցեր է, ըսաւ, անոր փոքրիկ ձեռքը սեղմելով :

— Հապա՛, ըսաւ Սուրէնեան, գրեթէ անհող, անշաշտ լսեցիր,
մեր տիկինը ելաւ զնաց : Մեծը իրեն հետ տարաւ, անոր հետ բովիմ
է, ասիկա ալ ինձի ձգեց, աւելցուց, աղջնակը ցոյց տալով :

Սուրէնեան խորշանք մը ունէր բարդ կացութիւններէն : Ուստի,
առանց իր ուզելուն, եթէ պատահէր որ անոնցմէ մէկուն մէջ իյնար,
— եւ կը պատահէր — արագօրէն, բարձրաճայն, հատու, ճոճուան իր
ձայնովը, կը կտրտէր անոր հանդոյցները եւ կը պարզացնէր կացու-
թիւնը, ինչ կարգի բարդութիւններ ալ որ պարունակէր ան :
— Կեանք ըսածդ՝ ի՞նչ է... Իր մնայուն զգացումն էր ատիկա : —
Կեանքը մեծ բան չէ, կեանքը ոչինչ բան է :

Տէրտէրեան վերջիչեց որ անոնք՝ այր ու կին՝ միշտ Փանհարի խնդիր մը ունէին: Եւ ընդհանրապէս ամուսին կնոջ յարաբերութիւնը տեւականապէս տիրապետուած էր ինքնաշարժ կառքի խնդրովը եւ զեռ նուազ կարեւոր ելեկտրաշարժ գործիքներու հարցերով:

Սուրէնեան նոր Փանհար մը կ'առնէր: Կինը՝ Սօֆի իրաւունք ունէր շարաթը երկու անգամ միայն «փոխ առնելու» զայն ամուսինէն: Սօֆի՝ գոհ չէր այդ կարգադրութենէն, իր «անկախութիւնը չունէր»: Արդար ըլլալու համար՝ Սօֆի ինքն ալ իր կառքը պէտք է որ ունենար, իր «անկախութիւնը...»: Բազմաթիւ տարիներու անհամաձայնութենէ, ուժեղ ցնցումներէ վերջ, Սուրէնեան, երկու տարի առաջ, երբ նոր Փանհար մը առաւ — Փանհարը միակ առաջնակարգ վարձան էր — իր հինը որ արդէն արկածէ ալ անցած էր՝ տուաւ Սօֆիին: Այդ նոյն տարին իրենց անկողինն ալ վթէպէտ բաժնեցին, բայց իրենց յարաբերութիւնները բարելաւում մը չկրեցին: Կնոջը «անկախութիւնը» նորանոր պահանջներ երեւան կը հանէր: Պէտք էր որ տանը մէջ ամէն ինչ գործէր ելեկտրականութեամբ: Նոր ննջասենեակին մէջ, ջուրը բերելու խողովակները, ալ լա րիկէօր, կարելի էր հաստատել, առանց շատ մեծ ծախսերու, բայց վիտամին խնդիրը բաւականին բարդ էր, տրուած ըլլալով ննջասենեակին զիրքը, որ կը պարտադրէր կարեւոր աշխատանքներ եւ ծախսեր:

Սուրէնեան կը պատմէր առանց կիրքի, գրեթէ անտարբեր չեչտտով: Վերջի անգամին, երբ Տէրտէրեան զնաց անոնց տունը, «անկախութեան» խնդիրը զեռ լուծուած չէր, հակառակ որ Սուրէնեան սկզբունքով ընդունած էր վերջապէս Սօֆիին իրաւունքը՝ նո՛ր Փանհար մը ունենալու: Փանհարը մնայուն փտութիւնն էր որ իր քրոնիք բորբոքումները կ'ունենար, ցնցելով եւ աւերելով ալ ոչ իսկ պայմանադրականին վրայ կեցած իրենց ընտանեկան շէնքը: Սմէնէն վերջինը կը կայանար ինչ որ փլասթիք, նոր նիւթի մը մէջ որ կատարելապէս կ'ընդօրինակէր նաեւ արեւելեան գորգերուն նկարներն ու գոյները, որոնք մոտէրմ յարկաբաժիններուն զետիւնը կը պատէին: Սա ֆէ էմփիմ... Մանաւանդ, ամբողջացած, իր մէկ անկիւնին, պառ ամերիկեան մանրանկարով մը: Տան տիրուհին, սիկատէքը շրթներուն, լամիչքի դաւաթը ձեռքին, ժանեակի երկը մը շրջապատած տէքսթիլ, ԵՒՈՒՐ շրջադէստ մը հաղին, փլասթիկաւ, մեծ կրակնկներով կօրկ ուղեբուն, տէքսթիլ գլուխով, իբր կատարեալ մոտէրմ կին կը շրջի, փլասթիք այդ նիւթովը շինուած գորգին վրայ: Սա ֆէ էմփիմ... Այդ սրարբիչ մթնոլորտին մէջ, հոս ու հոն, Շիրազի զիծերուն խառնուած նաեւ՝ Լօլօ Պրիճիտային կուրծքն ու սրունքները, Աղա Խանե-

րուն կազմաւորւածուող, ախտաւարակ, մոկկլիանեան սիւրւէթները կը ծածանին... Սա փէ էնթիմ...

Բայց եկուր տես որ Սուրէնեանը չի զդար ատոնք, այդ «խոչալները» չի բաժնէր: Ամէն ընթրիքի, Սօֆի խօսակցութեան մէջ կը քշէ բառեր, արդիականօրէն ու յոխորտ արագութեամբ: Իբր թէ ընտրանի բառեր ըլլային անոնք եւ, ինչպէս իրեն, բոլորին ալ շատոնցունէ ծանօթ: Ժէրֆիլէֆս, ֆուլվիմիլ, քափիֆիլէֆս... Արտակարգ յարակցութիւն մը ունի ան վաճառորդներուն հետ: Տեսակ մը ֆորմիմիլ կիները դարձած են հիմա... Օր նո՛ր, բառաշար նո՛ր: Հոն հասած էին որ, ամուսին կին միեւնոյն լեզուն կը խօսէին, եւ դիրար ալ չէին հասկնար:

— Ճանրնա եանտրալմը, վերջապէս պայթեցաւ Սուրէնեան, եւ այն ժամանակ իզմիրցին մերկապարանոց կը ցցուէր, այդ բաները մեզի՛ պիտի ծառայեն, եւ ո՛չ թէ մենք անոնց դերին պիտի ըլլանք...

Յետոյ, նետեց յունարէն խօսքերու հրթիռներ, կրքոտ ու կըռուազան շեշտերով:

— Հապա՛, շարունակեց, ասպէ՛ս-ասպէ՛ս բաներ... հիմա սեյրամիֆի դործ մը գտած է, իր մէկ ֆոփիմին հետ արարքըման մը ձեռք ձգած, նոր Փանխար մը եւ Քրոզլէյ լէսիվէօզ մը անմիջապէս առած է, ամսավճարով, եւ երջանիկ է: Քէ սը քը վու վուլէ, մոն շէս: Աղջիկներուն խնդիրն ալ, ուզած չուզած, կերպով մը կը կարգադրուի: Կեանք ըսածդ մեծ բան չէ:

Ալիս տփգունած էր: Մերթ դող մը կը ցնցէր վտիտ մարմինը ու այդ պահուն աւելի կը սղմուէր հօրը թեւին: Անսահման կեդրոնացումով, կիրքով, հետեւած էր հօրը անտարբեր շեշտով պատմածներուն: Կը թուէր երբեմն խիթէ մը բռնուիլ եւ մարմինը մէկ ոտքին վրայէն կը ձգէր միւսին վրայ: Հայրը ծոցեցաւ, ականջին բան մը փախաց բայց Ալիս, հեռուն նայելով, ժխտականօրէն դուլխը շարժեց:

Այդ միջոցին, թխահեր մարդ մը, ժպտերես, գէպի անոնց կողմը յառաջացաւ: Միջահասակ, չէրուկեկ եւ լաւ անունդ առած մարչու տեսքով: Սուրէնեան ծանօթացուց.

— Հա՛, չէ՞ք ճանչնար, մեր մեծ պրքիէն է, մե՛ծ հը, Ռիւ Ռուս-յեալ, Յակոբեան, յայտնեց՝ վճռական, գրեթէ զինուորական շեշտով եւ հատու: Եւ թէ՛ ազգասէ՛ր...

Յակոբեան շողքորթուած զգաց թէ՛ Սուրէնեանին խօսքերէն թէ՛ իր նոր ծանօթութենէն: Յայտնեց որ ինք շատ լաւ կը ճանչնայ Տէրտէրեանին եւ միշտ մեծ հաճոյքով կը կարդայ անոր բժշկական յօդ-

ուսածները, որովհետեւ ինք հայկական բոլոր թերթերը կը ստանայ, այսինքն կը զնէ :

14ի սերունդէն, անապատ անցած, որբանոց մտած, վարժ կեանքի պայքարին, ընտանեկան բոյն կաղմած, միշտ հաւասարակչիւ, հասած էր, իր ճիւղին մէջ, առաջնակարգ դիրքի: Անվթար պահած էր ժառանգական ակնածանքը դէպի մշակոյթը: Շէնչոզ ու դիւրահաղորդ, ծանօթացեր էր արդէն իրենց բաժնեկի բոլոր ճամբորդներուն, անոնց կենսագրականին, առատածեռն ամէն կարգի սիրալիրութիւններու ընթացքին: Բարեկամացեր էր կառախումբի վերակացուին, ճաշարանի բոլոր աստիճաններով սպասարկողներուն հետ: Թրքական գլանիկներու, ամերիկեան սիկառներու, այլազան խմիչքներու, պտուղներու, քաղցրեղէններու հիւրասիրութիւններ: Յակորեան մեծ անձնասիրութիւն մը կը զնէր այդ առատածեռնութեանց մէջ, որոնք, իր տան ընդունելութեանց ընթացքին, կը հասնէին անբնական չափերու, դրեթէ մսխումներու: Նրբ հիւրերը մեկնած էին, իր խորին հրճուանքն էր լսել, մէկէն կամ միւսէն. — Դեռ երկու անգամ ասանկ տէվէթի՝ ուտելիք ու պտուղ մնաց: Զրկուած մանկութեան մը փոխվրէժը, հաւանաբար, պատուաստուած ցեղային հիւրասիրութեան ու դեռաբուսիկ «հարուստի», զեկկիւնի հակադրեցութեանց վրայ: Հասցէներ արուեցան, առնուեցան, տեսակցութեան խոստումներ, այլազան դործերու հեռանկարներ:

Նոյնքան պարզութեամբ յայտնած էր անոնց նաեւ ի՛ր կեանքը, — հայր՝ երեք հասած դաւակներու, պետը մեծ ընտանիքի մը որ, իր սեփական բնակարանին մէջ, իր մօրը, աներ պապային, դեռ տարիքոտ զոյգ մը մօրաքոյրներու ապաստան տուած ու հեշտ կեանք ապահոված է: Հիմա, քանի մը օրով Նիս կ'երթայ որուն մօտերը վիլլայի մը գնումին, մեծ հողաբաժինով, օրինական ձեւականութիւնները պիտի կատարէ: Կուտայ, դրաւոր, հասցէն եւ, ամառը, կը հրաւիրէ բոլորը իրեն այցի դալ: Եւ բոլորը, տառաջիօրէն, հրապուրուած են այդ շատման մարդէն: Բայց մեր մարդը, մեծին ճշգրտութեամբ գիտէ տոգէ ընել իր մտերիմ զեղումները որոնք, արեւելքցիի իր հաշիւովը աւելի խայծ մըն են միւսները շատ աւելի առաջ քշելու իրենց առտնին քողադերձումներուն մէջ: «Հիւսիսը» աչքէ կորսնցնող տեսակէն չէ: Գործնականը իր նկարագրին մէջ հասած է շատ նրբին կատարելութիւններու: Անհամար, մանր մունր խորամանկութիւններու, տոլլապներու, անտես ու բարդահիւս թակարդներու, տիմար հանդոյցներու, յետին մտքերու իրարու վրայ կուտակուած գումարում-բարձումները, իր արտաքին շփումներուն մէջ, թոյլ կուտային որ շարժի պարզամիտ, դիւրահաղորդ, անշահախնդիր, ազգասէր, վեհանձն

շիմակով մարդուկ մը: Անոր ետեւ սակայն՝ մշտարթուն՝ արեւելքցին կը հսկէր:

Երկու էլէկանք կին յաճախորդ մկրտած էր արդէն եւ ուրիշ մըն ալ ապահոված՝ Սուրէնեանին: (Բժիշկները օգտակար մարդիկ են. անոնց հետ միշտ լաւ ըլլալու է:) Սուրէնեան, այսպիսի պարագաներու մէջ, շատ աւելի յարմար կը նկատէր պահել արուեստական անտարերուծիւն մը: Իսկ իր խորին գոհունակութիւնը, վերջը, երեւան կուգար, չափազանց սան-Փաստն, հաւասար-հաւասարի ընտանութեամբ մը որ լուեկայն անձնուիրութեան խոստումներ կը պարունակէր:

Ստիպեց որ անպայման երթան վաղու-ճաշարանը: Տէրտէրեանին ընդդիմութեանը յաղթելու համար, վաղեց պայուսակէն տրամաւիճի տուփը բերաւ: — Ի՞նչ կ'ըսէք, Տոքթոր, ազէկ չէ՞ ասիկա մեր բարեկամին համար: Թեւեւ տակ առած էր նաեւ շիշ մը Երեւանի քոնեաք, աճուրդի մը մէջ ձահուած: Անոր «բացումը», արարողականօրէն, միասնաբար կը փափաքէր կատարել:

Գրաւեցին երեք սեղան, տիրապետեցին ամբողջ ճաշարան-բաժնեակին վրայ ուր Յակոբեան ստեղծեց զուարթ մթնոլորտ մը: Իր հիւրասիրութիւններուն մասնակից ըրաւ իր բաժնեակին ծանօթները, սպասարկողները, անոնց շէֆը, ինչպէս եւ մօտակայ սեղաններուն անձանօթ դրացիները: Մասնաւոր խնամքով պատրաստուած սուրճին բուրումը լեցուց մթնոլորտը:

Սեղաններուն վրայ լեցուած բարիքէն ոչ մէկը հրապուրեց Ալիսին: Միշտ հօրը կողքին կծկուած՝ կը մնար անշարժ ու լուռ, վշտագնած դէմքով: Չէ՛, սեւէ բան չուզեր: Տէրտէրեան պանան մը երկարեց, առանց յաջողութեան:

— Է շոքոլա՛ մը առ, աղջի՛կս, տաք շոքոլա՛ մը պէտք է որ խմես, կը համոզէր Յակոբեան: Հօրը միջամտութիւնն ալ ի զուր անցաւ: Յակոբեան դարձեալ շոքոլան ապսպրեց: Բոլորին ճիւղերը, որոնց խոնուեցան նաեւ օտարներունը, ի զուր անցան զայն զուարթացնելու: Տէրտէրեան անոր մազերը շոյեց եւ հաճելի բաներ ըսաւ: Քիչ յետոյ, երբ իրենց տեղերը վերադառնան, իրեն սիւրփրիզ մը կը սպասէ: Վստահ է որ սիւրփրիզը իրեն շատ հաճոյք պիտի պատճառէ: Գոնէ կը յիշէ՞ զինքը: Շատ առեւն չկայ որ իրենց տունը ճաշի գացած է: Կը յիշէ՞: Մայրիկը յայտնած էր այն օրը որ միտիաներուն մեծամասնութիւնը ինք պատրաստած էր: Իրա՞ւ է: Ալիս քիչ մը զարմացաւ: Անհաճելի, վիրաւորական էր այդ եղանակը որով իրեն հետ կը

խօսէին: Ի՛նչ զարմանալի էին այս մեծերը: Ձինքը պէպէ՛քի տեղ են դրեր: Շատո՛նց իրեն հետ կարելի է խօսիլ ինչպէս չափահասի մը հետ: Տարօրինա՛կ է, չէ՛ն հասկնար այս մեծերը, բա՛ն չեն հասկնար:

Մեղմ հեղինակը մը աչքերուն եւ քիչ մըն ալ մեղադրանք, վերջապէս կիսովին դարձուց դէմքը Տէրտէրեանին եւ.

— Շատ լաւ կը յիշեմ, պատասխանեց, լրջութեամբ մը որ օտարոտի եկաւ խօսակցին:

Որոչ էր որ Ալիս հօրը նման չէր զգար: Կեանք ըսածը՝ մեծ բան էր իր համար: Ու մեծերը չէին հասկնար որ իրեն կը պահուէր էականը, — ընդհանուր ապահովութեան զգացումը: Մեծերը կեղտոտներ, ոտնկոխներ, չքացուցեր էին այդ զգացումը եւ իրեն... չորոշառու պտուղ կ'առաջարկէին: Ինչպէս մեծուեր արչաւայտումը մը մեկնումէն վերջ, հրկիզուած պիւղին մէջ, փլատակ տանը շեմքին, առանձին նստած աղջնեկ՝ Ալիս մշտապէս արտում էր: Իր հոգիին խուլ տաղանայը իր մանր մարմնին ուժերէն վեր էր: Մեծերը հիմա կը խլամէին, կը ծխէին, կը խօսէին բարձրադադակ, կը խնդային բայց չէին գուշակեր իր անձկութեան կանչերը: Ալ ո՛չ ոք ուշադրութիւն կը դարձնէր իրեն:

Յակոբեանին ձայնը տիրապետելով ընդհանուր աղմուկին կը ծանուցանէր՝ հիմակուայ Իսթանպուլը նախկին Քոնսթանթինոպլըն է: Ձէ՛, սիկառները ամէրիքէն էին, խսկ այս քոնեա՛քը, այս քոնեա՛քը... | Eh bien, mon vieux !...

Շիշը ձեռքէ ձեռք անցաւ: Ակնոցներ անցան քիթերու եւ քննութիւններ տեղի ունեցան, շիշի էքիֆէքին վրայ: Յակոբեան իր ձեռքով բացաւ զայն եւ ինքն իսկ սպասարկեց բոլորին: «Պէտք է հատընենք այսօր», որոշեց:

Նոյն պահուն, շէֆին ըրած մէկ շարժումին վրայ, պատանի սպասեակ մը փոշիով, սարդի ոստայնով պատուած շիշ մը բերաւ, կողովի մը մէջ ընկողմանած: Երեւանի քոնեաքին, շիտակը, ըսելիք չկայ բայց նայէ թէ ասո՛ր ինչ պիտի ըսեն... «Ասոր»ը՝ ընկողմանած գինիի շիշն էր, Շաթօ Նէօֆ տիւ Փափ մը, 1926, Փախէօ տարի մը, հա՛...:

Շէֆին կողմէ կատարուած այս անակնկալը սաստկացուց ողբերութիւնը եւ նոր խմորումներ տուաւ անոր: Յակոբեան ա՛լ կանգ չէր առներ: Ի՛, ալ կարգը եկած էր, արմէնիէնի խնդիրը սանկ լա՛ւ մը պարգեւու եւ սոված ու ասաւեցներուն բաժինը հանելու: Չկար օտար մը որ ծանօթութիւն մը չունենար Արմէնիէններուն մասին: Յակոբեան միջադրային համբաւներու ջախջախիչ թուումի մը տակ,

Ճշգրիտ մանրամասնութիւններով, ապշութեան մատնեց ներկաները, յարգանքի բերաւ զանոնք: Ինքզինքէն կարի դո՛հ, նշանակալից ակնարկներ ձգեց, պարբերաբար, Տոբթորին ու Տէրտէրեանին:

... Բայց եթէ Արմէնիէնները Գոնսթանթինովիլը, այսինքն Իսթանպուլ ծնած են, ըսել է՝ Թո՛ւրք են: Այդ պահուն էր որ Յակոբեան ոտքի կանգնեցաւ, բողբոքեց վրդովուած յառաջարանէ մը վերջ, բունն, նախնական կըքոտ բացատրութիւններով, «սպառիչ կերպով», լուսաբանեց զանոնք: Ազգութիւնը ուրի՛շ բան էր, հպատակութիւնը՝ ուրի՛շ: Ապա, ինչպէս աշակերտներու դըլուխին մէջ էական ծանօթութիւն մը կը մտցնեն, ամփոփոյթը վճռականօրէն շէշտեց. «Արմէնիէ՛ն, հը՛, նո՛ քիւրք, արմէնիէ՛ն...»: Յետոյ, ցած ձայնով, Տէրտէրեանին դարձաւ եւ աւելցուց.

— Այս ամբողջ շիփութիւնը, պարոն Տէրտէրեան, ազգութեան եւ հպատակութեան, Զըֆըթներուն կերած սպուրն է: Զէ՞ք կարծէր...

Տէրտէրեան զգաց որ իր տաղնապին թունաւոր մտախուզը մասամբ բայց զգալապէս քաշուած էր, տեղ մը պահուըտած, ծուարած: Տրամութեամբ մտածեց. «Երանի՛, յանկարծ ասոնցմէ մէկուն վոխարկուէի...»

Երբ ոտքի ելան իրենց տեղերը երթալու.

— Թուլոն դեռ շատ հեռո՞ւ է, հարցուց Տէրտէրեան:

— Երեւի ալ մէկ երկու ժամէն կը հասնինք, յայտնեց Սուրէնեան:

Տէրտէրեան, միջնացքը, վարագոյրին ծայրովը ապակին սրբեց: Դուրսը, զանգուածային սեւը տեղի տուած էր անթափանց, բիրտ դորշի մը, նոյնքան զանդուածային, ուր ոչ մէկ բնանկար կը յայտնուէր: Հազիւ մօտակայ տնակ մը կը դատորոշուէր: Երկրորդական կայարանի մը գոյութիւնը նոյնիսկ, ուրկէ կառաչարը կ'անցնէր դըրդապին, կը զգացուէր քանի մը պղտորուած լոյսերու դըլուխներով, նարինջներու նման, որոնց չորս կողմը, օտարոտի, կարճ բեկումներով, ծիրանի գօտիի ծուէններ կ'երերտակային:

Այդ տեղեկութիւնը ծանր դժբախտութիւն մը գուժող լուր մը դարձաւ, խորտակեց իր պահ մը վերադատած հանդարտութեան փրփուրուն ամբարտակները, եւ մէկ հարուածով, լեցուց սրտին մէջ նախկին անձկութիւնները, շտապող, արագավազ, վրէժխնդիր յորձանքներով: Որպէս գառազեղէ պրծած դազաններ, եկան ինկան դարձեալ հոգիին վրայ: Արեան հոսանքը, ապտակներու պէս, իջաւ այտերուն ու ականջներուն: Սիրտը դարձեալ սկսաւ հարուածել, դարձեալ խեղդուելու պրկումները վերադարձան, երբ իր խցիկը մտաւ:

Jamais ! Jamais plus !
Edgar A. Poe, «Le Corbeau».

Կրկին գրաւեց իր անկիւնը, կրկին թաղուեցաւ հոն : . . . Ըսել է՝ չուտով պիտի հասնին : Մէն մի անցնող ըսպէ կը մօտեցնէ զիրենք ժամանումի ճակատագրորոշ պահին : Կարելիութիւնները կը նուազին, կը դիմեն իրենց վերջաւորութեան : Ճակատը զարնուեցաւ «ա՛լ անկարելի է» ի պատին : Աներկրորդ ուժանութեամբ զգաց գոյութեան տոամը, — կեանքը մէ՛կ անգամ կը տրուի : Անդարձօրէն : Երկինք, գետին իրար անցնին՝ ճար չկայ : Մէ՛կ անգամ : Բոպէն անցա՛ւ, ինկա՛ւ Անցեալի վիճը՝ անդարձ է : Ընելիքդ չըրի՛ր՝ անկարելի է : Ալխարհք տակն ու վրայ ըլլայ՝ անկարելի է՛ :

Ճեպընթացը կը դանդաղեցնէ՞ արդէն երթը : Ականջը սրեց : Բերբը ստացան աղէտը սպասող սրութիւն : Չէ՛, չի թուիր որ դեռ դանդաղած է : Հարցումներ փայլատակեցին մտքի քառսին մէջ : Երբ եւ է ըսած է Շուշանին որ դեղեցիկ է : Ըսած է գէթ որ կը սիրէ զայն : Ըսած է՞ որ անոր պատկերը «յաւերժական կնոջ» պատկերը եղած է իր համար ու ընդմիշտ դրոշմուած հոգիին : Ըսած է՞ որ այդ կնիքէն առաջ՝ ոչի՛նչ ուրուադժուած է հոն : Ինչո՞ւ չէ ըսած : Ինչո՞ւ այդ բոլորը երգի, աղօթքի չէ վերածած, երբ դեռ կարելի էր : Երբ կարելի է՛ր . . . Անդարձ, Անկարելի աշխարհի եղբարկան սաստիկութեամբ ճմլեցին սիրտը որ մահանալու տենչը, կարօտը՝ դարձաւ միակ սպասումը կեանքէն . . .

Ինչպէ՞ս է որ սրտագեղում մը՝ «արժանաւայելչութեանը», այդ դժնէ բռնակալին հարտութիւնը կը վիրաւորէ : Ինչպէ՞ս է որ այդ բոլորը ինք չգիտցաւ ժամանակին, այնպէս ինչպէս գիտէ հիմա : Հիմա՛ : Ա՛, եթէ հիմա, հիմա՛ իրեն տրուած ըլլար ընել այդ բոլորը, ինք գիտէ՛ թէ ինչպէս պիտի շարժի, ինչպէս պիտի գործէ : Սէրը՝ միա՛յն, անդիմադրելիօրէն, կ'առաջնորդէ սերողը դէպի խոնարհութիւն : Դէպի ամէնէն խորին խոնարհութիւնը : «Բռնակալին» ճիտը, մէ՛կ շարժումով, վառեակի ճիտի մը նման պիտի դարձնէր : Ու անկէ վերջ, սիրողին տրուած պիտի ըլլար դարձնել կեանքը զմայլումի, անվերջ երախտագիտական յուզումներու շարայարութիւն մը : Սիրելի՛ պիտի ըլլար՝ աղօթե՛լ, սրաչտե՛լ . . . Բաց ժամանակը չի ուզեր ետ դառնալ : Անընդմէջ՝ կը թափի այն կողմը : Շուշան ի վիճակի չէ գէթ իր աչքերը տեսնելու : Ու ի՛նչ որ կատարուած է՝ մազաչափ կարելի չէ փոխել : Մա՛ղ կարելի չէ աւելցնել : Անդա՛րձ է : Անդարմանելի :

Կը հասկնա՞յ հիմա այդ բառերը, իր ամբողջ ներքին աշխարհը այժմ լեցնող այդ բառե՛րը...

Այն ատեն, ամէն ինչ տեղի կ'ունենար տեսակ մը դաւելիքի, տեսակ մը նկուղի մէջ: Սակայն, գիտէր որ, քայլ մը անդին, հրաշալի պարտէզ մը գոյութիւն ունի ուր, դաւելիքը լքած, կարելի է մտնել: Բայց սեւ կախարդանք մը միշտ ալ յետաձգել տուած էր, արդիւրած էր տալու կիցի հարուածը, հրելու դռնակը, մտնելու «պարտէզ»: Չէ՛, քաջ գիտնալով որ պարտէզը հող է, քայլ մը անդին, ձեռքին տակ, եւ սակայն ինք հաճոյացաւ՝ կեանքի ժամերուն արարողութիւնը, նախադաւիթներու կիսատուերին, մութին մէջ խողխողելու: Կիցի հարուածը չտրուեցաւ՝ Ինչպէ՞ս է որ չտրուեցաւ, ինչպէ՞ս է որ չի տրուիր...

Եւ սակայն, ընթացիկ հաճոյախօսութիւն մը, կարճ սրտակցութիւն մը — ու բնականը մարդուն համար, ոեւէ մարդու հետ, ոեւէ ատեն, սրտակցութիւնը չէ՞ — իր ժամանակին, ա՛յն ժամանակ, յուռութքը ունէին դառնալու ուրախութեան յորդուն աղբիւրներ: Գառնալու՝ կեանք: Իսկ այժմ, ամբողջ մատեան մը լաւ խօսքերու՝ ոչինչ է, փոշի՛, գէրօ՛... Շուշան ի վիճակի չէ գինք լսելու:

Քանի՞ ըրպէ անցաւ արդեօք: Կանգ պիտի առնէ՞ հիմա: Ակնթարթ մը սիրտը դադրեցաւ բարխելէ: Յետոյ, յանկարծ, երկաթագործի բազուկ մը սկսաւ մուրճի ահարկու հարուածներ իջեցնել: Սիրտը բարձրացաւ, եկաւ սղմուեցաւ կոկորդին: Սիրտը սկսաւ խառնուել: Պաղ քրտինքի նոր խաւ մը պտղեցաւ ճակատին: Գոյնը նետեց ինչպէս բնախօսական ճգնաժամի մը: Ահազանգի ղողանջներ՝ ականջին: Կառախումբը կրնայ կանգնիլ մէկ ըրպէէն միւսը: Մէկ ըրպէէն միւսը կընան հասնիլ:

Անգամ մը եւս, անհակակչիւ, խելայեղ, նետուեցաւ առաջ, փնտոեց Շուշանին ձեռքն ու ճչաց.

— Շուշա՛ն, Շուշա՛ն, կը սիրեմ քեզ... Ո՛չ մէկ աղջիկ աւելի գեղեցիկ է քան դուն... Կը սիրեմ քեզ...

Կանչը մնաց անարձագանգ: Միայն, ընդոստ արթնցաւ Տիկին Միւնչ:

— Ma foi, il va l'a tuer ! Voyons, Monsieur... : Ինչպէս կարելի էր: Սափրիսփի, գիտէր սակայն որ, այս պարագաներուն մէջ, յուզումը վատթարագոյն հարուածն էր:

Երկուքն ալ հակած էին Շուշանին վրայ որ մարած էր կամ կէս մարած : Կորսնցուցած էր պատկերը իր ինքնութեան : Կապոյտ շերտեր, կանաչորակ սեւի, քիմիական սպիտակի խառնուրդ երանդ մը դէմքին : Այտերը, թեւերը, սրունքները ուռած էին...

Մնտէն բռնած, Տիգրան մանր ցնցումներ տուաւ գլխուն եւ անունը կանչեց : Շուշան չէր սթափեր :

— Ի՞նչ կ'ընէք այսպիսի պարագաներու մէջ, ի՞նչ էք կեցեր, մասնադէտը ի՞նչ պէտք է ընել՝ ըսած է, այսպիսի պարագաներու մէջ, անշուշտ պատուէր մը տուա՛՛ծ է, ալ ի՞նչ բանի կը ծառայէ՞ ձեր ներկայութիւնը... աղաղակեց, հիւանդապահուհիին ուղղուած, դացէ՛ք, շո՛ւտ, Տոբժոր Սուրէնեանը կանչեցէք :

Նիթրիթ տ'ամիլի սրուակ մը շարժեց հիւանդի ունդերուն : Բաղմաթիւ բոպէներ վերջ, երբ կենդանութեան վերադարձաւ, մեծ դժուարութիւններով, Սուրէնեան երկու դեղհատ յաջողեցաւ կուլ տալ :

*
**

Ճեպընթացը կանդ առաւ : Հաւասար հեռաւորութիւնով՝ լամբարները ցցուեցան : Բարձրախօսը կայարանին անունը ծանոյց ու դեռ ուրիշ լուրեր տուաւ որ թաւալեցան անոր բարձրատարած դմբէթին տակ : Տիգրան, թեւերուն առած, իջեցուց հիւանդը վար : Բնութիւնը անազորոյն կատակ մը ըրած էր, խաղալով այսպէս այս անպաշտպան երխտասարգութեան հետ, դարձնելով անոր դէմքն ու մարմինը՝ ծաղրանքն իսկ այն դիւրաբեկ այլ հազուադիւտ գեղեցկութեան որով սկզբնապէս հաճոյացած էր օժտել զայն : Տիկին Միւնչ իրենց երկու պայուսակները կը կրէր : Տիգրան կը շարժէր քնաչլիկի մեքենականութեամբ : Կեանքին կը հետեւէր՝ անբնականոն անդրադարձումով ։ Յանկարծ, բարձրակազմ, երխտասարգ, խարտեաչ, կապոյտ մանր աչքերով մարդ մը, կարչնեղ բազուկներով, առաւ հիւանդը անոր թեւէն, երբ վակոնի սանդուխին վրայ կը գտնուէին :

Անծանօթ մարդը մեքենաբար Տիկին Միւնչին բարեւեց եւ շնորհակալութիւն յայտնեց Տիգրանին որ ալ ոեւէ ինչ ճանչնալու, ոեւէ քնչ հասկնալու վիճակին մէջ չէր : Շուշանին մամուսինն էր : Իսկ ինք կանգնած էր քարափին վրայ՝ անշարժ, չլմած, հոն իսկ ուրիշ հիւանդը առեր տարեր էին : Ազամամութիւն մէջ, երեք հոգի, կը հեռանային : Դարձած ուրուականային, կազմած էին Թիսիէնի մէկ քումփոզիսիոնը : Կայարանի դմբէթին տակ դարձեալ ձայներ թաւալեցան : Անշուղկ՝ ճեպընթացը շարժեցաւ : Իր բաց դռնակներէն մին

եկաւ զարնուեցաւ կռնակին : Տիզրան զլորեցաւ դետին : Երկու հոգի խուժեցին , բռնեցին , վերցուցին , նետեցին զայն վակոնին մէջ : Իրենց դայթաղութիւնն ու կոպիտ ձայները խեղդուեցան հեռացող կառախումբի աղմուկին մէջ : Պահ մը , միջանցքը մնաց երկարած , կառախումբի աղմուկին մէջ : Պահ մը միջանցքին վրայ մնաց երկարած ոտքի հանեցին եւ տարին իր բաժնեակը : Տիզրան չգիտցաւ թէ ինչքան ատեն անցեր էր երբ տակաւ սթափեցաւ : Անհուն խորութեամբ այլ կարճատեւ քունէ մը կ'ելլէր ուր բարեկամները ձգած էին զինք : Ամբողջ բաժնեակին մէջ առանձին էր : Ակնարկները ինկան շարժական սեղանին վրայ : Գիշ մը իրար անցած , կը մնային հոն՝ խաղող ու տանձ , իրենց խաւաքարաէ տուփերուն մէջ : Աւելի փոքր , ուրիշ տուփ մը որուն ներքին բեհեղին վրայ կը հանգչէր ճափոնական դահարներու մանեակը : Ու դեռ անոնց քով , պոռոտ կաշմիրէ վզկապ մը , մետաքսէ սպիտակ ծալլուած թաշկինակ մը , զարդասեղ մը :

— Ձեր տոմսա՛կը կը հարցնեմ , կը կրկնէր վերաքննիչը , վրդովուած , խորհելով որ ճամբորդը կատակի է ելած իրեն հետ :

Ճամբորդը կը նայէր պաշտօնեայի աչքերուն , չէր ճանչնար զայն ու չէր ուզեր հասկնալ :

— Հիւսնդ էք , ի՞նչ է , այս անգամ հարցուց պաշտօնեան , մեղմացած :

Ճամբորդը Կը նայէր անոր , տժգոյն , վշտագնած : Դող մը եկած էր վրան եւ կզակները կը կափկափէին :

— Հը՛ր... բրաւ երկարօրէն , հարցական , միշտ անշարժ , չճանչցող ակնարկները անոր դէմքին :

— Il n'y a rien à faire... մըթմըթաց պաշտօնեան , դոցեց խցիկին դուռը եւ հեռացաւ :

Մէկ քանի անգամ արդէն Միջերկրականը յայտնուած ու անհետացած էր : Կը մօտենային Սէն Ռաֆայէլին : Թզուկ մայրիներ , թէպէտ կանաչ , բայց ներքնապէս աղքատացած՝ մէլեգներու կերպարանքը առած էին : Ասդին անդին վիլլա մը թառած , պէնկալօ մը՝ փերկոլառով ուր դեկտեմբերեան , դեղնասպիտակ վարդեր էին բացուէր : Պարտեզներ ուր մսած տախիա ու գիմիա կը յամենային : Աւելի հեռուն , բլուրի մը կողին , մոխրագոյն խրճիթ մը , միականի , շրջապատուած քանի մը ձեռք մշակուած հողով :

Տիզրան վերլիչեց նոր «սիրոյ մը» իր հեռապատկերը : Ինչպէ՛ս յանձնուած էր երեւակայութեանը բորբոքումներուն , երբ Փարիզէն

կը մեկնէր: Զարմացաւ: Իրեն այնպէս եկաւ որ տարինե՛ր, տարի-նե՛ր առաջ այդպիսի արկած մը պատահած էր իրեն: Եւ պատահած է՝ իրե՞ն հետ... Ընդհանուր կտորտուք մը կար ամբողջ մարմնին մէջ, իբր ծանր, երկար հիւանդութենէ մը նոր դուրս ելած ըլլար:

Դանդաղօրէն, մեքենական շարժումներով, սկսաւ պայուսակին մէջ լեցնել ճափոնական մանեակը, մետաքս վզկապը... Յապաղա՛ծ, անպէ՛տք, անարժանացա՛ծ իրեր: Այն ինչ որ բազմաթիւ անգամներ այս վերջի տարիները զգացած էր արդէն, անգամ մը եւս զգաց, այս անգամ՝ բացարձակ, անկրեկանելի դատաւճիռի մը նկարագրովը, — կարեկցութիւնն է միայն որ ալ տրուած է իրեն կրել: Ո՛վ ալ ըլլայ, ի՛նչ բանի համար ալ ըլլայ, ե՛րբ ալ ըլլայ, ո՛ւր ալ ըլլայ ան: Բո-լոր միւս զգացումները, կիրքերը՝ ամո՛ւլ, նախնակա՛ն, յաճախ աւե-րի՛չ, միշտ վաղանցուկ: Միայն այն միւսն է որ ճիշդ է, կենսալիբ, տարիներն ու... Մահն ալ հեզնող:

Նիս, կայարանի ընդհանուր խառնաչիտթութեան ու ազմուկին մէջ, տեսաւ Յակոբեանին ինքնագոհ, զուարթ դէմքը, շոգեկառքի պատուհանէն, որ, հեռացող իր մէկ քանի ժամուայ ծանօթներուն կը պողար, ամբողջ էութեամբը շեշտելով, միջամատը օդին մէջ.

— Արմէնի՛ն, հը՛, նո՛ւ Թիւրք...

Սրտաշա՛րժ գոհունակու՛իւն... :

*
**

Քանի մը օր վերջ, երբ պատահամբ կայարանի փողոցէն վար կ'իջնէր, առաւ կեդրոնական ծառուղին եւ յամբաքայլ ուղղուեցաւ դէպի Փլաս Մասէնա: Յանկարծ իրեն այնպէս եկաւ որ ընդմիշտ կը հեռանայ հին բնակարանէ մը: Ընդմիշտ կը ձգէ վար բարեկենդանի դիմակներ որ, ամբողջ կեանքը, ակամայ, մերթ հակառակ ալ իր կամքին իր դէմքն էին դարձած: Այժմ կըստանայ իր միակ, մշտական, իրակա՛ն դէմքը: Իրեն այնպէս եկաւ որ, ամբողջ կեանքը անցեր է, ակամայ, սպասաւոր այլազան «բռնակալներու»: Հիմա՝ ազատ է: Բոլոր միւս զգացումները ժամանակաւոր էին, ժամանակաւորող: Այս մէ՛կը միայն՝ յարաճող, մշտնջենաւոր, — կարեկցութիւնը:

Կը յառաջանար դանդաղ, անվճիռ երթով: Տակաւ անծանօթ նկարագրով հանդարտութիւն մը, ճամբայ ելած, կը քսուէր հողիին, ստըջանքներու հնձանէն շոգիացած: Անընդհատ կը մտաբերէր Շու-չանին վերջի բառերը որ ինք կը մնար ազնիւ էակ մը իր համար: Եւ անընդհատ, որպէս թանկագին ծաղիկէ մը, կը շնչէր անոր կենսա-

տու բուրումը : Չէր յիշեր բնաւ այն բուրը որ ըրած էր Շուշանին : Մոռցեր էր անոր նուիրած իր վարդերն ու մանիշակները, շօշափելիներն ու անտեսները որով բեղմնաւորուած էր Շուշանի հոգին, որով թաթաւած էր անոր սիրտը :

Հասաւ Մասէնայի հրապարակը : Պայծառ, տաք արեւը ողողած էր Ալպէս Ա.ի պարտէզը, իր մշտադալար զարդածառերը, նոենիները, նարնջենիները, փաւփլմուզի ծառերը, պտուղով բեռնաւոր : Տիզրան տեղ գրաւեց հասարակաց, փայտէ նստարանին վրայ : ... «Կեանքը մեծ բան չէ'...» : Ի՛նչ լաւ էր, — հիմա ամէն ինչ յտակ է : Կեանքը մեծ բան չէ ա՛յնքան ատեն որ չի ծառայեր հակահոգեկան ախորժակները ճգմելու : Բայց երբ խնդիրը կուզայ հակադրուելու՝ անիրաւին, հակաճշմարտին, դառնալու դուզնաքեայ դործաւոր մը իտէպլին, այն ժամանակ, կեանքը մեծ, շա՛տ մեծ բան է : Ու դիտէր հիմա որ կը բաւէ որ սիրտը ունենայ ստրջանքի իր մեծ շարժումները որպէս-դի, անհակաճառօրէն, կեանքը մնայ շատ «մեծ բան մը» : Այդ շարժումներն են որ թոյլ կուտան անհատին գտնելու իր իսկութիւնը : Պէտք չկայ բնաւ ցցուն ու մատնանշուած անկումներու : Մարդուն ըրածներուն, ըսածներուն մեծագոյն մասը՝ ափսոսալի է միայն : Անոր կոչումն է, մէն մի րոպէ, երգել, զմայլիլ, շնորհապարտ ըլլալ, հակել, պաշտել : Կապիկէն մինչեւ մարդը նոյնքան հեռաւորութիւն կայ, ինչքան հասարակ մահկանացուէն ընտրեալ անհատը : Ան է որ կը կրէ տուայտանքները մեծ ապաշաւներուն : Անոր հոգին կը բանի խոնարհութեանց, զմայլանքի, շնորհապարտութեան շնչառութեամբ : Ան կը դիմէ դէպի ճանաչողութիւնը վերին առնչութեանց :

Չունենալ զղջումի դործառնութիւնը, չունենալ է կատարելութեան զգացումը : Զրկուիլ ստրջանքէն՝ թոյլ տալ է սրտին դօսացումը : Ընդառաջ երթալ է մեծագոյն դժբախտութեան, — Անթափանցօրէն դո՛ւ ըլլալ ինքզինքէն : Կորսնցնել է զգացողութիւնը, աշխարհի մէջ, իր գրաւած տեղին եւ արժէքներու նուիրապետութեան : Անմիջապէս որ մարդը զգայ իր ոչնչութիւնը, նոյնհետայն, ակնթարթային դործառնութեամբ, ինքզինքը կը զետեղէ մեծ ամբողջի կախարդական ապարանքին մէջ, կը դառնայ մէկ հիւլէն անոր, եւ այդպէսով ալ, կը յայտնաբերուի որպէս թանկագին, անդին մասնիկ, վասնզի՝ միակ ու անդետեղելի :

Այնքա՛ն տարի, իր տանջալից, մտալլկող փափաքը՝ ուրիշներուն աչս ըլլալու, կը տարանջատուի այժմ վերջնականապէս զգայնութենէն : Աքսորէ վերադարձող, ինքնակալ տանուտէր՝ իր բնիկ կալուածներուն մէջ կը մտնէր : Հոն, իր արժանավայելչութիւնը կը

մնար անբիծ ու անխոցելի: Չէ՛, ինք ալ չի ուզեր ըլլալ նման ալ մէկու մը, դառնալ անհատ մը քոլովիմէլ: Ինք ալ կարօտ չէ՛ ռեւէ «սլաշտպանութեան»: Հիմա, աշխարհքը, տիեզերքը ամբողջ՝ իր ետեւը կեցած է...

Հսկե՛լ... Վասնզի մարդուն լաւագոյն արարքն ալ՝ դարձեա՛լ ափսոսալի: Վասնզի, ան, լաւ ըլլալով հանդերձ, կրնայ, անծայրածիր ճամբու մը երկայնքին, անընդմիջօրէն, աւելի լաւ ըլլալ: ... Ի՞նչ, մարդոց լաւագոյններէն մի՛ն... Բայց ինքն իսկ երբե՛ք, ո՛չ իսկ ակընթարթ մը, համողուած չէ՛ եղած ատոր: Կը բաւէր միայն տեսնել մնայուն եւ անհուն հեռաւորութիւնը՝ «լաւագոյնին» եւ իտէպլին միջէլ: Ու մարդուն գործն է՝ դառնալ ճամբորդ այդ անհունին:

Մտածումները ստացան այնպիսի դզրգագին խմորումներ որ մղեցին զայն շարժումի: Ելաւ տեղէն, կտրեց պարտէզը, հասաւ Փրոմընատ տէգ Անկլէ: Միջերկրակա՛նը... Քաղաքի անհորիզոն հանգոյցներէն վերջ, յանկարծ, այս անհունութիւնը: Շշմեցնո՛ղ: Աղաղակող, պայթուցիկ իրականութիւնը, անշարժ, ընկողմանած այս մեծութեան:

Տիգրան քիծիծաղ մը ունեցաւ: Երբ Փարիզէն կը մեկնէր, գիտէր թէ՛ ո՛ւր կ'երթայ, ի՛նչ պիտի ընէ, բայց կորսուած էր: Այժմ, շուարուն, չի գիտեր թէ՛ ո՛ւր պիտի երթայ, ի՛նչ պիտի ընէ, բայց ալ գիտէ թէ՛ ուր պիտի ուղղուի:

Հ. Չ.

*

ՈՒՐ ՄՆԱՑ

Լեռներ կային սեզ, լեռներ գեղատես,
Հէ՛՛քեաքի կախարդ հսկաներ կարծես...
Լեռներն հոն են միշտ գիւղին շուրջ կանգնած,
Հէ՛՛քեաքն ո՞ւր մնաց...

Սօսի մը կար ծեր, դարերու ծնունդ,
Եւ իր հովանին՝ սրբազան խորհուրդ...
Սօսին հոն է դեռ, միշտ քեւատարած,
Խորհուրդն ո՞ւր մնաց...

Լուսաբույս ու ջինջ աղբիւր մը կար պալ,
Իր կարկաչին մէջ՝ սիրոյ հագար տալ.
Սղբիւրն այնտեղ միշտ կը հոսի անդարձ,
Տաղը ո՞ւր մնաց...

Կային գմբուխտեայ պարտէզ ու այգի,
Կային յակինթներ ողկոյզներ ոսկի,
Սյգին հոն է միշտ, խաղողն ալ հասած,
Ոսկին ո՞ւր մնաց...

Կածան մը կար նեղ, լեռան փէշերուն,
Ուրկէ կը ճալէր երազ մը ժպտուն.
Կածանն այդ նորէն կ'իջնէ լեռնէն ցած,
Երազն ո՞ւր մնաց...

Տղայ սը գար յօնգ, սրբանար պարսնն,
Սիրով արքեցած՝ աստղերու որսկան.
Տղան հոն է, տե՛ս, մագերը քափած,
Սէրը ո՞ւր մնաց...:

*

Թ Ռ Ի Չ Ք

Հարիւրներով քէ՞ հագարներով, չեմ գիտեր,
Համբեցի ու տեսայ վսեմ գագաթներ
Ճերմակ գագաթներ ձիւնոտ գլխով,
Պողպատեայ քոչումնիս պատուհանէն
Փորագրուած սրտի նման:

Հարիւրներով քէ՞ հագարներով, չեմ գիտեր,
Յիշեցի ու դիտեցի վեհ բլուրներ
Կանաչ բլուրներ կարմիր հարսնուկներով,
Պատանիի սրտիս լուսամուտէն
Վառուղ տերեւի նման:

Հարիւրներով քէ՞ հագարներով, չեմ գիտեր,
Փնտտեցի ու տեսայ քարքափուն աչքեր,
Մուքին մէջ փայլող աչքեր շէկ բոցերով .
Նրիսասարդի երագներու մէջէն
Յրուած հատիկներու նման:

Հարիւրներով եւ հագարներով, հաւատա՛,
Յուզեցի եւ գտայ ազնիւ իղձեր,
Փռչիացած լուռ իղձեր ժանգոտ գոյներով .
Մտֆիս խաւարին մէջէն փայլող
Փշրուած բիրեղի նման:

Տ Ե Ս Ի Լ Ք

Անջրպետին մէջ
Անջրպետէն դուրս
Բարձրանամ արագ
Հոն եթերն է պաղ
Ու հոգիս խաղաղ
Իրաին գիտակ
Ծծէ քող հուրս
Ատրուշան մ'անշէջ:

Ու տաֆ մարմնիս մէջ
Ու պաղ մարմնէս դուրս
Ձուլուին քող անյագ
Երագներս միշտ...
Ու ի՛նչ մուք գաւեշտ
Որ անհունն անծագ
Կ'արբեցնէ հոգիս
Գիւնիին պէս հեշտ...

*

ՏԱՆԻՇՄԵՆՏՆԱՄԵՆ ՏԱՆԻՇՄԵՆՏԸ ԵՒ ՀԱՅԵՐԸ

անաղիերտի ճակատամարտին (1971) և Բոմանոս Տիոթենի մահէն (1072) ետք, թուրք սելջուքեան բանակները սկսան արշաւել Փոքր Ասիա Գուրթաւմըշի (1) որդի Միւլէյմանի վերին հրամանատարութեան տակ: Միւլէյման մեռաւ 1086ին և Մելիքշահ, որդին և յաջորդը Ալիարսլանի, արեւմուտք եկաւ զսպելու համար թիւրքմեն էմիրներուն միջեւ ծագած տիրակալական կռիւները և Միւլէյմանի մահուան հետեւանքով ծագած անիշխանութիւնը: Քանի մը տարի ետք, 1097ին, առաջին խաչակրութեան բանակները Փոքր Ասիան ձեղքելով և կռուելով կ'անցնէին Կիլիկիայէն և Սուրիայէն և կը զրաւէին Երուսաղէմը (1099 Յուլիս 60):

Առաջին խաչակրութեան Փոքր Ասիոյ մէջ մղած կռիւներուն առթիւ է որ պատմադիրները առաջին անգամ կը յիշեն էմիր Տանիշմենա մը, տէր Փոքր Ասիոյ Սերաստիա քաղաքին և ուրիշ քաղաքներու և հիմնադիր Տանիշմենեան հարստութեան, որուն Սերաստիոյ ճիւղը տեւած է մինչև 1175:

Այս հարստութիւնը, ինչպէս Սերաստիոյ Արծրունիները, ունեցած չէ իր պատմադիրը, և իր պատմութիւնը պէտք է վերակազմել զլիսաւորաբար անոր ենթակայ ժողովուրդներուն (հայ և ասորի) և

անոնց մերթ բարեկամ եւ մերթ թշնամի օտար ժողովուրդներու (Բիւզանդացիներ, Սելջուքեաններ եւ Ֆրանքներ) կողմէ գրուած քրոնիկներու հաղորդած տեղեկութիւններով: Իրաւ է որ Տանիշ-մենտեանները դրամ կտրած են եւ անոնց վերաբերեալ քանի մը արձանագրութիւն ալ գոյութիւն ունի, սակայն դրամները եւ արձանագրութիւնները երբեմն կը հաստատեն կամ կը լուսարանեն պատմական ինչ ինչ իրողութիւններ, բայց ինքնին բաւական չեն պատմութիւն մը գրելու:

Գոյութիւն ունի, սակայն, Տանիշմետնամէ անուն ժողովրդական դիւցազնավէպ մը, տեսք-ան մը, առաջին անգամ յօրինուած սելջուքեան սուլթան Իզդետտին Քայքաուսի համար, 13րդ դարու կէսերուն: Այս հեղինակութիւնը, որ կորսուած է, կը վերագրուի Մեվլանա Իպն Ալայի մը: 14րդ դարու երկրորդ կէսերուն (1360էն ետք), Թոգաթի բերդապահ հրամանատար Արիֆ Ալի զայն ենթարկած է երկրորդ խմբագրութեան մը եւ Իպն Ալայի խրթին լեզուով գրած գործը վերածած է ժամանակին համար դիւրմբունելի թուրքերէնի մը: Այս երկրորդ գործը մինչեւ այսօր ծանօթ է տասը ձեռագրով, որոնց ութը կը դստնուին Թուրքիա, մէկը Լենինկրատ եւ մէկն ալ Փարիզ:

Այս ժողովրդական դիւցազնավէպն է որ Օսմանցի պատմագիրները (Աալի, Ճենապի, Ապու'լ Ապպաս էլ Գարամանի, Հեզարֆենն, Քեսթիպ Չելեպի, Միւնեճճիմ պաշը) ստոյգ պատմութիւնը կարծած են Տանիշմետտին, եւ այս պատմագիրներուն հետեւած են թէ՛ թուրք եւ թէ՛ եւրոպացի ժամանակակից պատմաբաններ (Նեճիպ Ասլմ, Հալիլ Էտհեմ, Իսմաիլ Հազըր Ուզունչարչըրը, Գազանովա, Մորտթմանն): Իբրեւ ճշմարտապատում նկատուած այս առասպելական դիւցազնավէպը պատճառ եղած է շփոթեցուցիչ հակասութիւններու:

Առաջին անգամ բիւզանդագէտ եւ հայագէտ ժողեֆ Լոռանն է որ ճշտած է Տանիշմետտին վերաբերեալ պատմական կարծուած տեղեկութիւններուն արժէքը, համեմատելով զանոնք 11րդ դարուն երկրորդ կէսին վերջին տարիներուն Փոքր Ասիոյ պատմութեան վերաբերեալ պատմականօրէն ստոյգ տեղեկութիւններուն հետ (2): Իսկ Տանիշմետնամէին մէջ Տանիշմետտին ծագումին, նուաճումներուն եւ յարակից խնդիրներուն քննական ուսումնասիրութիւնը, ինչպէս նաեւ Տանիշմետեաններուն անունով գրուած վագֆնամէներուն վերլուծումը ըրած է թուրք պատմաբան Միւլըրիմին Հալիլ Երնանչ եւ ցոյց տուած է անոնց յերիւրածոյ հանգամանքը (3):

Տանիշմետնամէն Ֆրանսերէն թարգմանութեամբ մը այժմ

մատչելի է ուսումնագիրներուն, շնորհիւ Քրանաացի երիտասարդ թրքագէտ Տիկին Իռեն Մելիքոֆի, որ իր թարգմանութեան կցած է ընդարձակ ուսումնասիրութիւն մը (4) :

Նախաբանին եւ մատենագրութեան (էջ 13-21) կը յաջորդէ առաջին մասը, ուր կը խօսուի թուրք գրականութեան մէջ դիւցազներգական սեռին, Մելիք Տանիշմենտի դիւցազնավէպին շարահիւսութեան, Էմիր Տանիշմենտին իրական պատմութեան, դիւցազնավէպին պատմական տարրերուն (ծագում, անուն, տիտղոս, նուաճումներ, անձեր), պատմական մթնոլորտին, աշխարհագրական տրեւաններուն, դիւցազներգական եւ Փոլքլորական թեմաներուն, Ապու Մուալիմի եւ Սեյիտ Պաթթալի դիւցազնավէպերէն կատարուած փոխառութիւններուն մասին (էջ 22-170) : Երկրորդ մասը (էջ 171-460) կը կազմէ Տանիշմենտնամէն թարգմանութիւնը :

Հատորին բովանդակութեան թեթեւ յապաւումներով այս թրուումը ինքնին բաւական է ցոյց տալու թէ Տիկին Իռեն Մելիքոֆի այս նոր (5) գործը ոչ միայն կարեւոր նպաստ մըն է ընդհանուր առմամբ ժողովրդական դիւցազնավէպերու ուսումնասիրութեան, այլ եւ անոր շնորհիւ առաջին անգամ ըլլալով Տանիշմենտնամէն, որ մինչեւ հիմա հազիւ թէ քանի մը մասնագէտներու ծանօթ էր, մատչելի կ'ըլլայ լայն շրջանակի մը : Յուսալի է որ այս դիւցազնավէպին թուրքերէն քննական բնագիրն ալ լոյս տեսնէ առանց երկար յապաղման ինչպէս կը խոստանայ հեղինակը :

2. Տանիշմենտնամէն Հայերը կը շահագրգռէ ոչ թէ որովհետեւ ունէ կապ գոյութիւն ունի անոր եւ Սասնայ Ծոփերուն միջեւ, թերեւս բաց ի Փոլքլորային քանի մը ընդհանուր թեմաներէ, այլ որովհետեւ ա) Տանիշմենտին վերագրուած է հայկական ծագում, բ) Տանիշմենտին եւ իր յաջորդներուն հիմնած հարստութիւնը հաստատուած է մասամբ այն սահմաններուն մէջ որ կը պատկանէին Սերաստիոյ Արծրունիներուն եւ, հաւանականաբար, ուրիշ փոքր հայ իշխաններու եւ իր մայրաքաղաքը եղած է Սերաստիա, գ) Տանիշմենտնամէն կը պատմէ վրացական, հայկական եւ բիւզանդական զինեալ ոյժերուն հետ կռիւներ եւ դ) այս կռիւներէն անկախաբար, յիշուած են Հայեր որ գործակից կամ թշնամի եղած են Տանիշմենտին :

Յետաձգելով Տանիշմենտին հայկական կամ թիւրքմէն ծագումին ինդիքը, որ զբաղեցուցած է եւ կը շարունակէ զբաղեցնել թուրք եւ եւրոպացի պատմաբանները, այս անգամ մեր նպատակն է քննել միայն քանի մը ուրիշ ինդիքներ, որոնք կապ ունին Հայոց հետ :

ԳՐԻՍՏՈՆԵԱՆԵՐՈՒ ԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

3. Տեսքանին ներկայ խմբադրութեան հեղինակը՝ շիբ մահմետական մը՝ Տանիշմենտին զինուորական գործողութեանց տուած է կրօնական պատերազմի (կազա) մը նկարագրելը, որմէ զերծ չէր կըրնար ըլլալ Տանիշմենտի մահէն շուրջ մէկ դար ետք Մեյլանա Իպն Ալլայի յօրինած սկզբնագիրը։ Ոչ միայն Տանիշմենտին վերադրուած սերումը աւանդական Սեյլիտ Պաթթալէն, որ կազի մը՝ կրօնքի համար կուտող մըն է, այլ եւ անոր կոխները քրիստոնեաներուն դէմ շատ բնականօրէն կրօնական պատերազմի բնոյթը պիտի տային իր նուաճումներուն, նոյնիսկ եթէ իրականութեան մէջ անոնց բուն նըպատակը եղած ըլլար աշխարհակալութիւնը եւ աւարառութիւնը։ Այլապէս կազա բառէն պէտք չէ հետեւյնել թէ Տանիշմենտ քրիստոնեաները կը բռնադատէր կրօնափոխ ըլլալ։ Իրաւ է որ անոր գլխաւոր գործակիցը կ'ըլլայ քրիստոնեայ մը՝ Արթուխի, որ մահմետականութիւնը կ'ընդունի, սակայն ոչ թէ մահուան սպառնալիքի տակ, այլ որովհետեւ Տանիշմենտ կը խոստանայ զինքը իր սիրուհիին միացընել եւ իր խոստումը կը յարգէ։ Կրօնաւորներ ինքնաբերաբար կ'իսլամանան, եւ տարակոյս չկայ թէ բաղմաթիւ Հայեր եւ Յոյներ, դանազան նկատումներով, հրաժարած են իրենց կրօնքէն։ Այսպէս, Տանիշմենտին ընկերներուն մէջ կը յիշուի Ահմետի-ի Սերգիս կամ Ահմետ-Սերգիս մը (Սերգիսի որդի Ահմետ մը), որ Գարաթեքինի հետ կը դրուէ Անգարան։ Փանիկ (Ստեփանի^oկ) մը, եղբորորդի Միխայիլի, Տանիշմենտին կը յանձնէ Եւզոկիոյ մօտակայ բերդերէն մէկը։ Իսլամացած Թոզաթ եղբայրներէն մէկը Կոմանայի կառավարիչ կ'ըլլայ, իսկ միւսը կ'աստատակէ հայկական Կիլիկիան։ Տեսքանին մէջ կը յիշուին Կաւ Տաքիս-ի Մկրտիչ մը (6), բերդատէր Եւզոկիոյ մօտակայ վայրի մը, Ուչատուր մը, Միհրան մը, Լեւոն Ֆրանք մը՝ եղբայր Սմբատի մը, եւն. . :

«Իսլամացած քրիստոնեաները, կը դրէ Տիկին Իռեն Մելիքօֆ, մեծ դեր մը խաղացած են Անատոլուի թրքական զբաւման մէջ... Գննելով իմիր Տանիշմենտին պատմութիւնը, բացայայտօրէն կը տեսնուի թէ քրիստոնեաներուն, մասնաւորաբար Հայերուն մասնակցութիւնը շատ նպաստած է անոր յաջողութեանց ... Տանիշմենտ բարեկամական յարաբերութիւններ կը պահէր Գող Վասիլին հետ...»

եւ բարեկամութեան դաշինք կնքեց անոր հետ : Մելիտաինէի քրիստոնեայ բնակիչներն էին (մեծամասնութեամբ Հայ. Հ. Պ.) որ քաղաքը անոր յանձնեցին . . . : Ակներեւ է որ քրիստոնեաներուն եւ Հայերուն հետ էմիրին գործակցութեան մասին զիւցազնավէպին մէջ աւանդաբար պահուած յիշատակները հազիւ թէ փոքր մէկ մասը կը կազմեն իրականութեան» (էջ 128-129) : Զարմանալի չէ, հետեւաբար, որ Մատթէոս Ուռհայեցի անոր մահուան (1104) առթիւ զայն կը գովէ անվերապահօրէն . «Այր բարի եւ շինող աշխարհի, եւ էր յայժ ողորմած ի վերայ հաւատացելոցն Քրիստոսի» : Անոր մահը խոր սուզի կը մատնէ քրիստոնեաները (էջ 297 Վաղարշապատ, էջ 368 Երուսաղէմ) :

Ուշադրութեան արժանի է որ տեսքանին մէջ յունարէն ֆելոնիոն բառէն հայերէն փոխարեալ փիլոն ձեւն է որ գործածուած է (էջ 266 եւ ծան. 3) եւ ոչ՝ յունարէնը :

ՍԵՐԱՍՏԻՈՅ ԳՐԱՒՈՒՄԸ

4. Երբ ժողովրդական զիւցազնավէպի մը մէջ պատմական աղբիւրներէ ծանօթ անձեր եւ դէմքեր յիշուած են նոյնիսկ առասպելական ձեւերով եւ պարագաներով, հետախուզողները կը մղուին պատմական իրականութիւնը որոնել այդ առասպելներուն տակ : Այսպէս ալ Տիկին Իռեն Մելիքոֆ Տանիշմենտին աւանդական պատմութիւնը կը համեմատէ պատմական տուեալներուն հետ, որքան որ ժամանակակից աղբիւրները լթոյլ կուտան :

Մատթէոս Ուռհայեցի, իր ժամանակագրութեան մէջ, երբ առաջին անգամ Տանիշմենտին յիշատակութիւնը կ'ընէ 1100ին, զայն կը կոչէ «տէր Սեբաստիոյ եւ ամեկայն Հոռոմոց աշխարհին» (էջ 272 Վաղ., էջ 333 Երամ.) : Սեբաստիան Տանիշմենտին իրական պատմութեան մէջ անոր ամէնէն հռչակաւոր քաղաքը, անոր քաղաքամայրն է, անոր հարստութեան խարխիւր : Տանիշմենտամէին մէջ ալ էմիրը ուրիշ ամէն քաղաքէ առաջ կը դրաւ Սեբաստիան, որուն բերդը կործանած էր մահմետականներուն եւ Յոյներուն միջեւ պատերազմի մը հետեւանքով : Սպաննուած էին բերդին մէջ գտնուող բոլոր մահմետականները, որոնց զիականերով ծածկուած էին բերդին աչ-

տարակները (էջ 197) : Տանիշմենտ , տեղեկանալէ ետք այս կոխնե-
րուն պատմութեան , վերաշինել կուտայ բերշը (էջ 203) :

Ըստ Տիկին Իռեն Մելիքոֆի , Տանիշմենտամէլին այս պատմու-
թիւնը կը հաստատուի Սերաստիոյ պատմութեամբ : «Սերաստիոյ
գրաւումը , կը գրէ , դժուարութիւն ներկայացուցած տիտի չըլլայ
Տանիշմենտին , որովհետեւ նախկին մայրաքաղաքը , կործանած՝
Բիւզանդացիներուն եւ Թուրքերուն շանդումներէն , անտէր մնացած
էր անոր վերջին իշխաններուն՝ Ատոմի եւ Ապուսահչի մահէն ետք ,
որ տեղի ունեցած է 1080ին» : (էջ 71) : Յետոյ , ազբիւր ցոյց տալով
Մատթէոս Ուռհայեցիին , ծանօթագրութեան մը մէջ (նոյն էջ) կը
պատմէ թէ Բոմանոս Տիոթեն Ատոմը եւ Ապուսահչը «վտարեց
(il chassa) , որովհետեւ Ալիարսլանի դէմ ապստամբած երիտասարդ
Էմիրին օգնած էին Յոյներուն դէմ , երբ ապստամբը Սերաստիոյ մօ-
տերը պատերազմի ստիպուեցաւ Մանուէլ Կոմնենոս կուրապալատին
դէմ եւ զայն գերի վարեց , մեծ կորուստ պատճառելով բիւզանդական
բանակին : Երբ 1971ին Տիոթեն Սերաստիա եկաւ , Յոյները ամբաս-
տանեցին Հայերը թէ Թուրքերէն աւելի փնասած էին իրենց : Տիոթեն
հայ իշխանները «վտարել»է ետք , հրամայեց քաղաքը աւարի տալ :»
(էջ 71) : Տիկին Մելիքոֆ , սակայն , մոռցած է աւելցնել թէ Գազիկ
Թագաւորը , թուրք Էմիրը եւ յոյն մեծամեծ իշխանները վկայեցին թէ
Յոյները կը զրապարտէին Հայերը , որոնց շնորհիւ միայն կրցած էին
փրկուել վերապրողները : Կայսրը հանդարտեցաւ , դադարեցուց աւարա-
ուութիւնը եւ ներեց հայերուն (Ուռհայեցի , էջ 198-199 Վաղ . , էջ 238-
239 Երսղմ .) : Ինչ որ ալ ըլլայ (Ուռհայեցի չէ ըսած թէ 1071ին քա-
ղաքը աւերակի վերածուած էր եւ 1059ին Թրքական յարձակման ա-
տեն ալ քաղաքին կործանման յիշատակութիւնը չէ եղած : Հետեւա-
բար Թուրքերուն եւ Բիւզանդացիներուն միջեւ մզուած պատերազմ-
ներուն հետեւանքով Սերաստիոյ կործանման մասին Տիկին Մելի-
քոֆի հաւաստումները հետեւանքն են , պարզապէս , Տանիշմենտնա-
մէին վիպերգական տեղեկութիւնները պատմական ցոյց տալու ճի-
գին :

Տիկին Մելիքոֆ Մատթէոս Ուռհայեցիին ըսել կուտայ նաեւ ինչ
որ չէ ըսած երբ անոր կը վերագրէ Ատոմի եւ Ապուսահչի «վտարու-
մ»ը : Ուռհայեցի կը գրէ թէ Տիոթեն երկու իշխանները «ընկէց յերե-
սաց» , զոր Տիւրրիէ , որուն Փրանսերէն թարգմանութիւնը միայն
մատչելի եղած է ուսումնադէտ հեղինակին , թարգմանած է
«il chassa de sa présence» : Դիտելի է որ « il chassa »ին եւ « il chassa

de sa présence»ին միջև մեծ տարրեր մը կայ, որ վրիպած ըլլալ կը թուի Տիկին Մելիքոֆի ուշադրութենէն: «Ընկէց յերեսաց» բառերով ներկայացուած արարքը իր հետեւանքներով միայն կրնայ ճշգրտօրէն հասկնուիլ: Քանի որ Ուռհայեցի կ'աւելցնէ թէ կայսրը ներեց իշխաններուն, պէտք է հետեւցնել թէ այդ երկու բառերը կը նըշանակեն «ծանրօրէն կշտամբեց» կամ «շնորհագուրկ ըրաւ» եւ կամ, նոյն իսկ, բարկութեան նոպայի մը մէջ, իր ներկայութենէն հեռացուց: Բայց թէ Ատոմ եւ Ապուսահլ մնացին Սերաստիա, անշուշտ քաղաքի մը մէջ որ անբնակելի չէր, կը հաստատուի պատմական վերկայութիւններով:

Արար պատմագիր Սիպթ իսն ալ ձառուղի եւ ասորի քրոնիկագիր Ապուլ Փարաճ կը պատմեն թէ Տիոթեն, Ալիբարսլանէն պարտուելէ, դերի իյնալէ եւ ազատ արձակուելէ ետք Սերաստիոյ հայ իշխաններէն օգնութիւն խնդրեց: Երբ իշխանները զինուորական օժանդակութիւնը մերժեցին, բայց պատրաստակամութիւն յայտնեցին զինքը իրբեւհիւր ընդունելու, Տիոթեն զայրացաւ, եւ միջոցը գտաւ հայ իշխաններէն մէկուն աչքերը կուրցնելու: Այս տեղեկութիւնները անմատչելի չէին Տիկին Մելիքոֆի, որ թէ՛ իր ծանօթագրութիւններուն եւ թէ՛ մատենագրութեան մէջ կը յիշէ այն ուսումնասիրութիւնը ուր Սիպթի վկայութիւնը յոռաջ բերուած է, ինչպէս եւ Ապուլֆարաճը (7):

«ՀԱՅԿԱԿԱՆ» ՎԱՆՔԵՐՈՒՆ ԳՐԱԻՈՒՄԸ:

5. Ըստ Տանիշմենտնամէին, Էմիրը եւ իր ընկերները կը գրաւեն Խաչ (այսպէս՝ թուրքերէնին մէջ) (8) եւ Տերեանոս (Տէրիանոս) անուն երկու վանք, որ կը գտնուէին Թողաթի մերձակայ բարձունքներուն վրայ: Խաչի վանքին գրաւումը պատմուած է թարգմանութեան 263-267, իսկ Տերեանոսի վանքին գրաւումը՝ 258-263 էջերուն մէջ:

Ըստ նկարագրութեան, Խաչի վանքը կը թուի ամրոց մը քան թէ վանք մը եղած ըլլալ: Վանականները աւելի վարժ զինուորներ են քան թէ իրենց ժամանակը աղօթքով եւ ճգնութեամբ անցնող կրօնաւորներ: Տանիշմենտ հազիւ թէ կը յաջողի վանքը գրաւել եւ կողոպտել քանի մը օր տեւող կռիւներէ ետք, որոնք սկզբնական շրջանին կը պսակուին վանականներուն յաղթանակներով: Կռիւններուն ընթաց-

քին ոչ միայն հարիւրաւոր մահմետականներ կը սպաննուին, այլ եւ քանի մը հարիւրաւորներ ալ, որոնց հետ նաեւ Տանիչմենտին մերձաւորագոյն ընկերը՝ Արթուրի գերի կ'ըլլան: Թէեւ վանքը հայերէն իսպանուեալ յիշուած է, սակայն վանահօր փափաս եւ անոր պետին պարթաշ (պատրիարք) յորջորջումը խորհիլ կուտան թէ վանքը յունական էր:

Տերեաֆուրի վանքն ալ, որուն դրաւումը շատ աւելի առասպելական դէպքերու հետ կապուած է, նոյնպէս յունական վանք մըն է, թերեւս Ս. Գէորգի վանք մը, ինչպէս ենթադրել կուտայ վիշապի մը պատմութիւնը:

Տիկին Մելիքոֆ այս վանքերը հայկական կարծելով, կը գրէ. «Յունական եւ հայկական վանքերու դոյուլթիւնը ուղեգիրները յիշած են Թողաթի հանդիպակաց բլուրներուն վրայ (9): Կարելի պիտի ըլլար հետեւաբար, ենթադրել քաղաքին շրջակայքը քանի մը վանքերու կողոպուտին յիշատակը, եթէ այս վանքերը չկրէին Սերաստիոյ մօտ հոշակաւոր վանքերու անունները, վանքեր զոր Տանիչմենտ իրապէս գրաւած պէտք է ըլլայ քաղաքին հետ, այսինքն Ս. Խաչի (Մէքս-Քրուս) եւ Ս. Յովհաննէս Մկրտիչի վանքերը: Վերջինին դեանափոր յարկին մէջ կը գտնուէր գերեզման մը, որ սուրբին կը վերագրուէր: Այս սրբարաններէն առաջինը շինած էր Սենեքերիմ Արծրունի դէպի 1021-1022: Ս. Խաչի վանքը, հայերէն իսպիտուռ, ամէնէն թանկագին հայկական մասունքին՝ Վարագայ լեռան վանքը պահուած հրաշագործ խաչին մէկ նշխարը ունէր, զոր թաղաւորը հետը բերած էր օտար երկիր մեկնելու ատեն: Սակայն, Սենեքերիմի մահէն ետք, Ս. Խաչը, թաղաւորին մարմինին հետ, փոխադրուեցաւ Վարագայ լեռան վանքը, ուր մնաց ատեն մը. բայց Վասպուրականի մէջ Թուրքերուն յառաջացումը ստիպեցին Հայերը մասունքը նորէն բերել Սերաստիա անոր համար շինուած վանքը, ուր կը նստէր կոթողիկոսը: Մատթէոս Ուռհայեցի կը պատմէ, սակայն, թէ 1092ի տեսնները, Վարագայ սուրբ խաչը փոխադրուեցաւ, ուրիշ սուրբ նշխարի մը հետ, Ջահանի դաւառէն Եղեսիա (Ուռհայեցի, Յր. թրգմ. էջ 203 — էջ 242 Վաղ., էջ 292-293 Երսմ.): Եղեսիոյ մէջ Հայերը կը վայելէին լայն ազատութիւն եւ Մելիքշահին պաշտպանութիւնը, շնորհիւ Բարսեղ կաթողիկոսին, որ 1090-1091 տարիներուն անձամբ դիմած էր սուլթանին: Հետեւաբար, մասունքը այլեւս Սերաստիա չէր գտնուեր, այլ Ջահան դաւառը: Անկասկած, Տանիչմենտին յառաջացումներն են որ պատճառ եղան մասունքը աւելի խաղաղ տեղ մը փոխադրելու: Թերեւս այս հրաշագործ խաչին փոխա-

գրութեան մէկ յիշատակն է որ կը վանուի դիւցազնայէպին մէջ, Սեմաթուրկոսի վանքին (Նիքարի մօտ) գրաւման պատմութեան մէջ... : Զրկուած՝ իր նշխարէն, լքուած կաթողիկոսէն, վանքը պէտք է կրած ըլլայ երբեմն այնչափ բարգաւաճ Սըվաս քաղաքին ճակատադէրը, աւերուած եւ քանդուած՝ թէ՛ ասպատակութիւններէն եւ թէ՛ Արծրունի իշխաններուն դէմ Բիւզանդացիներուն վրիժառութենէն : Գրաւելով Սվասը, Տանիշմենտ չէր կրնար չգրաւել վանքը, որ սակայն լքուած սրբալայր մըն էր, կորսնցուցած՝ իր կարեւորութիւնը երբ Տանիշմենտ այդ շրջանին մէջ հաստատուեցաւ» : (Էջ 114-115) :

Տանիշմենտաւի յիշատակած վանքերուն գրաւումը եւ կողոպուտը պատմական իրողութիւններով բացատրելու այս փորձն ալ բոլորովին ձախողած է սակայն :

Սեբաստիոյ հռչակաւոր վանքը Ս. Խաչի վանք անունը կրած չէ երբեք, այլ միշտ կոչուած է Ս. Նշանի վանք (12) : Անշուշտ Տիկին Մելիքոֆ մեղադրելի չէ երբ այս վանքին հիմնարկութիւնը կը վերագրէ Սենեքերիմի : Մեղի ժամանակակից զրեթէ բոլոր հայ մատենագիրները նոյն հաւաստումը բրած են, առանց սակայն սկզբնաղբերներուն դիմելու : Առաջին անգամ Հ. Համադասպ Ոսկեանն է որ, ընդունելով հանդերձ թէ Ս. Նշանի վանքը — այսպէս կոչուած՝ իր երեք եկեղեցիներէն մեծագոյնին անունով — հիմնուած է Սենեքերիմի կողմէ, անոր կառուցման աւարտումը վերագրեց Սենեքերիմի որդիներուն : (Սեբաստիոյ վանքերը, Ա. էջ 34) :

1950ին հրատարակուած ձեռագրական յիշատակարանի մը համաձայն, որ գրուած է 1333ին, (Լ. Խաչիկեան, ԺԴ. դարի հայերէն ձեռագրերի յիշատակարաններ, էջ 257), եւ դոր Հ. Հ. Ոսկեան չէր կրնար տեսած ըլլալ, Սենեքերիմի որդին Գաւիթ է որ զայն «Բարձրակառոյց հաստատութեամբ շինեալ է» : (Մանրամասնութեանց համար տես Հայի Պէրպէրեան, «Սեբաստիոյ Ս. Նշան վանքին հիմնադիրը», Նոր Աշխարհ, Նիւ Եորք, 10 Օգոստոս 1958) : Ճիշտ չէ նաեւ թէ կաթողիկոսը վանքը «լքած» է : Պետրոս Գետազարճ Պոլսոյ աքսորէն վերագրածին հազիւ թէ առեն մը հոն սպրեցաւ եւ վախճանելով վանքը թաղուեցաւ : Իր յաջորդը հաստատուեցաւ Թաւրուր : Ս. Նշանի վանքը երբեք խաչիտուն չէ յորջորջուած, եւ այս բառին մատենադրական զործածութիւնն ալ ծանօթ չէ : Սենեքերիմի մահէն ետք Վարպ փոխադրուած Ս. Նշանին վերստին Սեբաստիա փոխադրութիւնը ինծի անծանօթ է : Տանիշմենտին օրով Ս. Նշանի վանքը կամ Սեբաստիա կաթողիկոս չէ նստած : Խաչին Եղեսիա փոխադրութիւնը Տանիշմենտին նուաճումներուն հետ կապ չունի, որովհետեւ

Էմիրը Վասպուրականի կողմերը չէ յառաջացած երբեք: Ուռհայեցի խաչին Ջահան գաւառէն փոխադրուած ըլլալուն խօսքը չէ ըրած, բայց դրած է թէ Եդեսիա փոխադրուած խաչը գոյցցուած է: Սեմաթուրկուսի (Գրիգոր Սքանչելագործ) վանքին խաչին փոխադրութեան պատմութիւնը սեւէ կապ չունի Վարազայ Ս. Նշանին փոխադրութեան հետ: Վերջապէս Տանիշմենտի օրով Ս. Նշանի վանքին մէջ կը յիշուին երկու վանահայրեր՝ Խաչատուր (1064-1095) եւ Յովսէփ (1095-1104), որոնց յաջորդած է Դաւիթ (1104-1138): Վանքին գրաւման եւ կողոպուտին մասին պատմական սեւէ տեղեկութիւն ալ գոյութիւն չունի: Բայց եթէ Տանիշմենտ, որ, ըստ զիւցազնավէպին, կազի մըն է, վանքը գրաւած ըլլոր, անոր երեք եկեղեցիները մզկիթի վերածած պիտի չըլլա՞ր, եւ ո՞վ է որ, մահմետական տիրապետութեան տակ, պիտի կարենար մզկիթները վերստին եկեղեցիի վերածել:

Տիկին Մելիքոֆ Տերեանուսի վաճառ նոյնացուցած է Սերաստիոյ Ս. Յովհաննէս Մկրտիչի վանքին հետ: Բայց Սերաստիոյ մէջ այս անունով վանք գոյութիւն չէ ունեցած մինչեւ 17րդ դար, որովհետեւ Տիկին Մելիքոֆ անոր մանրամասն նկարագրութիւնն ալ քաղած է 17րդ դարու մատենադիր տ'Արվիէօյի Յուշերէն (10): Հա՞րկ է աւելցնել թէ Տիկին Մելիքոֆ դո՛ւրս գացած է անուշագրութեան ծանրակշիռ սխալի մը: Նկարագրուած Ս. Յովհաննէս Մկրտիչի վանքը կը գտնուէր ոչ թէ Փոքր Ասիոյ Սերաստիա քաղաքին մօտը, այլ Պաղեստինի Սերաստիա (այժմ Սապասթիա, հինն Սամարիա) քաղաքը, ինչպէս որոշապէս նշանակուած է իր աղբիւրին մէջ (11):

Տիկին Մելիքոֆ այս նոյնացումը փաստելէ ետք, կ'աւելցնէ սակայն թէ Տանիշմենտի կործանած Տերեանուսի եւ Սերաստիոյ Ս. Յովհաննէսի վանքերուն նոյնացումը վերապահութեամբ պէտք է ընդունիլ, որովհետեւ Թոգաթէն ոչ շատ հեռու կայ Պիղբերի Ս. Յովհաննէս Ոսկերեբանի հայկական վանքը, եւ թերեւս համանուն ուրիշ վանք մըն ալ կը գտնուէր Թոգաթի շրջակայքը: Կ'ընէ նաեւ ուրիշ ենթադրութիւններ, որոնք նոյնքան եւ նոյն իսկ աւելի խնդրական են: Խոհմովութիւնը չէ՞ր պահանջեր արդեօք Սերաստիոյ վանքերուն մասին խօսելէ առաջ Թոգաթի վանքերը նկատի ունենալ:

Ինչ որ ալ ըլլայ, սակայն, միշտ խնդրական պիտի ըլլար մօտաւորապէս հազար տարի առաջ կործանուած վանքերու նոյնացումը այսօր կանգուն կամ աւերակ վանքերու հետ, առանց ժամանակակից վկայութեանց: Ամէն պարագայի մէջ, եթէ Տանիշմենտ հայկական վանքեր կողոպտած ու կործանած ըլլար, եւ սպաննած՝ հարիւրաւոր վանականներ, Մատթէոս Ուռհայեցի անոր մասին գովեստով չէր

խօսեր եւ անոր մահը չէր սղար :

Եթէ Տիկին Մելիքոֆ մօտէն հետաքրքրուած ըլլար Սերաստիոյ կրօնական շէնքերով, նոյնացման աւելի ճշմարտանման, թէեւ ոչ համոզիչ, պարագայ մը կրնար գտնել :

Սերաստիայէն ոչ շատ հեռու, բարձրայօն ժայտի մը դապաթը կը գտնուի իսլամական քեֆէէ մը, որ Ապտ-իւլ-Վահհապ կազմի անուն երեւելի գիտունի մը եւ սուրբի մը գերեզմանը կը պարունակէ : Ըստ էվլիա շէլէպիի առասպելական պատմութեան (Սեյախաքնամէ, Գ, էջ 205-208), Ապտ-իւլ-Վահհապ բնիկ Սերաստացի քրիստոնեայ մըն է, որ իսլամներուն մարգարէէն հրապուրուելով մահմետականացած էր եւ բաւական տեղեր թափառելէ ետք Սերաստիա եկած է : Սաղա-խորդները գինքը իրենց փիրը կը նկատէին :

Ապտ-իւլ-Վահհապ Սեյիտ Պաթթալի գիւցազնավէպին հերոսներէն մէկն է, եւ այս կապակցութեամբ ալ յիշուած է Տանիշմենունամէին մէջ : Տարօրինակ չէ, հետեւաբար, որ գինքը գտնենք Սերաստիա : Բայց ինչ որ հետաքրքրական է, սա է որ Ապտ-իւլ-Վահհապի քեֆէէն ոչ միայն մահմետականներուն այլ եւ Հայերուն համար ալ շատ յարգուած ուխտատեղի մըն էր, որովհետեւ Հայերը կը հաւատային թէ Ս. Յովհաննէսի եկեղեցին էր, զոր մահմետականները գրաւած էին (Պօղոս վարդ. Նաթանեան, Տեղեկագրութիւն Ընդհանուր Վիճակի Սերաստիոյ, 1877, էջ 128) : Փոքր Ասիոյ մէջ բազմաթիւ են նախապէս քրիստոնեայ սուրբի մը համար կանգնուած դամբարանի մը գրաւումը մահմետականներու կողմէ եւ սուրբին նոյնացումը իսլամ սուրբի մը հետ : Հետեւաբար, հայկական աւանդութիւնը կրնայ անհիմն չըլլալ, քանի որ արդէն հոն թաղուած մահմետական սուրբը քրիստոնեայ կրօնափոխ մըն է : Թէ այս քրիստոնեան Հայ մըն էր ամենայն հաւանականութեամբ՝ կը հաստատուի էվլիա շէլէպիի (անդ, էջ 208) անշուշտ քեֆէէին շէյխերէն լսած այն տեղեկութեամբ թէ Ապտ-իւլ-Վահհապ «Սըպ (սուրբ) Նշանի սերունդէն էր», Ս. Նշան իրեն համար ըլլալով անձի մը անունը : Ապտ-իւլ-Վահհապի թիւրպէն, հետեւաբար, կա'մ հայկական հին մատուռ մըն է Ս. Յովհաննէսի անունին ձօնուած եւ կա'մ ձգնաւոր մը կամ նշանաւոր Հայու մը գերեզմանը :

Մարդ որքան պիտի փորձուէր Տերեանտի (Ս. Յովհաննէս) վանքը նոյնացնել իսլամական քեֆէէի մը վերածուած Ս. Յովհաննէսի մատուռի մը կամ դամբարանի մը հետ : Սակայն, այդ սրբալայրին իսլամացումը չի կրնար Տանիշմենտի օրով եղած ըլլալ, որովհետեւ նախ Տանիշմենտի գործակիցներուն մէջ Ապտ-իւլ-Վահհապ մը չէ յիշուած եւ, յետոյ, որովհետեւ Սեյիտ Պաթթալի Ապտ-իւլ-

Վահճապը Տանիչմենտին մահէն առնուազն 150 տարի ետք մտած է առասպելախառն Տանիչմենտնամէին մէջ: Ուշազբաւ է սակայն որ էլլլիա Ապոտ-իւլ-Վահճապին վերադրած է բոլորովին ժամանակա-վրէպ ծնունդի թուական մը:

ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅ ԹԱԳԱԻՈՐՆԵՐՈՒ ՀԵՏ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

Տիկին Մելիքոֆ շատ աւելի յաջող մեկնութիւն մը կրցած է տալ Տանիչմենտնամէին մէջ հերոսին մահուան վերաբերեալ առասպելա-խառն տեղեկութիւններուն: Ըստ տեսութանին, Տանիչմենտ ենթար-կուած է Տրապիզոնի տէր Բուրթիսիլի եւ վրացի ու հայ (Պետրոս) իշխաններու, ինչպէս նաեւ Նարկիւմպետի (12) իշխանին բանակին յարձակողական գործողութեան: Նարկիւմպետի դէմ գործողու-թեան մը առեւն, Տանիչմենտ վիրաւորուած եւ մեռնելով թաղուած է Նիքսար:

Այս պատերազմը կը հաստատուի 1090-1118 տարիներուն Օլբրի-տայի (Պուլկարիա) արքեպիսկոպոս Թեոփիլակտոսի նամակներով՝ ուղղուած Գրիգոր Տարօնացիի կամ Թոռնիկի (13): Թոռնիկ Տրապի-զոնի դուքս անուանուած է հաւանականաբար 1103ի վերջերը իբրեւ վարձատրութիւն այն յաջողութիւններուն զոր ունեցած էր Տանիչ-մենտի դէմ եւ Թեոփիլակտոս մեծ գովեստով կը զբուտտէ, առանց սակայն անոր թշնամիներուն անունները տալու:

Այս քանի մը զիտողութիւնները ցոյց կուտան թէ ոքքան արկա-ծալից եւ ապերախտ ձեռնարկ մըն է ժողովրդական դիւցազնավէպի մը մէջ աղաւաղուած դէպքերը նոյնացնել փորձել պատմականօրէն ծանօթ դէպքերու հետ:

Տիկին Մելիքոֆ սայթաքած է մասնաւորաբար Սերաստիոյ վե-րաբերեալ իր մեկնութեանց մէջ: Նոհնմութիւնը կը թերազբէր զի-մեկ ուղղակի հայկական աղբիւրներուն եւ չզոհանալ թարգմանու-թիւններով:

Ամէն պարագայի մէջ, իր դործը, նոյն խակ թերութիւններով, արժանի է զնահատանքի:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

(1) Ըստ Քէօփրիլիւ Ֆուաաի այս է ուղիւ մեկը այն քրքական անունին որ Գութուլմուշ, Գութուլիշ, Գութուլմըշ եւն. կարգա-ցուած է: (Մատթէոս Ուռհայեցիի Վաղարշապատի հրատարակու-թեան մէջ, էջ 102, ուղղագրուած է Գթլմուշ, բայց էջ 224, Գլլմուշ (???) , փոխանակ երուսաղէմի հրատարակութեան եւ քանի մը ձե-նագիրներուն Գըթլմըշ ձեւին):

Belleten, No. 27, p. 474-475, *Tarih Dergisi*, I (1950), p. 227-230, 235-236, Ibrahim Kafesoglu, *Turkiyet Mecmuasi* XIII, p. 122, n. 28.

(2) J. Laurent, « *Sur les Emirs Danichmendites jusqu'en 1104* » (*Mélanges offerts à Nicolas Iorga*, 1939, p. 499-506).

Այս ուսումնասիրութեան քարգմանութիւնը, գոր կատարած էի Արշակ Ալաօյանեանի համար, հրատարակուած է Պէյրութի «Ակօս» պարբերաբերթին մէջ, բայց հրատարակուած քարգմանութիւնը չեմ տեսած, խմբագրութիւնը օրինակ մը իսկ դրկած չըլլալով :

(3) Mukrimin Halil Yinaç, *Turkiye tarihi. Selçuklular Devri. I. Anadolu'nun Fethi*, 1944, p. 103 et suiv.

Այս քննական ուսումնասիրութեան ընդարձակ ամփոփումը տես Հայկ Պէրպէրեան, «Տանիշմենտին հայկական ծագումը» (*Ներկայ ամսագիր*, Փարիզ, 1949, քիւ 2, էջ 122-132) : Շարունակութիւնը յոյս չէ տեսած :

(4) Irène Mélikoff, *La geste de Mélik Danismend*. Etude critique du Danismendnamé. Tome I. Introduction. Paris, 1960.

(5) Նախապէս հրատարակուած է *Le Destan d'Umûr Pacha*. Texte, traduction et notes. Paris, 1954.

(6) Claude Cahen, « La campagne de Mantzikert d'après les sources musulmanes » (*Byzantion*, IX (1934), p. 640) et *The Chronography of Abu'l Faraj*. Translated by E. A. Wallis Budge, I, p. 223).

(7) Dokia և Եւդոկիա Թոգաթն է ըստ Տանիշմենտնամէրն (էջ 145-146, 156, 197, 250) : Ուրիշներ գայն նոյնացուցած են Թոսիա քաղաքին հետ : Տոբիա-Եւդոկիայի մասին տես Witteb, *Byzantion*, X (1935), p. 53-59.

(8) Թուրքերէնը հայերէն *Խաչ* բառը փոխ առած է փոխանակ յունարէն *սթավրոսին* : Խաչակիրները քուրքերէն կը կոչուին *Խաչլը* : Հետեւաբար, *խաչ* բառին գործածութենէն անհրաժեշտաբար չի հետեւիր քէ վանքը այդ անունը կը կրէր կամ հայկական էր :

(9) J. G. Anderson, *Studie Pontica*, I, 68-69.

(10) Mémoires du Chevalier d'Avrieux, II, p. 82-83.

(11) F. W. Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultans*, 1929, I, 44, n. et 46, n. 3.

(12) *Խարկիւմպետ* ստուգօրէն նոյնացուած չէ ծանօթ քաղաքի մը հետ : Պէտք է գտնուած ըլլայ Նիքսարի եւ շանիկի, մօտաւորապէս այժմեան Սամսոնի ծովեզերեայ շրջանին միջեւ (էջ 157) :

(13) P. G., t. 126, col. 308-557.

(14) Թոռնիկեաններուն մասին տես N. Adontz, *Byzantion*, IX, (1934) p. 715-738; X (1935), p. 531-551; J. Laurent, *Echos d'Orient*, 1938, p. 127-135.

Օճին Ա.Ի ԱՅՑԵԼՈՒԹԻՒՆԸ ՉՈՊԱՆ ՆՈՒԻՆԻՆ

Մոնկոլ իլխան Էօլճայթուրի օրով, Փոքր Ասիոյ թիւրքմէն պետե-
րը, որոնք հարկատու փոքր իշխանապետութիւններ հաստատած էին
օղտուելով սելջուքեան սուլթանութեան քայքայումէն, սկսան ան-
հնազանդութիւն ցոյց տալ եւ անկախութեան ձգտիլ: 1314ին Էօլճայ-
թու լսեց թէ Գարամանի իշխան Մահմուտ պեկ (1) գրաւած էր Գո-
նիան: Չայն պատժելու համար իլխանը Փոքր Ասիա զրկեց Էմիր
Չոպան Նուինը երեք թուման (30000) զինուորով: Չոպան իր բանա-
կատեղին հաստատեց Գարանպլեք:

Իսլաբ թիւրքմէն պեկերը թանկագին ընծաներով ներկայացան
Չոպանին եւ հնազանդութիւն յայտնեցին, բաց ի Գարամանի իշխա-
նէն: Նոյնպէս Չոպանին այցելեց եւ իր հաւատարմութիւնը յայտնեց
Կիլիկիոյ Հայոց թագաւորը:

Melik ul Armân takfur niz az sês bexdmet âmed. (2)

Չոպան գարնան Գոնիան պաշարեց: Այդ տարին Փոքր Ասիա,
մարալներու արշաւանքի մը հետեւանքով, մատնուեցաւ ահաւոր
սովի մը: Պարենաւորման դժուարութիւնը ստիպեց Չոպանը բանակ-
ցութեան ձեռնարկել Մահմուտի հետ, որ հաւանեցաւ անձնատուր
ըլլալ, ինդրելով միայն որ քանի մը օր պայմանաժամ տրուի իրեն
գործերը կարգադրելու եւ ընծաները պատրաստելու համար: Բայց
երբ պայմանաժամը լրացաւ, Մահմուտ նոյն գիշերը փախաւ Լարեն-
տէի ճամբով: Չոպան զայն հետապնդել տուաւ: Մահմուտ, տեսնե-
լով որ ազատում չկայ, որոշեց Չոպանին ներողամտութեան ապաւի-
նիլ եւ անոր ներկայացաւ պատանքը վիզէն կախած եւ սուր ի ձեռին:
Չոպան շնորհեց անոր կեանքը եւ, Գոնիան գրաւելէ ու պարիսպները
քանդելէ ետք, վերադարձաւ:

(D'Ohsen, Histoire des Mongols, Գ. էջ 576-577, ըստ Բաշխետտինի
չարունակողին: (Աքսարայլի չի յիշեր Մահմուտին անձնատուութիւնը,

այլ միայն Գոնիայի դրաուումը, ամարանոցը գտնուող բազմաթիւ Գարամանեաններու սպանութիւնը եւ ուրիշ բազմաթիւ Գարամանեաններու մոնկոլ զինուորներէն սոնակոխ ըլլալը) :

Չոպանին ներկայացող Հայոց թալաւորը Օշին Ա. ն է : Այս մասին ուրիշ յիշատակութիւն ծանօթ ըլլալ չի թուիր :

(1) Արշակ Ալպոյանեան, (Պատմութիւն Եւրոպիոյ Հայոց, էջ 253) հետեւելով Ա. ձեմալի թողաթ անուն գրքոյկին, Եահզի (ուդդել Եախշի) կը կոչէ Գարամանի այն իշխանը, որուն դէմ դրկուեցաւ Չոպան Նուին :

Եախշի պէկ անուն Գարամանի իշխանի մը գոյութիւնը վէճի առարկայ եղած է : Ըստ Հալիլ Էտհեմի (Տիւվեյ-ի իւլամիյյէ, էջ 297, Իսթանպուլ 1927), Եախշի անունը ոչ մէկ արձանագրութեան մէջ տեսնուած է եւ չէ յիշուած Շիքեարիի պատմութեան մէջ (Շիքեարիին Գարամանօղլուլարը քարիիի. հրատարակութիւն Մեսուտ Գոմանի: Գոնիա 1946) : Ի. Հ. Ուզունչարչըլը ալ Գարամանի պէկերուն մէջ Եախշի պէկ մը չի յիշեր (Անատոլու պէյլիֆիբրի Էն., էջ 4: Անգարա 1937) : Իսթանպուլի թանգարանին մէջ կայ սակայն Ալի պին Եախշի անուն անթուակիր դրամ մը (Հալիլ Էտհեմ, անդ) : (Մ. ձ. Շիհապետտին Թեքինտաղ, Լսլամ Անսիֆլորետիսի, «Գարամանլըլար» յօդուած, 1953) կ'ընդունի Եախշի պէկին գոյութիւնը : Բայց թերեւս Եախշի որակական մակըլըր մըն է Մահմուտի :

(2) Aksaryli Mehmed oglu Kerimüddin Mahmud, Mûsâmeret ü-Ahbar. Հրատարակութիւն Տէք. Օսման թուրանի: Անգարա, 1944, էջ 311, քուրքերէն քարգմանութիւն Մ. Նուրի Կեմնօսմանի, Անգարա, 1943, էջ 343 :

Հ. Պ.

ՀՈԳԵԿԱՆ ՄՐՐԻԿ

Դուք գիւթաչող վերջալոյսներ, արշալո՛յս,
Սոսկ մատչելի եւ հըպելի իմ հոգւոյս,
Անեղրութեան խնկամանին մէջ լըցուած
Մեկամաղձոտ երանգներու առեղծուած :

Ինչո՞ւ չեղայ ծփանքներուն ձեր եթեր,
Ձեզ գրկէի ողջ էութեանս առնթեր,
Գուցէ դուք գիւս հասկընայիք բացայայտ,
Համբուրուէինք վեհ համբոյրովն անարատ :

Ձեր թեւերուն ոսկեղէն գունտն արեւի
Իմս է կարծես, ոսկեզանգուր սիրելի,
Յաւէտ անեղծ ու գեղեցիկ եւ անմահ,
Ոչ մէկ հարուած ժամանակէն իր վրայ :

Հոն չիկայ մահ, անզորութի՛ւն լուսադէմ,
Զիկայ կեանքն այս, կապուած սեւին դէմ առ դէմ .
Մարտ՛ւո է հոս, սիրածդ առեր կը տանին,
Օ՛ր զարհուրանք, ի՛նչ բիրտ օրէնք, անէ՛ծք հին :

ԿՐԿԵՍԻՆ ՄԷՋ

Քաղաքին ճիշտ կեդրոնը ուր կը բնակիմ՝ կրկէս մը կայ որուն հիմերը թաղուած են իրենք իրենց մէջ: Անոր բարձրաբերձ պատերը կը շփոթուին միջոցով անտեսուող քաղաքին սահմաններուն հետ: Կրկէսը, համատարած ներկայութիւն, քաղաքին հասակով կանգնած է միշտ անխախտ, իբրև քաղաքն իսկ կազմող ժամանակին եւ միջոցին մէջ: Անոր կեդրոնը ամէն տեղ՝ ուր կը գտնուիմ, զի քաղաքը որուն հետ կը շփոթուի ան՝ կրկէսի մէջ դարձող ճակատագրին մէկ անիւր իբրև, կէսը սեւ, կէսը սպիտակ, ինքն իր վրայ կը դառնայ դուարձացնելով զինք: Երջանիկ է կրկէսը առաւելագոյն առատութեամբ որով այլազգի շնչաւորներ կը մասնակցին հանդիսութեանց կատարման: Կը յորդի ամէն ինչ, հոն, ինքն իրմէն: Լոյս ու ծիծաղ, խաղ ու երգ, պար, ազմուկ եւ աղաղակ, ձայն եւ արձագանդ, գոյն, շարժում եւ ձեւ կը հոսին իրարմով իւրաքանչիւր ակնթարթէ որ ըլլար ծորակ մը, կարծես, ընդմիշտ բացուած ամէնուն համար, ամէն տեղ: Կրկէսին մէջ խրախճանք կայ տեւական զի հոն մահը կ'անտեսուի լուրթեամբ, ծածկուած՝ որոտընդոտ ծափերու վերմակով:

Անտեսանելի պատերը կրկէսին բաց՝ առանց ընդհատման, ամէն ուղղութեամբ, կարծես միակ դուռ մը կազմէին անոնք: Հանդիսականներու խումբն արգմտութիւններ կը յաճախեն անոնցմէ ներս անդադար, ամէն կողմէ, մէկը միւսին յաջորդելով, մէկը միւսէն անբաժան, մէկը միւսին հետ միասնաբար, լծորդ: Անդիմադրելի ուժ մը կը հրաւիրէ գանոնք խաղերուն որոնք արդէն միանգամընդմիշտ սկըսած՝ բայց միշտ եկուորով սկսող: Մեծ է թիւը անոնց, բազմացող եւ անհատնում: Անոնք կուզան անհամբեր իրենց տեղը գրաւել, զի տեղ կայ հոն, ամէնուն համար... Պարապ եւ սպասող աթոռ մը անձկութեամբ լեցուն, անպակաս՝ ամէն ամէն ակնթարթով որ կ'անցնի... Կրկէսին մուտքը ազատ է, հիացման ճիչ մը բաւարար ըլլալով անկէ ներս մտնելու...: Եւ անգամ մը անկէ ներս՝ իւրաքանչիւր հանդի-

սական կը գրաւէ իրեն նախասահմանուած տեղն իսկ որ կը գտնուի ճիշտ կեդրոնը բեմին: Հոն՝ իր տեղով, ան կը մասնակցի խաղարկութեանց՝ զինք գտնելով անոնց մէջ իբրեւ դերակատար: Հտպիտն է ան, ինքն իր դիմաց, որ բազմերանդ եւ բազմաձեւ դէմքերով պիտի վազէ, ցատկէ, պարէ, երգէ եւ խաղայ գուարճացնելու համար զինք յանուն ներկայութեան...: Հանդիսական եւ դերակատար ան՝ նոյնացած իրարու, մէկը եւ միւսը միեւնոյն ատեն, միեւնոյն արարքներով որոնցմէ խաղարկութեանց առանձքը կազմող իր զերը կը կազմուի իբրեւ ուրոյն ստեղծագործութիւն՝ իւրաքանչիւրին համար...: Վերջապէս, կամաց կամաց զերը կը հասնի իր առաւելագոյն վիճակին աստիճանաբար սպառելով եւ հտպիտը դայն աւարտած, հանդիսականը իրեն հետ եւ իրմով, կը մեկնի ընդմիջտ կրկէսէն...: Իր բոլոր խաղերուն ալլազան ձեւերով, որոնք միշտ նոյնը ըլլալով հանդերձ երբեք չեն նմանիր իրարու՝ կրկէսը կը շարունակուի սակայն, իբրեւ թէ ոչ ոք մեկնած ըլլար անկէ, ոչ մէկ դերակատար իրեն զերը տարած՝ իրեն հետ: Զի մեկնողը իր զերը իրեն հետ կը տանի, ինք միայն ստեղծած ըլլալով դայն, ինք միայն կրցած՝ անով հտպիտը դառնալ իր հանդիսականի կեանքին, ինք միայն մարմնաւորած դեր մը՝ հանդիսականի կոչումով... Կրկէսը կը շարունակուի... Զի կրկէսն է ան, միշտ, ալլազան խաղերու համադրութեամբ որ ամբողջ սրահին հետ շփոթուող բեմի մը վրայ կը կատարուի որուն հսկայաբերձ պատերը կը կորսուին անտես, քաղաքին սահմաններուն հետ ժամանակին եւ միջոցին մէջ: Անոր կեդրոնը միշտ ամէն տեղ՝ զի ճակատագրի անիւ մը իբրեւ, կէսը սեւ, կէսը ոսկեգօծ, ան կը դառնայ ու կը դառնայ ինքն իր վրայ իբրեւ առաջին եւ կեդրոնական խաղ կրկէսի... Իւրաքանչիւր հանդիսական առանձքն է խաղերուն...:

**

Լարախաղացներ կը թուին լարերու վրայէն հրեշտակներու թեւերով որոնք յոգնիլ չեն գիտեր... Աճպարար մը ոսկիէ տեղատարափ կը բերէ կրկէսին մթնոլորտէն: Իրենց անձրեւանոցները սացած, անցորդները, կ'ուզեն լեցնել զանոնք տեղացող անձրեւով: Անձրեւանոցները կը մնան միշտ չոր ու պարապ՝ առանց կաթիլ մը անկէ՝ անոր մէջ ինկած ըլլալու: Ոսկեղէն անձրեւը կը տեղայ սակայն առատօրէն եւ անցորդներուն ձեռքին մէջ՝ ամէն ինչ, միշտ հայցող... Գետերէ, առուներէ եւ աղբիւրներէ անցնելով կը հոսի դեռ ան ու երբ ամէն ոք դաւաթ մը առած կը վազէ դայն լեցնելու համար անով՝ դա-

Լաթը կը մնայ պարապ եւ չոր մինչ ոսկի հեղուկը անվերջ կը հոսի... Բլուրներ կը կազմուին ոսկեայ կաթիլներով բայց մարդիկ չեն կըրնար մինչեւ անոնց կատարը բարձրանալ, զի ՚հոն բարձրանալով հանդերձ, կ'անասուին ձորերու մէջ... Բարձրութեանց եւ ապառաժներու միջեւ ծափահարութիւններ կ'արձագանգեն իրբեւ որդւոց որդի ճամբորդող՝ յանուն աճպարարութեան...

Հարսանեկան հանդէս մը գինարբուքի մէջ՝ ջրհեղեղի վրայ տատանող տապան մը բերին: Ան կ'ընթանայ դէպի առաջին հանգրուանը որ պիտի յայանուի դեռ գաւաթներէ յորդող մշուշին մէջ: Հանգրուանը կը հեռանայ միշտ ու զայն աւետող աղաւնին դեռ ծնած չէ: Քահանայ մը, այնտեղ, մշուշով օծուած, օրհնութիւն կը կարգայ հարսին եւ փեսին գլխուն որոնք սակայն բացակայ՝ չես գիտեր ո՛ւր՝ արդէն իսկ մեղրալուանի մէջ եղած ըլլալով: Գիտին կը հոսի երակներէ, այդեստաններ առաջնորդող մէյ մէկ ճամբաներ՝ որոնց ընթացքին հարսնետորները կը բազմանան այգեկուտքի պարերով... Ու ինձոյքի սեղան մը հարուստ՝ որուն անկիւնները կը կորսուին կրկեսին մէջ: Անոր վրայ գառնուկ մը պառկած՝ մթնոլորտը կը լեցնէ իր գորովքին բուրմունքով: Ամէն անգամ որ հարսնետորներու պատառաքաղը կը խրի անոր խորոված մսին մէջ՝ ան կը մայէ իր կենդանի աշխարհէն...

Ծննդաբերք կայ հոն, առանց յղութեան, առանց մանուկի...

Սրահին մէկ ծայրէն միւսը, որոնք ոչ սկիզբ ունին ոչ ալ վերջ, թափօր մը, անսկիզբ եւ անվերջ յուզարկաւոր կը քալէ անսկիզբ եւ անվերջ դադաղի մը ետեւէն, քովերէն, առջեւէն ուր մեռեալը կը պակսի բայց որ լեցուն է մահով — իր ընթացքն ի վեր յուզարկաւոր թափօրը անվերջ մահացող՝ որուն դադաղը չկայ...

Մեռեալ մը իր աչքերը բանալով կը ժպտի յուզարկաւորներուն...

Ոգեհարց մը կ'ամուսնացնէ երկու աշխարհները իրարու հետ: Ներկան կ'առաջնորդէ դէպի Բացարձակ՝ Բացական Ներկայացնելով...

Արցունքի մը կաթիլին մէջ նստած՝ հտպիտ մը կը նաւարկէ: Անոր ոտքերուն առջեւ իր աչքերէն ինկած իւրաքանչիւր կաթիլին տեղ լին մը կը կազմուի որ կը մեծնայ, կը մեծնայ, կը տարածուի ովկիանի մը չափ եւ դեռ անկէ մեծ՝ ուր կրկէս մը կրնայ խեղդուիլ... Խեղդամահ կրկէսին գեանին վրայ արցունքի մը կաթիլին մէջ նստած՝ հտպիտը կը նաւարկէ շարունակ...

Կոյր մը՝ հայելի մը իր ձեռքերուն՝ կը նայի ու կը նայի անոր մէջ իր գեղեցկութիւնը փնտոկելով հոն ու հազիւ զայն գտած՝ կը սի-

րահարի իրեն... Համբեր կ'երգեն ամէնէն հոգեցունցը երգերուն՝ իրենց ամբողջ էութիւնը երկրաշարժի մը մէջ ցնցելով: Հեռո՛ւն խուլեր կան կանգնած որոնք երանութեան անձնատուր՝ երգին արձաղանդն իսկ կը լսեն: Հաշմանդամներ դեռ, կրկէսին շրջանը կատարող՝ լոյսէն ալ արաբ...

Կը վազեն, կը ցատկեն, կը բարձրանան ու կ'իջնեն, կը թռին, կը սողան, կը խօսին, կը կուտին, կը պտտին, կը սիրեն ու կ'երգեն... Անվերջ շարժում կայ հոն: Օդի ալիքներ կը հաղորդուին իրարմով, կը ծնին իրարմէ, գիրար կը հրեն, կը պայթին դեռ՝ զարնուելով իրարու... Կրկէսը կը շարունակուի առանց յոգնութեան, ինքն իրմով մտրակուած, յանուն իրեն...

Առիւծ, վագր թէ դայլ, գետաձի, ռնգեղջիւր, փիղ եւ ուղտ, խոզ եւ վարաղ, օձ ու ոչխար, այծ եւ եղջերու, կատու, շուն, շնադայլ, արջ, արծիւ, բազէ եւ մարդ եւ թութակներ կը խայտան, այսպէս, կրկէսին մէջ, տողանցքներ կը կատարեն: Կապիկը կը կապկէ: Ընձուղտ մը՝ որ չի կրնար իր վիզը բարձրացնել երկինքը արգելք ըլլալով անոր: Խոշոր ձուկեր կը լողան պղտոր ջուրերու մէջ: Աղաւնիի կերպարանքով ծպտուած՝ աղուէսը բարեկենդան կը տօնէ տաճարէ տաճար երթեկեկելով: Գարուն է, ամառ, աշուն եւ ձմեռ ամէն տեղ տարածուած կրկէսին կեդրոնին վրայ ուր արեւ կայ եւ խաւար: Խաւարէն լոյսեր կը յորդին, լոյսէն՝ խաւարի մասնիկներ կաթիլ կաթիլ ինկած՝ անշարժութեան մէջ, ճերմակ քարերու տակ... Դաշնակի ստեղծներ իբրեւ — ճերմակ բայց սեւ — շարուած քովէ-քով, անհատնո՛ւմ... Մանուկն ու ծերը, աղջիկն ու տղան, կիներն ու այրը ամէնքն ի մի անոնցմէ դուրս, վեր բարձրացնելով իրեն ճայները բոլոր կը մասնակցին կրկէսին համատարած եւ համաժամ համբերին... Կըրկէսը կ'ապրի... Անոր կեդրոնին վրայ, ճամբորդներ, միեւնոյն ժամանակ, կրկէսին կեդրոնէն մինչեւ կեդրոնը եղանակներուն միջեւ կը ճամբորդեն...

Քաղաքին ճիշդ կեդրոնը ուր կը բնակիմ՝ կրկէս մը կայ որուն պատերը, աներեւոյթ, կը շփոթուին քաղաքին պատերուն հետ: Կրկէսին բեմը՝ անոր տարածութեամբ կ'երկարի, իսկ կեդրոնը՝ ամէն տեղ...

Ամէն ինչ ամբողջ մը կը կազմէ հոն՝ որուն մասնակցող հանդիսականը փոխուած ըլլայ թէ ոչ՝ իր դերով: Զի կրկէսը ամբողջ մըն է սկիզբէն մինչեւ վերջ որուն ոչ սկիզբը կը յղացուի ոչ ալ վերջը: Ամ-

բողջ մը՝ տարածուած իր որեւէ մէկ կեդրոնին վրայ ու խաղերը կը շարունակուին մէկը միւսին տեղ, միւսը իբրեւ, անոր լրացուցիչ կամ զայն գերազանցող... Ոչ մէկ խաղ կ'աւարտի հոն որ սկսած ըլլար արդէն որեւէ պահուն, ոչ մէկ խաղ կը սկսի՝ որ աւարտէր որեւէ առթիւ: Ամէն ինչ, կրկնսին ամբողջական գոյութեամբ, այլազան եւ իրերամերժ խաղերու համակեդրոն ներկայէն կը յայտնուի Նորութիւններու իբրեւ իւրաքանչիւր ակնթարթ՝ զի ամէն ինչ Ներկան է հոն... Եւ ներկան՝ հեւ ի հեւ, վաղն ի վաղ, առանց դադարի, անընդմէջ եւ անսպառ կը յաջորդէ ինքն իրեն, կը յաջորդուի իրմով՝ միշտ իրմով աւելցած... Ու կրկնսը կրկնսն է միշտ... Լոյսերը կը բազմանան ու կը նուազին, ձայները կը բարձրանան ու կ'իջնեն, յարատեւ կերպով գոյները կը փոխուին իրարու ընդմէջէն, շարժումները կ'արձանանան ձեւերու մէջ որոնք կը շարունակուին իրարմէ ծնելով... կրկնսը արթուն է միշտ իր որեւէ մէկ կեդրոնին վրայ: Ան կը քալէ, համատարած կերպով՝ իր ամէն մէկ կեդրոնէն... կը քալէ... իրերամերժ եւ այլազան խաղերու անձնատուր՝ որոնք զինք կը յայտնարերեն, կարծես շարունակական փնտռտուքի մէջ, ան՝ ամէն տեղ, ամէն կողմ, ամէն ակնթարթով: Շարժումները, գոյները, ձեւերն ու ձայները որոնք ամբողջը կը կազմեն անոնց՝ ինքնաբուխ մէյ մէկ ճամբաներ՝ որոնցմէ կրկնսը կ'ընթանայ իբրեւ յաւիտենական փնտռտուք: Անյայտ եւ բացակայ գոյութեան մը ետեւէն որ միշտ իրմէ կը խուսափի, որ անձանօթ է իրեն՝ կրկնսը զինք կը փնտռէ լրացուելու համար իր պակասով... կը քալէ անոր տեղ, յանուն Անոր, կը ժպտի, կ'երջանկանայ իբրեւ ան, կը դալարի անոր համար, կ'ուզէ նոյնանալ անոր հետ զոր միայն կը կապկէ առանց զայն որեւէ առթիւ, որեւէ պահու ճանչցած ըլլալու, զի ան երբեք չյաճախեց իրմէ ներս: Անըսկիզբ սկիզբէն մինչեւ վերջ, իր ամէն մէկ կեդրոնին վրայ, կրկնսը՝ անաւարտ հանդիսութիւն իր ամէն մէկ Նորութեան մէջ, ցնորական վազք մըն է ինքն իր ետեւէն որ միշտ իրեն կը պահի... Կրկնսը միկրուած է բացակային անունով...

Քաղաքին ճիշդ կեդրոնը ուր կը բնակիմ, կրկնս մը կայ: Անոր պատերը, աներեւոյթ, կը շփոթուին քաղաքին պատերուն հետ: Բեմը՝ սրահին տարածութեամբ կ'երկարի, իսկ կեդրոնը՝ ամէն տեղ...:

Գ. Ճ.

*

Ս Պ Ա Ս Ո Ւ Մ

Պամբաններու կողմ ի վեր բարձրացող լուռ նոռիներ .
Աստուածամօր պատկերին առջեւ կանթեղ մշտավառ
Հովտի մը մէջ մենաւոր՝ տնա՛կ բարի, կիսաւեր,
Ուր ցամփած հին աղբիւրի մ՛առջեւ ծունկի եկած գուռ :

Միջօրէի արեւին տակ մակադած հօտ ծարաւ .
Քարափին վրայ նայուածքներ՝ յուսակտուր, հեռարձակ .
Մեղրամումէ՛ ձեռքեր նուրբ՝ կառչող կեանքին արեւոտ,
Կոյր մուրացիկ մ՛անհաստ՝ եկեղեցւոյ պատին տակ :

Եւ հոգիներ՝ հրդեհուած անմար կրակովը կիրքին,
Անոնք՝ որոնց աչքերուն մէջ արեւներ կը հանգիւն,
Անոնք՝ գիշերը որոնց պիտի երբեք չլուսնայ !:

Մինչ բացական մեծ՝ մնայ պիտի խորհուրդը միշտ նոյն,
Խաղն այս անգութ՝ դարերով պիտի տեւէ տակաւին,
Եւ սպասումն այս դառնայ պիտի իմաստն իսկ կեանքին :

Պէլճասթ (Իրլանտա)

Պ. ԹԵՍՏԵ

MONSIEUR TESTE

ՀԱՏՈՒԱԾՆԵՐ Պ. ԹԵՍՏԻ ԵՐԱԳԱՏԵՏՐԻՆ

Պ. Թեսթին մէկ աղօթքը. — Տէր, անէութեան մէջ էի՝ անսահմանօրէն ոչինչ եւ հանգիստ: Այդ վիճակէս խնդարուեցայ նետուելու համար արտառոց բարեկենդանին մէջ... եւ շնորհիւ ձեր խնամքներուն օժտուեցայ այն ամէն ինչով որ հարկաւոր էր տառապելու, վայելելու, հասկնալու եւ սխալելու համար. բայց այս ճիւղքերը անհաւասար էին:

Ես ձեզ կը համարիմ տէրը այս սեւին, որուն կը նայիմ երբ կը մտածեմ, եւ որուն վրայ պիտի արձանագրուի վերջին մտածումը:

Տուէ՛ք, ո՛վ Սեւ, — տուէ՛ք դերագոյն մտածումը...

Բայց, առհասարակ որեւէ մտածում կրնայ «դերագոյն մտածում» ըլլալ:

Եթէ այլ կերպ ըլլար, եթէ ինքն իր մէջ եւ ինքն իրմով գերագոյն մը եղած ըլլար, պիտի կրնայինք զայն գտնել խորհրդածելով կամ դիպուածով. եւ գտած ըլլալով, պէտք է մեռնէինք: Այդ պիտի ըլլար որոշ մտածումէ մը կարենալ մեռնիլ՝ միայն անոր համար որ ա՛լ յաջորդ չունին:

Կը խոստովանիմ որ միտքս կուռք դարձուցի, բայց ուրիշ մը չգտայ: Հետը վարուեցայ մեծարանքներով, լուտանքներով: Ոչ որպէս իմ բանս: Բայց...

Նմանութի՛ւն Տը Մեսթրի բառին՝ շնորհքով մարդու մը խղճին վրայ: Ես չեմ գիտեր թէ ապուշի մը խիղճը ինչ է, բայց հանճարեղ մարդունը յիմարութիւններով լեցուն է 4

Այսինչ բանը չեմ գիտեր, այսինչ բանը չեմ կրնար ըմբռնել, բայց

Փորթիուսին ունենալը գիտեմ : Ունիմ իմ Փորթիուսս զոր կը գործածեմ որպէս մարդ եւ որ կը պարունակէ այն ինչ որ չեմ գիտեր :

Անձնաւորութիւններ կան որ կը զգան թէ իրենց զգայարանքները գիրենք կ'անջատեն իրականէն, արարածէն : Իրենց մէջի այդ զգայարանքը կ'ապականէ միւս զգայարանքները :

Տեսածս կը կուրցնէ զիս : Լսածս կը խլացնէ : Գիտցածս զիս սզէտ կը դարձնէ : Որպէս գիտցող եւ որքան որ գիտեմ՝ կ'անդիտանամ : Անքերուս պատան մըն է առջեւիս այս լուսավառութիւնը եւ կը ծածկէ կամ գիշեր մը կամ լոյս մը աւելի... Աւելի ի՞նչ : Հոս շրջանակը կը գոցուի՝ այս տարօրինակ շրջումէն . — ճանաչողութիւնը՝ որպէս ամպ մը քակին վրայ . փայլուն աշխարհը՝ որպէս լուսն ու անթափանցութիւն :

Ամէն ինչ վերցուցէք որ տեսնեմ :

Սիրելի պարոն, դուք կատարելապէս «չահեկան չէք» : — Բայց ոչ ձեր կմախքը, ո՛չ ալ ձեր լեարդը, ոչ ալ նոյն ինքն ձեր ուղեղը : — Ո՛չ ձեր տխմար երեւոյթը եւ ոչ ալ սա յապաղած աչքերը — եւ ձեր ամբողջ գաղափարները : Ի՞նչ կրնամ գիտնալ միայն ապուշի մը մեքենականութենէն :

Ես վէպերու եւ տոմսերու համար չեմ եղած : Իրենց մեծ տեսարանները, զայրոյթները, կիրքերը, ողբերգական վայրկեանները զիս վերացնելէ աւելի ինձի կը հասնին որպէս թշուառ ցայտքեր, տարրական վիճակներ, ուր բոլոր տխմարութիւնները կը թուլնան, ուր էակը կը պարզանայ մինչեւ ապուշութիւն, եւ փոխանակ լողալու ջուրին ընձեռած հնարաւորութիւններուն մէջ՝ կը խեղդուի :

Լրագրին մէջ ես չեմ կարգար այս հնչեղ տոմբ, այն դէպքը որ ամէն սիրտ բարախել կուտայ : Ո՞ւր պիտի առաջնորդէին զիս, եթէ ոչ վերացական սա խնդիրներուն սեմին իսկ միայն, ուր արդէն եղածովս տեղաւորուած եմ :

Արագաչարժ եմ կամ ոչինչ : Մտահոգ, ապերասան խուզարկու : Երբեմն ինքզինքս կը ճանչնամ մասնաւորաբար անձնական տեսութեան մը մէջ՝ եւ ընդհանրացման ատակ :

Այս տեսութիւնները կը սպաննեն միւս տեսութիւնները, որ ընդ-

հանրացման չեն գար, — այդ՝ տեսանողին թերի կարողութեա՞ն պատճառով, թէ՞ ուրիշ պատճառով :

Ատոր հետեւանքը կ'ըլլայ անհատ մը՝ տնօրինուած ըստ իր մտածումներուն իշխանութեանց :

Մարդ միշտ ոտքի՝ Մտածում հրուանդանին վրայ՝ զբաղած՝ աչքերը բանալով սահմաններուն վրայ կամ բաներու եւ կամ տեսութեան . . .

Անկարելի է ստանալ «Ճշմարտութիւնը» ինքն իրմէ : Երբ կը զդանք անոր կազմաւորուելը (տպաւորութիւն մըն է այդ), կը փութանք ուրիշ անսովոր ինք մը կազմաւորել . . . որմով հպարտ ենք, — որուն կը նախանձինք . . . (ներքին քաղաքականութեան մը լրո՞ւմն է այս) :

Յստակ Եսին եւ պղտոր Եսին միջեւ, արդար Եսին եւ մեղաւոր Եսին միջեւ կան հին ատելութիւններ եւ հին կարգաւորութիւններ, հին հրաժարումներ եւ հին աղերսանքներ :

Մասնայատուկ աղօթքի տեսակ . —

«Շնորհակալ եմ այս անարդարութեան, այս նախատինքին որ արժնցուց զիս, եւ որուն բորբ զգայնութիւնը իր ծիծաղելի պատճառէն հեռու նետեց զիս, պարզեւելով նմանապէս ինծի ուժը եւ ճաշակը մտածումիս, այնքան մը, վերջապէս գործերս զայրոյթիս օգուտը ունեցան . օրէնքներու փնտռուքը միջազէպէն օգտուեցաւ :»

Ինչո՞ւ կը սիրեմ այն ինչ որ կը սիրեմ : Ինչո՞ւ կ'ատեմ այն ինչ որ կ'ատեմ :

Ո՞վ պիտի չփափաքէր չըջել իր իղձերուն եւ զգուանքներուն սեղանը . փոխել իր բնազդական շարժումներուն ուղղութիւնը :

Այդ ի՞նչպէս կ'ըլլայ որ ես միաժամանակ մազնիւսացած ասեղի մը եւ անտարբեր մարմնի մը պէս եմ . . .

Ես կը պարունակեմ աւելի փոքր էակ մը — որ մեռած է — որուն պէտք է հնազանդիմ՝ անձանօթ պատիժի մը գնով :

Սիրել, ատել ի վայր են :

Սիրել, ատել — դիպուածներ ըլլալ կը թուին ինծի :

(Թարգմ. Յ. Մարտունի)

Paul VALÉRY.

*

ԱՂԱԽԻՆԻՆ ՄԵԾԱՅՈՒԳԻ

Աղախինին մեծհոգի որուն էիք նախանձորդ,
 Եւ որ խոնարհ հոգի մը տակ կը ննջէ անհաղորդ,
 Պէտք էր քանի մը ծաղիկ, կանանչութիւն տանէինք...
 Ննջեցեալներն անտէրունջ, ննջեցեալներն աղքատիկ
 Այնքա՛ն վիշտ ու ցաւ ունին...: Ու երբ հասնի Հոկտեմբերն,
 Տրտում քամին կաղկանձէ դամբաններուն մէջ անտէր,
 Ու ծառերէն թափթրվին չոր տերեւներ աչնային,
 Անոնք անշուշտ ապերախտ ապրողներո՛ւն կը խորհին...
 Որոնք հանգիստ կը պառկին սաւաններու միջեւ տաք,
 Մեռածներուն ահաւոր մղձաւանջին անգիտակ...
 Առանց ո՛չ մէկ մըտերիմ կողակիցի մեղմասաց,
 Մինչ իրենց հին կմախքն ալ ճըճինե՛րն են ըսպառած...
 Կըզգան կաթիլն անձրեւին՝ ձմեռներուն խըստամբեր
 Եւ դարերուն մե՛ղմ հոսիլն՝ իրենց շիրմէն լըքաւեր...
 Ձե՛ն վար իրենց այցելել ընտանիք կամ բարեկամ,
 Մոռցուած շիրմին նորողել՝ փըլած ձողերն անխընամ:

Խրիկուան մէջ երբ փայտերն հըրավառին ու երգեն,
 Երբ զայն տեսնեմ բազմոցին վըրայ նստած լուռ ու մէն,
 Դեկտեմբերի մուժ ու պաղ գիշերին մէջ սառնամած,
 Երբ զայն դռնեմ սենեակիս մէկ անկիւնը կծկըտած,
 Երբ յաւերժի մահիճէն մօտենայ իմ սընարին,
 Հոգալ մեծցած մանուկն՝ իր ակնարկին դէմ մայրապին,
 Ի՛նչ պատասխան կընամ տալ իր հոգիին բարեպաշտ,
 Երբ փոսացած աչքերէն արտասուքներ իջնեն ցած...:

Թարգմանեց՝ Ա. Սեւա

Charles BAUDELAIRE.

ՄԵՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԵԾ ՏԱԳՆԱՊԸ

ՍՂԻԻՐՆԵՐ կան, որոնք կը ցամքին յաճախ, բայց դարերուն մէջէն լսելի կ'ընեն իրենց հեռաւոր արձագանգը, եւ այդ մարած ձայնին հետ ժողովուրդները կը նային աւելի ապահով հորիզոններու: Կեանքը տարօրինապէս կը նմանի հողին տակ պահուած աղերուն, որոնց ծածուկ կարկաչը կ'իմանանք մեր բնագոյներուն հասողութիւնով, եւ կը զգանք թէ ծարաւի ենք սաստկապէս ու խմել կ'ուզենք տակաւին, բայց չենք կրնար դտնել ջուրին վերջնական ելակէտը:

Որքա՛ն նման է այսօր մեր գրականութիւնը այդ թաքուն աղբիւրին, որուն շուրջ կը թափառինք հմայուած եւ յուսալաւ, կը լսենք իր զարկերակը հողին տակ, ու չենք յաջողիր մեր շրթները դնել իր մոգական աղունքին: Գիտենք թէ անփոխարինելի անցեալ մը ունի իր ետին, որով հոսեցաւ լեռներուն, ձորերուն, անապատներուն մէջէն, եղաւ հեղեղ ու երաժշտութիւն, ու միացաւ բնութեան մեծ եւ հրաշալի համերգութեան: Եղաւ կեանք ու զաղափար, լոյս ու պայծառութիւն, եւ իրմով ողողեց յուսահատ ու թշուառ հոգիներ:

Այդ գրականութիւնը ամենալուրջ տաղնապի մէջ է սակայն այսօր, եւ կարծես խզած է կապը իր հիմնական կոռուաններուն հետ, կորսնցուցած իր հոսումին թափը եւ բախած խութերու կամ խոչընդոտներու: Չունի իր առաջին կենդանութիւնը, որով կը ժայթքէր յանկարծ մարդոց սրտէն կամ մտքէն եւ նոյն ջերմութիւնով կը փոխանցուէր մեզի, իբր մշակոյթ եւ հոգեկան պարմանութիւն: Ան որ ունեցաւ այլազան նկարագիր, այսօր կը նահանջէ իր վերջին հետքերուն վրայ, կ'ամփոփուի մասնակի խոյանքներու մէջ, շատ անգամ հերքելով իր յաղթանակները: Իրողութիւն է որ հեռացած է իր երջանիկ սահմաններէն, եւ իր խափանուած ճամբուն մէջ իր ճակատագիրը կը փնտռէ:

Հարկ էր ազատագրել զայն այս դժբախտ կաշկանդումէն, եւ անոնք որ կրկէս իջած էին իբր մտքի կամ զաղափարի ուխտաւոր, պարտաւոր էին արժեցնել իրենց յաւակնութիւնները եւ անհատական ճիգերէ զատ, հասարակաց լեզու մը գտնել ծաղէ ծաղ ցանուցիր դրողներու միջեւ: Իմացական այնքան սուր տաղնապի մը պահուն, երբ ամէնուն վրայ պարտք կը ծանրանար միութեան կապ մը ստեղծել Հայ Մաքին բոլոր բեւեռներուն միջեւ եւ երեւան բերել մեր ստեղծագործութեան կեդրոնական հանգոյցը, ուրիշ բան չըրին, բայց միայն խորհիլ իրենց ներամփոփ անձնականութեան եւ խուսա-

վեցան իրենց հոգիէն դուրս տարածուելու ստիպողութենէն :

Թերեւս ընկերային ու հասարակական կեանքն ալ կարեւորագոյն դեր մը ունեցաւ ոյժերու այս ցրուումին վրայ, քանի որ երկար շրջանէ մը ի վեր մեզի պակսեցաւ զբական հօր յեղաշրջում մը, արդիւնք՝ դէպքերու պարտադրանքին, պատմութեան մեծ ու բախտորոշ անդրադարձներուն : Պէտք չէ մոռնալ որ Սիամանթօ կամ Վարուժան ծնան պարզապէս մեր ընկերութեան ճակատագրական մէկ ժամուն, եւ հպատակեցան անոր մասնաւոր հոգեվիճակին, աշխատեցան զայն արտայայտել, պատկերացնել եւ բանաստեղծութեան վերածել իրենց տաղանդին տուրքերով :

Ո՛չ ոք կրնայ առարկել թէ վերջին շրջաններու ընթացքին, յեղաշրջական այդպիսի առիթ մը տրուեցաւ մեզի եւ մեր զբականութեան աշխատաւորները փորձեցին փախցնել այդ զօրաւոր հոսանքէն : Ընդհակառակն, անոնք հարկադրուեցան առաւելագոյն չափով կապուիլ անցեալին, եւ զայն տեսականօրէն պեղելով՝ յուզումի եւ խանդավառութեան նորանոր տարրեր որոնել անոր մէջ : Այս եղաւ մեր իմացականութեան ընդհանուր մեկնակէտը աւելի քան երեսուն տարիէ ի վեր, եւ չկրցանք ողջունել գերազանց ընդունակութիւններ, որոնք կարենային խորտակել արտաքին շրջապատին ճշոզ ամբարտակները, եւ ժամանակը անակնկալի բերել ցնցող ու զարմացնող գործերով, ծաւալելով ամբողջ կեանքին, բնութեան եւ մարդկութեան վրայ հաւասարապէս :

Ունեցանք արժէքներ եւ խուսափուկ խոստումներ, որոնք չկրցան սակայն բարձրանալ իրենց ոյժերու լրումին եւ գերազանցել արուեստի եւ զբականութեան ընթացիկ պայմանները : Նախ հող չգտան իրենց լիակատար ծլարձակումին համար, միջավայր, հասկացողութիւն եւ մշակումի միջոցներ ինայուեցան իրենց եւ հարկադրուեցան շատ անգամ ապրիլ իրենց ներքին տառապանքներուն մէջ շղթայուած : Ջանացին հակադրել մտքի այդ դժնդակ կացութեան եւ փորձեցին իրենց անձնականութեան համար ինքնայատուկ աշխարհ մը ստեղծել, եւ այս գերմարդկային ճիգը զիրենք տարաւ յաճախ ցաւազին պարտութիւններու եւ կանխահաս ծերութեան : Գրողը կարօտ էր ամէն բանէ առաջ հոգեկան երջանկութեան մը, եւ ժպտող ու խրախուսող դէմքեր կ'ողջէր տեսնել իր շուրջ, մինչ գտաւ միայն արհամարհանք եւ անհասկացողութիւն :

Պատմութենէն գիտենք թէ մեծագոյն գործերը արուած են միմիայն իմացական յեղափոխութեանց պահուն, զանոնք լսելու ընդունակ եւ անոնց արժանի հոգիներու կողմէ : Անհատը այս խանդավառութեամբ է որ կը վերածուի առաքեալի մը, որ յստակօրէն կը լու-

ծէ մարդկութեան անպատմելի խորհուրդները, կը կարգայ երկինքը եւ կ'իջնէ երկրին սրտէն ներս, ու կը հարցաքննէ համարձակօրէն ասարկու ապագան :

Յաւ է որ նոր կամ նորագոյն շրջանները մեզի չբերին այսպիսի անհատականութիւն մը, որ ապաւինելով իր գերագոյն գորութեան՝ պիտի հրամայէր մեր գաղափարական կեանքին եւ պիտի կեցնէր անոր դնացքը, մոգական շարժումով մը պիտի փոխէր անոր հունը եւ ուղղութիւնը, ու բոլորովին կոյս ճանապարհ մը պիտի բանար այլեւս : Գրականութեան բանուորը եթէ յարգանք կը պարտադրէ իր շնորհալի վաստակով, կ'ըլլայ սակայն հերոս եւ մարգարէ, երբ արուեստով կը հասնի կատարելութեան եւ անոր ընծայած բարոյական գէնքերուն : Այդ բարձունքէն միայն կրնայ տալ ընկերութեան մը ամբողջական տոամները, վէպն ու դիւցազններգութիւնը, եւ անոնցմով բանալ սերունդներուն առջեւ վաղուան պանծալի արշալոյսը :

Այսքան քաջութիւն պահսեցաւ մեր գրողներուն, եւ ժամանակը մեզ գրկեց իսկական հանճարէ մը, որ փարոս մը պիտի ըլլար այսօր մեր մշակոյթին մենաւոր ծովուն վրայ : Թերեւս հաւատքը պահսեցաւ շատերուն, եւ չխորհեցան թէ գրականութիւնը օրէնքներ ունի ճակատագրի վճիռներուն պէս անշղ, եւ անկարելի է անպատիժ մեղանչել անոնց դէմ : Չէ՞ որ կեանքին աւանդարանն է ան, եւ ինչ որ կը կրենք մեր մէջ իբր ամենօրեայ ապրում, իր համապատասխան արձագանքը կը դտնէ անոր հաւատարիմ ընդունարանին մէջ : Ամէն անձագանքը կը դտնէ անոր հաւատարիմ ընդհատուած, հունի տարբեր ապաւնէն, բայց միայն դպրութիւնն ու արուեստը, որոնք վերանորոգման միջոցներ են իրեն համար, եւ իր դժբախտութիւնները կը փոխակերպեն երանութեան, կը ջնջեն սուտն ու չարիքը եւ զինքը կը կապեն յաւիտենութեան ճայնին :

Անժխտելի է որ դրագէտը այս տեսակէտով ռահվիրայ մըն է ամբոխային դատարակութեան, եւ պիտի մշակէ հասարակարգի մը բնագրները, յուզումներն ու ճաշակները, եւ անոր պիտի տայ այն ժամերը՝ որ իր էութիւնը կը տանին արցունքին կամ հեշտութեան : Աժան բառերով եւ ինքնակրկնութեամբ կարելի չէ ոգեւորել մարդը տեւականօրէն, այլ անհրաժեշտ է զայն առաջնորդել մտաւոր ու գեղազիտական ճշմարիտ նուաճումներու, դանդաղ բայց ապահով վերելքով մը : Այսպիսի տարբերով կազմուած հաւաքականութիւն մը անխոցելի է բացարձակապէս, եւ գրագէտին համար եզական պատիւ մըն է, եթէ կրցեր է իր ժողովուրդին պարգեւել այդքան ներշնչում

եւ հասունութիւն: Ինքն է որ նաեւ իր հեղինակութեան հմայքին տակ պիտի բեղմնաւորէ գրական խմբաւորումներ, զպրոց եւ շարժում, որոնց համաձայնութենէն կամ հակամարտութենէն պիտի նուիրազործուի արուեստը, փնտռելով արտայայտութեան նորանոր տարազներ, գրգիռներ եւ հոսանքներ, եւ տիրանալով այսպէս իր տեւական թարմութեան:

Արդ, ի՞նչ տուաւ այս տեսակէտով արեւմտահայ գրականութիւնը քառորդ դարէ ի վեր, եւ որքա՞ն մօտեցաւ միջազգային ստեղծագործութեան մը չափանիշերուն: Իր վազըը յաղթանա՞կ մը եղաւ թէ ոչ անկում եւ փլուզում: Կրցա՞ւ վաղուան կտակել գործեր, որոնք կրէին բարձրագոյն յղացումի մը անխզելի կնիքը: Կարելի՞ է հպարտանալ ընդհանուր արդիւնքով, եւ կամ պէ՞տք է տրտմիլ հասարակաց տերեւաթափին առջեւ:

Ո՛չ մէկը, եւ ոչ ալ միւսը:

Արեւմտահայ միտքը եթէ անգօր մնաց մեծ յաջողութիւններ արձանագրելու, կրցաւ սակայն փրկուիլ անմիջական քայքայումէն, եւ հին փառքերու եւ ցիրուցան բեկորներու վրայ ստեղծեց կայուն եւ ինքնապահ կեանք մը, ամբողջովին նման ժայռերու մէջ բացուած մամուռներուն եւ դալարներուն, որոնք ծաղիկներու դրասանգներ կը կազմեն յաճախ:

Բայց այս լճացումէն ծնաւ այն մտահոգիչ երեւոյթը, որ կը կոչուի գրական նահանջականութիւն: Այսինքն համակերպիլ բախտին եւ քիչով գոհանալ, փակելով աչքերը արուեստի մեծ օրինազրքին եւ անկէ ծաղուղ շրայուցիչ լոյսին: Իբր կանոն ընդունիլ հոգեկան այս սովորամոլ վիճակը, պատահական գործերու, մանր աշխատանքներու առջեւ երախտագիտութեամբ կանգ առնել եւ այդ ոգեւորութեամբ տարուիլ փցուն յաւանութիւններու: Փախչիլ փոթորիկէն, կռիւէն եւ այն բոլոր անմատոյց խորհուրդներէն, զորս կրնայինք լուծել գրականութեան ճամբով:

Իսկական ցաւը այստեղ է հասաւստիկ, եւ ախտանշանը կը հաստատենք մասնաւորաբար մեր միջավայրին յարահուն ցամաքութեան մէջ: Հարկ է խօսիլ բացարձակ անաչառութիւնով եւ խոստովանիլ թէ այս միջավայրը տուաւ մէկ քանի արժէքներ, որոնք իրենց կարելի նպաստը բերին մեր արձակին, մեր քերթողութեան կամ նորալէպին: Ունեցան զեղազիրտական մտահոգութիւններ, լեզու եւ ճաշակ, արտայայտութեան փայլ եւ երբեմն ինքնատուլութեան ցոլքեր: Բայց հաւաքական արդիւնքը միտիտ է առաւելագոյն չափով, եւ անկարելի է որեւէ առարկութեամբ չբմեղացնել մեր մշակոյթին համայնական ընկրկումը:

Անկեղծ ըլլանք եւ ընդունինք մեր պարտութիւնները, նաեւ մեր սխալ կշռաչափերը՝ որեւէ արժէքի ու աշխատանքի դիմաց: Անոնք որ երկու քերթուած դրեցին, յանկարծ խորհեցան թէ իրենք են երկնառաք բանաստեղծը, որուն առջեւ քննադատութիւնը պարտաւոր էր խոնարհիլ: Անհեթեթ շարադրութիւն մը բանաձեւեցին եւ համոզուեցան թէ իրաւունք կը ստանան այլեւս դրազէտի եւ արձակագիրի պատմուճանին: Փորձեցին մօտենալ նորավէպին, եւ անոր նիւթական ու նախնական մասը միայն կրցան տալ, այսինքն ամէնէն աժանը, եւ ամէնէն սովորականը, առանց խորացումի, հոգեբանական տեսողութեան եւ տրամաբանական դործողութեան մը: Նոյնիսկ ստորագրեցին լրագրական հասարակ քրօնիկ մը, եւ հրաչքով մը եղան արուեստի, երաժշտութեան, թատրոնի քննադատ:

Քիչէր խորհեցան թէ այս մեղանշումներէն կը տուժէր առաւելապէս պաշտահայ իմացականութիւնը, որ ապրելու համար ստիպուած էր ամէն օր հակազդել արտաքին դժբախտ պայմաններու եւ միջավայրի անպիտութեան: Չուզեցին մտածել թէ զբաղան մնայուն ստեղծագործութիւն մը կը բխի միշտ մեծ եւ տառապազին երկունքներէ, եւ հարկ է պատրաստուիլ, զինուիլ այս նպատակին համար, տաղանդ, դժգոհութիւն եւ խառնուածք ունենալ:

Մեր գրողներու անհասկացողութիւնն ալ վրդովիչ է առանձնապէս: Փոխանակ զիրար գրկելու եւ իրարմով աշխատանք ամբողջացունելու, ուրիշ բան չըրին, բայց եթէ անձնատուր ըլլալ զէպրերու հոսանքին եւ լրագրական խմբակցութիւններու, մասնակցելով անոնց կիրքերուն, ատելութիւններուն եւ յաճախ ամօթալի պայքարներուն: Մամուլը այս կերպով շղթայի զարկաւ հայ գրողը, որ այլապէս պարտաւոր էր հպատակիլ իր կոչումին եւ պաշտպանել խիզախօրէն իր բարոյական անկախութիւնը: Հետեւանքը կսկծայի եղաւ, եւ մեր գրչի մարդիկը աններելի զանցառութեամբ մը ինկան վտանգաւոր շեղումներու մէջ, իրարու հետ կոռուեցան ու հաշտուեցան, նորէն կրուեցան ու դարձեալ հաշտուեցան: Ստեղծուեցաւ լրագրական ճախ՝ ճախուտ, որ տիրապետեց զբաղանութեան, եւ ամէն հեղինակ եւ երկասիրութիւն ծափահարուեցաւ կամ դատաւիտուեցաւ օրուան սակացոյցին համաձայն: Այսօր համակրութիւնը կը վայելէր այսինչ թերթին եւ փառաբանուեցաւ անհաշիւ շողովանքով մը, յաջորդ օր կորսնցուց այդ վարկը եւ այս անգամ ծաղր ու ծանակ եղաւ:

Հմտութեան եւ թափանցումի, զգալու եւ զատորոշելու կարողութիւնները մարեցան վրշովիչ համեմատութեամբ մը, եւ կարդացինք նոյնիսկ կտորներ, ուր սիրտը ցամբած էր ամբողջապէս: Իրապաչ-

տուժիւնը ծաղրանկարի վերածուեցաւ եւ զբաղանութեան այդ սեռը իջաւ տափակութեան եւ փողոցային հայհոյանքի, լուսանկարչական պարզ ընդօրինակութեան մը՝ ուր ճարտարութիւնն անգամ կը պակասէր յայտնապէս: Մեղանշողները չուզեցին մտածել թէ այդ ճամբուն մէջ ալ տաղանդով միայն կարելի էր յաջողիլ, Մոփասանի մը, Ջօհն Րապի մը, Համսընի մը ձեռնհասութիւնով:

Վիպապաշտութիւնը չարչարուեցաւ անդթօրէն եւ վերածուեցաւ ռամիկ լալկանութեան մը, մինչ հողիին աղբերակն էր ու պիտի տար մարդուն ամէնէն ազնուական արցունքները: Հինքնն ու նորերը պառակտեցան մոլորուն հակամարտութեամբ մը, եւ անզօր մնացին մտքի համեքաշխութիւն մը ստեղծելու: Ո՛չ ոք խորհեցաւ թէ դրականութիւնն ալ ճակատագրապէս կը պատշաճի բնաշրջումի օրէնքին, եւ հոն չկայ ծերի ու երիտասարդի պայքար: Ինչ որ տրուած է երէկ իբր որակաւոր աշխատանք եւ հեղինակութիւն, կը փոխանցուի ինքնաբերաբար այսօրուան կեանքին եւ զայն կը լրացնէ պարզապէս, իր համապատասխան ծլարձակումը գտնելով անոր մէջ, առանց ջնջուելու եւ ոչինչ կորսնցնելու իր անմիջական թարմութեանէն: Այսպէս կը միանան արդէն անցեալն ու ապագան, եւ կը նուիրագործեն մարդոց անկապտելի վաստակը:

Մենք կ'ուզէինք ունենալ պոլսահայ մշակոյթ մը դօրաւոր դէմքերով, մաքրակիօն զբաղէտներով եւ արուեստագէտ ու զգայուն քերթողներով հարստացած: Կ'ուզէինք տեսնել անոնց գործին մէջ մարդկութեան անիմանալի ցաւերը, գոյութեան կռիւը, անհատին երազները, եւ լսել մեր էութեան ամենախոր հեծեծանքները: Իրողութիւն է որ «պոլսահայ զբաղանութիւնը» մշակոյթ չէ այսօր, այլ հիւանդութիւն մը եւ ճգնաժամ մը:

Մտքի դատերը չափազանց նման են նուիրական դատերու, եւ այս նախանձախնդրութիւնը կ'ուզենք տեսնել վաղուան փառաւոր, ամենատես ու ամենագէտ քննադատին մէջ:

Որհնէինք այլեւս այս ստիպողութեան եւ փորձենք քալել այդ ճանապարհներէն: Հարկ է պատուել հողին սերտը ամբողջովին, զայն ոռոգել եւ ահօսել անխնայ եւ ապագային համար խոստանալ անսպառ եւ հրաշալի բուսականութիւն մը: Սրտատրոփ սպասենք այդ երջանիկ եղանակին, որ առասպելը պիտի վերածէ իրականութեան, եւ դարերուն դէմ պիտի կերտէ գերազանցապէս կենսանորոգ զբաղանութիւն մը:

Ե. Ս.

(Նախամուտ «Միադարեան Արեւմտահայ Գրականութեան»)

ՅԱԿՈՐ ՕՇԱԿԱՆ

ԳՐԱԿԱՆ ՔՆՆԱԴԱՏ

Օչականի դժգոհութիւնը զգալի է մասնաւորաբար քննադատութեան մէջ: Նորավիպագրին հետ իր մէջ յայտնուած է նաեւ գրական քննադատը, բացառիկ ինքնատպուլթեամբ: Սովորականէն տարբեր ձեւով փորձած է ներկայացնել հեղինակներն ու իրենց գործերը: Իր մէջ առաջ արեւմտահայ գրականութեան մէջ կային քննադատներ: Կարելի է յիշել զորոյնք, որոնք միեւնոյն ատեն մշակած են գրական ուրիշ սեռերու հետ, գրական քննադատութիւնն ալ: Աւելի առաջ Նղիա Տէմիրճիպաշեան քննադատութեան բերած է իր տուրքը «Գրական եւ իմաստասիրական շարժում»ին եւ «Իմաստասիրական բաւարան»ին մէջ: Ա. Արփիարեան քննադատելու իր մեթոտն ունեցած է: Գրիգոր Զօհրապ՝ իր «Ծանօթ դէմքեր»ը: Հրանտ Ասատուր՝ իր «Իմաստուէրներ»ը: Արտ. Յարութիւնեան՝ համանուն վերնագրով, ուսումնասիրութիւններու շարք մը: Ա. Զօպանեան՝ իր «Դէմքեր»ը եւ առանձին հատորները, Պետրոս Դուրեան, Նարեկացին եւ Մկրտիչ Պէշիկթաշեանը: Հ. Ս. Նրեմեան՝ իր «Գրագէտ Հայեր»ու շարքը: Դժուար է մատնանշել երկու հեղինակներ, որոնք քննադատութեան արուեստը նոյն ձեւով ըմբռնած ու երեւակայած են:

Օչականի քննադատութիւնը ուրիշ արուեստով ու մտահոգութիւններով կը ներկայանայ: Ինք պահած չէ քննադատութեան անուղական մեթոտը: Բայց տուած է անոր նոր թռիչք ու բովանդակութիւն: Արտաշէս Յարութիւնեանի պէս արնուական եւ նրբարուեստ քննադատէ մը ետք, իրեն վիճակուած է գրական այդ սեռը հասցնել որոշ դիրքի մը: Անշուշտ դժուար է ըսել թէ քննադատութիւնը գրական ստեղծագործութեան աստիճանին կրցաւ բարձրացնել:

Կար ժամանակ մը երբ քննադատութիւնը կը շփոթուէր զրադատութեան կամ զբարխօսութեան հետ: Այս վերջինին պաշտօնը կը կայանար զիրք մը կամ հրատարակութիւն մը ներկայացնել, անոր բովանդակութիւնը պատմել, լեզուի եւ տաղաչափութեան սխալներ երեւան հանել: Ստեղծագործ քննադատութիւնը նոր ժամանակներու յատուկ է, եւ այդ սեռին, հակառակ իր բծախնդրութեան եւ չափազանցութիւններուն, Օչական բերած է ընդարձակ եւ բեղմնաւոր վաստակ մը: Գիրք մը եւ իր բովանդակութիւնը տայլ աւելի, հոգածութիւնն ունեցեր է երեւան հանելու հեղինակին մէջ արուեստագէտը եւ անոր արուեստը, հոգեկան եւ իմացական այն բոլոր թաքուն կարերը եւ ազդակները, որոնցմով միայն կարելի է երկնել գործ մը:

Օչականի քննադատութեան յատկանիշներէն մէկն է արհամար-

Հանքը հանդէպ բոլոր միջակութիւններուն, եւ դժգոհութիւն՝ առհասարակ զբաղական ամէն երեւոյթի եւ ամէն գրողի հանդէպ: Առանց նկատի առնելու որ անոր քննադատական գրականութիւնը տեսակ մը փառաբանութեան երգ է հարազատ փառքերուն ձօնուած, մարդիկ մեղադրած են զինքը, իբրեւ անարդար եւ յաւակնոտ մէկը: Օչական տաղնապը եւ անձկութիւնն ունեցած է, չգտելով աւելի մեծ թիւով սաղանդներ եւ արժէքներ, անոնց դորժը փառաբանելու համար: Իսկ միջակութիւններու հանդէպ անողոք եղած է, զանոնք հարթելու համար:

Քննադատութեան մէջ հարթելու տարազը եւ մեթոտը իրն եղան: Անկասկած այդ մեթոտը խիստ էր՝ բրտութեան հաւասարելու աստիճան: Անարդար հարուածներ անշուշտ տուաւ: Բայց ոչ ոք կրնայ այսօր ժխտել, որ իր առաջին հարուածները շատերուն համար բարեբար եղան: Նոր հոսանք, նոր մտայնութիւն եւ արտայայտելու նոր ձեւեր բերաւ մեր գրականութեան մէջ: Երիտասարդի հաւատաւոր խանդավառութիւն եւ ինքնավստահութիւն արձանագրեց իր գրիչը: Նոր թափով ինկաւ միջակութիւններուն ետեւէն, հարթելու եւ քանդելու համար, փոխանակ շինելու եւ բարձրացնելու: Ոչ միայն միջակութիւններուն ուղղուած էին իր հարուածները, այլ նաեւ արդէն համբաւի տիրացած հեղինակութիւններուն:

Ժխտական այս վերաբերումը իր ուժը պահած է մինչեւ նոր ժամանակները: Վաւերական տաղանդներուն նուիրուած երկարաշունչ վերլուծումները սակայն համակրանքով զբրի առած է եւ անոնց մէջ մոլեռանդի մը պէս փնտռած է արուեստի պահանջներ միայն:

Ինչպիսի՛ հակադրեցութեան մը տեղի տուաւ սակայն Օչականի քննադատութիւնը: Անոր բացասական վերաբերումն առհասարակ ի՛նչպէս դիմաւորուեցաւ:

Հասարակաց դատաստանն այն էր թէ Օչական դիտական տրեւաներու քննադատը չէ, ան կը թեքի դէպի տպաւորապաշտութիւն, որ մեզի համար բարեդէպ պիտի ըլլար, եթէ ան կարենար հասնիլ եւ ընդգրկել բարձրագոյն մտահոգութիւններու եւ սուսյոտութեան հոբորոնը: Եթէ առաջին օրէն չհասցներ քննադատի կարմիր քղամիտը, եւ եթէ մեր գրական հորիզոնը ցուցադրելու համար օտար ածուններուն փուչն ու տատասկը մեր մէջ չփոխադրեր: Թէ Օչական շուտ կը խարուի, իր դատումները տեւական չեն ու միշտ նախապաշարումներու ենթակայ ծայրայեղութիւններու կ'երթայ: Թէ՛ արուեստի մտահոգութիւններէ աւելի, համակրութիւններէ կը խթանուի, բայց իր մտասեւեռումին մէջ միշտ անփոփոխ՝ իր ազանդամուրի համոզումներուն թելով մը չկապուողը կը ինզդէ: Իր աստուածութիւններուն կոպապաշտի կոյր երկիւղածութիւնն ու պաշտամունէն ունի: Հետեւաբար, կ'ըսէին անիկա չափ չունի, չափը նոյն օրուան, նոյն ժամուն իր տրամադրութեան կապուած է: Անիկա հարթեց կ'ըսեն, որովհետեւ իր տիպարին ու կապապարին հետ բազդատուելով, ուրիշները տարբեր գտաւ: Ինքզինք գրական վերնատան սանդուխին գլուխը կը դանչեր, եւ այդ բարձունքէն աստուածներու արհամար-

հանքովը կը նայէր ուրիշներուն վրայ: Միջակ կամ մեղմ ձայնով դատելէն չէր ախորժեր: Գրիչը յաճախ լախտի ուժով կ'իջեցնէր, կուռքերը տապալելու փափաքով: Իր բանադրանքէն չէին կրնար ազատիլ այն ամէնը, որ իրեն պէս մտածելու, դատելու եւ կոռելու անընդունակ էին: Անիկա, կ'ըսէին, խորհրդապաշտ ու ապագայապաշտ լեզուն էր որ գործածէր: Հեղինակին քմայքին պէտք էր կուրորէն հետեւիլ:

Օշականի հին թէ նոր քննադատները փոխ առած են ի'ր մեթոտները, քննադատելու համար զինքը: Յաճախ աշակերտներ են, որոնք ատելութեամբ եւ անհանդուրժողութեամբ կը մօտենան իրենց վարպետին եւ ուսուցչին ստեղծագործութեան: Կ'ըսէին թէ առհասարակ Օշական կը կեղծէ ու անբնականին կ'երթայ: Իր քով կը պահուի ճշգրտութիւնը, ծանրաբեռնուած ըլլալով աւելորդ տարրերով:

Անիկա չի կրնար ըսել բաներ որ ուրիշները ըսած են, կամ կը ջանայ ըսել ուրիշ ձեւով ինչ որ ըսած են ուրիշները: Խորքը աղքատ է ըսին, ու կը տառապի նիւթի աղքատութենէ եւ միօրինակութենէ: Ընտրելու մէջ անճաշակ է: Մեքենական ձեւին սիրահար է ըսին եւ ոճի մարդ է առաւելապէս: Օշական ականջ չունի, չի կրնար ապահովել բտներուն ներդաշնակութիւնը: Խժալուր է եւ չի կրնար պահել նախադասութիւններուն ներդաշնակութիւնը: Կը ջանայ շահագրգռուել, բայց յատակազիծ չունի...:

Ճշդելէ յետոյ քննադատ Օշականի շուրջ յայտնուած թեր ու դէմ կարծիքները, տեսնենք թէ ի՞նչ բերած է ան մեր դրականութեան այդ մարզին մէջ: Իբրեւ ընդհանուր տեսակէտ, պէտք է արձանագրել, որ իր ընդարձակ վերլուծումներուն առարկայ ըրած է այն հեղինակները, որոնց անձին ու գործին հանդէպ անվերապահ հիացում ու յարգանք ունեցած է: Այսպիսիները չեն ինկած հարթողի իր գլանին տակ: Հետեւաբար, իր վերապահումներուն հակառակ, անոնցմով զբաղած է եւ երեւան հանել փորձած անոնց զբաղան յատկանիշերը: Վարդապետական, նոյնիսկ վարժապետական եղած է յաճախ իր քննադատութիւնը: Այն տպաւորութիւնը կը կրենք, իբրեւ թէ ուսուցչի իր խօսքը աշակերտներուն է որ կ'ուղղէ: Օրը օրին, առանց չաղախի ու ներքին կապի քով քով եկած տպաւորութիւններ են առաջ յաճախ: Գրադիտութեան, ոճի, լեզուի եւ համաձայնութեան կանոններու շարք մըն են երբեմն ալ: Այս վերապահումներով մէկտեղ, անհրաժեշտ է հաստատել, որ այդ ուսումնասիրութիւնները երկարաշունչ գործեր են, արժանի՝ ենթականերուն համբաւին ու արուեստին:

Ընդհանուր եղող այս հանդամանքներէն յետոյ, փորձենք քանի մը տողերով յիշատակել իր կարծիքները վերլուծուած ենթականերուն մասին:

Յ. Օշականի Միսաք Մեծարենցը իրմէ առաջ գրի առնուած փոր-

ձերէն կը զանազանուի անով, որ կուզայ Մեծարեւոյցի վերջնական տեղը սահմանել արեւմտահայ գրականութեան պատմութեան մէջ: Այդ փորձը ամբոխային անվերապահ ու անայլայլ պաշտամունքը է վաղամեռիկ բանաստեղծին, որ չէր կրնար գրական վերլուծներ չունենալ:

«Ի՛նչ դժուար է եկած յաջողութիւնը, կը գրէր Օշական: Գրեթէ ամբողջ հատոր մը «Ծիածան»ը կը մեղանչէ արուեստին, այն ողորմելի աղբեցութեան ներքեւ որ ճնշած է մանաւանդ բանաստեղծին արտայայտութեանը վրայ, սը մոլորեցուցած է անոր բնագոյններու ազնուական կարողութիւնը եւ ինքնատուութիւնը, ու պարտադրած անոր դժայտութեանց ինքնաբոլս սլացքէն՝ «ժանեակ»ներու «դիւթանք»ին, չզգացուած «տարփանք»ին ու դիւրին «ցնորք»ներու բառերով ընդելուզուած պատմուճանը: Ու մեծ է թիւը այն քերթուածներուն՝ ուր Մեծարեւոյց թօթափած ըլլայ ամբողջութեամբ աւելորդ ածականները, գլխադիր ու օղէ բառերու սնտախ նրբութիւնները, որոնցմով այնքան առատ եղաւ ոտանաւորը իր օրերուն»:

Ուրէն Ջարդարեանի նուիրուած ուսումնասիրութիւնը շատ ընդարձակ է: Օշական առիթէն կ'օգտուի այդ վերլուծումի շրջանակին մէջ առնելու նաեւ ամէն բան.— Գրականութեան պատմութիւն, գրագիտական կանոններ եւ տարազներու վերլուծում, գրական դպրոցներու մեկնութիւնը եւ այլն: Այնպէս որ բուն նիւթը կորսուած է հեղինակին չափէն աւելի տարածուելուն հետեւանքով: Եզրակացութիւնները նպաստաւոր են ընդհանրապէս:

Ջարդարեանի մէջ վերլուծուած են հէքեթաթաղիբը, արձակապիւրը, վիպագիրը եւ խմբագիրը: Օշական հետեւեայ տարազին մէջ կ'առնէ «Յայդալոյս»ի հեղինակին դիմագիծը.— Ջարդարեանի արձակ բանաստեղծութիւնները մեր ժողովուրդին բնական խորհուրդը կը ցոյցանեն, պարզ, հոգով ու օղով շինուած քաղցր խառնուրդը, որուն ծոցը զետեղուած է բարութեան, ժուժկալութեան, տառապանքով սրբացման իմաստութիւն մը, իմաստասիրութիւն մը եթէ կ'ուզէք: Ջարդարեանի արձակ քերթուածները կարելի է նկատել մեր գրականութեան յաջողագոյն էջերէն: Զեղչելով անոնցմէ ինչ որ շրջանը նետած է վրանին, մնացածը՝ իբր պատկեր, կեանք, խորհուրդ, բանաստեղծութիւն, հայկական քաղցրութիւն, երազի տարուած կամ բիւրեղացած իրականութիւն, պիտի ապրի որքան ատեն որ չմեռնի մեր լեզուն ու մանաւանդ որքան ատեն որ արուեստին հաւատաւոր երկու տղայ իրարու քով զան խօսեու մեր արժէքներէն: Անոնք որ այդ կտորներուն փոքրութիւնը, ցրուածութիւնը, անկատարութիւնը իբր մեղադրանք կը սիրեն հանել կատարեալ ու տեւական գործերուն զօրաւոր հմայքին դէմ, կրնան ապահով ըլլալ, թէ՛ վիթխարի աւերակներու իմաստին քով, երբեմն արձանի կտորած գլուխ մը աւելի թելադրիչ ու յատկանշական եղաւ շրջանին ու այդ մտխրացած կամ քարացած քաղաքակրթութենէն:

Եղիշէ Ջարեւոյցի բանաստեղծութեան եւ արուեստին մասին Օշականի քննադատութիւնը շատ խիստ է, չըսելու համար անողոր: Օ—

չափան կ'ընդունի, որ Չարենց բանաստեղծ է, սակայն՝ ապերասան, անփոյթ, ոչ-ճարտարապետ, եւ բարձունքներու ապերախտ ճանապարհին դժբախտ ուղեւորն է: Բառերու եւ տարազներու գործաւորն է, հետեւակ մը եւ սովորական երգիչ մը, որ մեծխօսիկ արկածախնդրութեան մը մէջ ինկեր է պատմելու Վամար մեղի պատերազմի տպաւորութիւններ կամ խաղաղութեան ուռուցիկ երգեր: Չարենց երաժշտական զգայնութեամբ տողորուած բանաստեղծ մըն է: Այսինքն մէկը, որ իր բառերը քով քովի պիտի շարէ, առաւելապէս անոնց ոտքի հանած թեթեւ աղմուկը, դաշնաւոր բզզիւնը վայելելու: Եթէ անիկա դժբախտ է զանդուածները շարժելուն ու ատոր հետեւող զղբիւնը մեղի փոխադրելուն մէջ, բախտաւոր չէ դարձեալ երբ խաղաղութեան ողջոյնները կը հեռագրէ աշխարհի անիրաւուածներուն: Վասնզի, խոսնուած քով յեղափոխական չէ ան: Արտայայտելու իր ձեռովը, ոճովը եւ պատկերներու առատութեամբը Չարենց պիտի զատուի արեւելահայ բանաստեղծներու շարքէն: Այս պարագան միանկր պիտի բաւէր բանաստեղծին անունը փրկելու: Ստեղծագործ երեւակայութեան այս միջամտութեամբ է, որ մենք կը հանդուրժենք կառուցանող տարրերուն թաթափանքը: Դարձեալ այս մոգական կարողութիւնն է որ մոռցնել կուտայ մեղի մտածումի եւ յուզման նիհարութիւնները»:

Այս դիտողութիւններէն յետոյ, Օշական կ'եզրակացնէ թէ իր տարածութեամբը եւ պարունակած նորութիւններովը Չարենցի գործը արեւելահայ քնարերգութեան մէջ երեւոյթ մըն է: Հեղինակը կը բերէ բանաստեղծի ապահով խառնուածք, երաժշտական ապահով բնագոյն, զգայնութիւն ու որոշ շափի մը վրայ՝ երեւակայութիւն: Այսինքն հիմնական տարրերը բոլոր գրական յորինումներուն:

Իր մահուան առթիւ գրուած ամփոփ ուսումնասիրութեան մը մէջ է որ Յովհ. Թումանեանը կը ներկայացուի իրրեւ քնարերգակ, դիւցազներգակ, տարաշափ եւ հէքեաթագիր: Համակրելի զիմագիծ մը, պարզ ու զիւրահաղորդ, որ գրեթէ առաջին անգամ արուեստի բմբունումին հպատակած է: Ժամանակակից իմաստով քնարերգակ մը չէ, կ'ըսէ Օշական, հակառակ իր փափաքին ան չէ կրցած իր սիրտը դնել քերթուածներուն մէջ: Իրրեւ դիւցազնալէպ, Սասունցի Դաւիթը հաճելի, արագ, մանկունակ արուեստի էջ մըն է, արժէքաւոր մանաւանդ անով, որ մեղի յատուկ գեղեցկութիւններ կը պարունակէ եթէ ոչ տիպարներուն ու շրջանակին, գործողութեան ու գործադրութեան մէջ: Դարձեալ այս քերթուածը միջին կէտն է, ուր կը խոսնուին իրարու նախնական արուեստն ու արդի մշակոյթը, գրեթէ քիչ վնասով: «Անուշ»ը աւելի համակրելի եւ յուզող կը դառնէ: «Իրրեւ հէքեաթագիր Յովհ. Թումանեան քանի մը յաջող էջերու մէջ համադրեր է մեր ցեղին հոգեկան կառոյցը: Օշական միշտ վերապահումներ ունի, մանաւանդ Յովհ. Թումանեանի քառեակներուն մասին. «Երագի, ներքին ապրումի, արեւելեան միսթիսիզմի ու ինքնասոյգ մտածումի ընդունակ միտքն էր, որ բախտը պիտի ունենար հանդիպելու անտիպ իմաստութեան դոհարներուն»:

Օչականի համար զարտուղի դէմք մըն է Տիրան Չրաքեանը, որուն նուիրուած ընդարձակ ուսումնասիրութեան ներածութիւնը ունինք միայն մեր աչքերուն առջեւ: «Ներաշխարհ»ի հեղինակը աւելի լաւ է որակել անաշխարհային մարդու տիպարը, որ պիտի չհասկըցուի, ատոր համար պիտի տառապի եւ հեռու պիտի ապրի մարդոցմէ: Անոր գրականութիւնը տարօրինակ նկարագիր մը ունի, ինչպէս իր անձը: «Ներաշխարհ»ը, Օչականի մտածումին համաձայն, հատոր մըն է, ուր նորը, նուրբը, անհեթեթը, վսեմը, սրտառուչ քաղցրութեամբ թափառական ճիչը, մտածումն ու փայլակը, մոխիրն ու լոյսին անհուն ստեղները իրարու հետ քով քովի կը քալեն, զիրար կրկնելով, հերքելով, ցցելով, սպաննելով: Իսկ քերթուածներու հատորը, «Նոճատան»ը, մեզի կը բերէ բացառիկ տեսիլներու բերեղացումը, հեղինակին ուղեղին մէկ ուրիշ բռնկումը, անշուշտ ոչ առաջինին ընդարձակութեամբը, խորութեամբը:

Յակոբ Օչական քննադատական նմանօրինակ տարազներով ու մեթոտով մօտեցած է նաեւ իր արուեստին ու մանաւանդ գործին, որ չա՛տ ընդարձակ ու բազմակողմանի է: Ընդարձակ գործի մը մէջ, «Ինքնակենսագրութիւն» խորագրով, որ տակաւին անտիպ կը մնայ, ինչպէս ուրիշ աշխատութիւններ, հեղինակը հաւատարապէս կը փրնտոէ արուեստի գործի մը խորքը եւ ձեւը, մինչ՝ ուրիշներուն քով կը փնտոէր բովանդակութեան աւելի ձեւը: Արեւելահայ գրականութեան հանդէպ իր վերապահումները կ'արդարացնէր անով որ հոն նուազ մտահոգ էին ձեւին, արտայայտելու շնորհներուն համար: Այս կերպով, իր հիացումները կ'երթային արեւմտահայ գրականութեան ա՛յն հեղինակներուն ի նպաստ, որոնց մօտ խորք եւ ձեւ ներդաշնակ կը քալէին:

Այն ստորերը զոր ուրիշներուն մօտ չէր գտներ, կը ջանար գտնել իր ստեղծագործութեան մէջ: Կենդանի ժողովուրդը, եւ բարախուն իրականութիւնը ամէնէն աւելի փնտոեց ու սիրեց, իր պատմուածքներուն ինչպէս ընդարձակ գործերուն մէջ, միշտ փնտոելով ապրող զեղեցիկութիւնները, մանաւանդ վէպերուն մէջ, որոնց մէջ կը փնտոէր ան «մարդուն ու աշխարհին, ու հողին ու մարմինին, կիրքին ու անոր հազած կերպարանքներուն ներդաշնակութիւնը»:

Գրականութիւնն ու արուեստը հետեւաբար ուրիշ կերպով կ'ըմբռնէր ան: Իր գրիչը կը զգուշանար, ուրիշներուն համար ընտանի եւ սովորական թուող նիւթերէն, թուղթին յանձնելու համար հողիի փրկութիւն, ժողովրդային լուսաւորում, հայրենասիրութիւն, բարոյխօսութիւն, կոիւր տենդ, լալկանութիւն, ողբասցոլթիւն, աւնէճք ու հայհոյանք ներկայացնող հրապարակախօսական նիւթերէն: Շատ յատկանշական չէ՞ք գտներ հետեւեալ արտայայտութիւնը.— «Ալեւոր գրագէտը ձեզի պէս կարգի, կանոնի, օրէնքի եւ պատշաճութեան մարդ մը չէ: Անիկա կեանքն է առանց պիտակի: Ու ձեր ձակատար կը չափե՞մ եթէ երբեք կը յաւակնի՞ տոպրակի մէջ դնել ու կապել անոր բերանը, որպէսզի չյորդի անկէ»: Մ. Պ.

*

ԿԵՐՊԱՐՈՒԵՍՏԻ ՀԱՅ ՎԱՐՊԵՏՆԵՐՈՒ ՎԱՍՏԱԿԻՆ
ՀԱՒԱՔՄԱՆ ԳՈՐԾԸ

Երեւանի Պետական Պատկերասրահը պատուաւոր դերք մը կը զբաւէ Սովետ Միութեան բազմաթիւ թանգարաններու շարքին: Ան ունի տարբեր բաժանմունքներ, որոնց կողքին, Ռուսական Դպրոցի եւ Դասական Արուեստի դահլիճներ: Այսուհանդերձ, Պատկերասրահը իր եզակի դերքը դերազանցապէս կը պարտի իր հայկական Բաժանմունքին ուր, վերջին քառասուն տարիներու ընթացքին, մեծ հոգածութեամբ՝ հաւաքուած են հայ արուեստագէտներու լաւագոյն գործերը:

Արդ՝ որքան ալ հայրենի հողին վրայ ապրող ու ստեղծագործող մեր արուեստագէտները լրիւ ներկայացուած են Պատկերասրահի մէջ, նոյն հաստատումը կարելի չէ ընել արտասահմանեան վարպետներու մասին. անոնց ստեղծագործութիւններէն բաղդատաբար փոքրաթիւ նմոյշներ միայն մուտք գտած են ցարդ՝ հայ տաղանդի այս տաճարէն ներս: Պատճառն այն է որ պարագաներու բերմամբ, իր կազմաւորման առաջին շրջանին Պատկերասրահին եղած յատկացումները եղած են առաւելաբար հայրենաբնակ արուեստագէտներու ստեղծագործութիւններէն: Միայն վերջին պատերազմէն յետոյ է որ, ստեղծուած ըլլալով նոր հնարաւորութիւններ, Պատկերասրահը սկըսած է տանալ կարեւոր թիւով արտասահմանեան հայ վարպետներու գործեր. սակայն տակաւին այսօր, արտասահմանը ներկայացնող հաւաքածոն կը մնայ շատ անկատար:

Հարկ է այստեղ շեշտել որ Պատկերասրահի վարչութիւնը մեծ հետաքրքրութիւն ունի արտասահմանեան հայ վարպետներու ու անոնց վաստակի առընչութեամբ: Արտասահմանեան շարք մը գործեր որ Պատկերասրահը վերջերս միայն առիթը ունեցած է ընդունելու, բարձր գնահատանքի արժանանալով, հոն այժմ կը գրաւեն պատու տեղ. գոր օրինակ, Էտկար Շահինի գործերու հաւաքածոյին Պատկերասրահ ուղարկուածը առիթ տուած է որ արուեստագէտին անուան ստեղծուի մասնաւոր սրահ մը, իսկ մեծահռչակ արձանագործ Յակոբ Գիւրջեանի գործերու հաւաքածոն՝ որ նոյնպէս արուեստագէտի կտակի համաձայն վերջերս Պատկերասրահ ուղարկուեցաւ իր Տիկնոջ կողմէ, այնքան բարձր գնահատուած է որ կը մտադրուի զայն զետեղել զատ դահլիճի մը մէջ:

Իաց աստի՛ թանգարանի արխիւներու մէջ ինամբողջ կը դասաւորուին ու կը պահուին արտասահմանի իւրաքանչիւր հայ արուեստագէտի մասին ձեռք անցուած տեղեկութիւններ — կենսագրական նօթեր, գնահատանքներ, գործերու վերարտադրութիւններ, գիրքեր, ալբոմներ, տրուած ցուցահանդէսներու մասին տեղեկագիրներ են: Թանգարանի վարչութիւնը նախանձախնդրութեամբ կը հաւաքէ այս կարգի բոլոր տեղեկութիւնները, միաժամանակ բարձր գնահատելով մասնակցութիւն բերող ազգայիներու աղնիւ գործունէութիւնը:

Կերպարուեստի զարգացման համար հայրենիքի մէջ ի գործ դրուած վիթխարի ջանքին պտուղները քաղելով մէկտեղ, արտասահմանեան ոյժերու վաստակէն եւս օգտուելու կարելիութիւնը, բացա-

որի առանձնաչնորհում մը կարելի է նկատել որ թանգարանին կը վերապահէ խոստմնալից պապազայ մը :

Վերոյիշեալ հաստատումը կ'ընենք դիտակցելով թէ վերջին քառասուն տարիներու շրջանին արտասահմանի մէջ, տարագրութեան դժբախտ օրերուն աշխարհի չորս անկիւնները ցրուած հայութեան ծոցէն՝ այսօր ծլած ու հասակ նետած են մտքի եւ արուեստի շնորհալի տարրեր : Անոնց բացառիկ յաջողութիւններուն արձագանգը մեզի կը հասնի յաճախ օտար մամուլի կողմէ : Փարիզ, Հոնոլմ, Եգիպտոս, Ամերիկա եւ այլուր անուն հանած եւ երբեմն մեծ համբաւի տիրացած արուեստագէտներ ունինք այսօր : Արդ՝ տարբեր բարձր մշակոյթի ներքով սնած՝ ու արուեստի տարբեր դպրոցներէ ներշնչուած հայ արուեստագէտներու բազմերանդ նոր սերունդի մը գոյութիւնը անդնահատելի հարստութիւն մըն է որմէ կարելի է օգտուել միայն :

Արդ, մատնանշուած կացութիւնը յաւաքոյն օգտագործելու համար Պատերազարհի ր գործ դրած ջանքերուն առնթեր, արտասահմանի մէջ եւս պայման է տանիլ մասնաւոր աշխատանք արտասահմանեան հայ մարպետներու գործերը հաւաքելու ուղիով . հակառակ պարագային յիշեալ առաւելութիւնը կրնայ, ոչ շատ ուշ, վերջնականապէս կորսուիլ մեզ համար :

Այսուհանդերձ՝ առաջադրուած սոյն գործը իրականացնելը այլքան ալ դիւրին չէ, արուած ըլլալով որ, թէեւ կան ու ու կը մնան պատկառելի թիւով անուանի հայ արուեստագէտներ որ սփիւռքի մէջ պահած են իրենց ինքնութիւնը եւ հպարտ են անով, կան նաեւ ուրիշներ որոնք կեանքի պայմաններու ստիպողականութեան տակ առանձնապէս են ախարհի հեռուոր անկիւնները՝ վարելու համար ինքնաբաւ ու անտարբեր կեանք մը : Յաջողութեան համար մաքառում՝ ու միջադպրոցի ճանաչումի տեսչը այսպիսիներու մօտ ստէպ պարտադրած են կապերը թուլացնել իրենց հարազատ միջավայրին հետ :

Գալով սփիւռքահայ արուեստագէտներու ստեղծագործութիւններուն, այդ մասին մեր տեղեկութիւնները կը մնան առաւել եւս անբաւարար : Այլարեւ կան փոքր թիւով հայ հաւաքողներ որոնց մօտ գտնուելու են որոշ թիւով գործեր . սակայն ներկայիս, մեծ ուստաններու մէջ՝ կերպուստներու հանդէպ կը տիրէ այնպիսի հետաքրքրութիւն որ արժէք սերկայացնող որեւէ մէկ գործ անյապաղ կը վերցուի ու կ'իրագուի . արուեստագէտն ալ յաճախ առաջարկուած հրապուրիչ պարմաններուն դիմադրելու անկարող՝ կը յանձնէ իր ստեղծագործական յաւաքոյն աւանդը օտարին :

Տիրող կացութեան վերի հակիրճ պատկերը տուինք առանց որեւէ նախապահարումի, ցուցնելու համար պարզապէս զոյ եղող ոժուարութիւնները : Պնդողներէն չենք թէ, մըրկաւ զատուած՝ ու հեռուոր վայրեր բոյն յինած մեր հարազատներուն սրտին մէջ հայութեան կայծը անդառնալիօրէն յիջած ըլլալ ամէնուրեք : Ընդհակառակն, ներկայիս զգալի է արդէն որոշ հակահոսանք՝ ու գոյացած են նոր տուեալներ որ մերազարթօնքի կ'առաջնորդեն . միթէ յաճախ զարմանքով չենք իմանար որ այնինչ ակնաւոր դէմքն ալ, որ հայութեան համար կորսուած կը թուէր ըլլալ, հրապարակ դայ իր ժողովուրդին մասին տածած լուրջ հետաքրքրութեամբ :

Ուստի՛ եթէ նպատակ ունենանք արտասահմանի հայ արուեստագէտներու գործերէն առաւել չափով փրկել ու մեղի համար յաւերժացնել, պարզ են առնուելիք քայլերը. նախ՝ աշխատանք պէտք է տանիլ դիտնալու համար թէ՛ որոնք են այն արուեստագէտները, ուր կ'ապրին, ինչպիսի գործեր արտադրած են եւ ի վերջոյ ուր կամ որոնց մօտ կը գտնուին այդ գործերը: Երկրորդ՝ կերպով մը հնարաւորութիւն ստեղծել, որ արտասահմանի իւրաքանչիւր արուեստագէտի ստեղծագործութիւններուն լաւագոյն նմոյշներէն ուղարկուին Պետական Պատկերասրահ, որպէսզի տաղանդաւոր հայ նկարիչ արուեստագէտներուն բոլոր ալ յետ այսու հոս ներկայացուին առանց բացառութեան:

Առաջագրուած առաջին կէտին առնչութեամբ, աւետեմք որ արդէն մեր ձեռք հասած է Օննիկ Աւետիսեան Peintres et Sculpteurs Arméniens կարեւոր աշխատասիրութիւնը, որ հարկ եղած տեղեկութիւնները կուտայ արուեստագէտներու մասին: Այս ֆրանսերէն հատորը ոչ թէ միայն հայ արուեստագէտներն ու իրենց գործերը կը ճանչցնէ օտարներուն, այլ իր տարած երկարամեայ ու խղճամիտ պրպտումներով (հեղինակը հանդէս կուզայ իր հայ ընթերցողներն ալ ապշեցնելու յաճախ, զանոնք դէմ յանդիման դնելով այնպիսի հայ տաղանդներու հետ, որոնց գոյութեան մասին իսկ մնացեւ էինք անտեղեակ):

Գալով յարուցուած երկրորդ կէտին՝ արտասահմանի հայ արուեստագէտներու գործերէն նմոյշներ ապահովել Պատկերասրահին՝ այդ մասին ալ ուրախ ենք յայտարարելու երկու նորութիւններ որոնց տեղեկացանք Երեւան մեր վերջին այցելութեան առիթով: Առաջինը՝ հաղորդուեցաւ Պատկերասրահի տնօրինութեան կողմէ: Երեսնի Պետական Պատկերասրահի վարչութիւնը այս տարի որոշում առած է Պատկերասրահի նուէր տրուած ստեղծագործութիւններու էքսիբիթիւն վրայ յիշատակել նաեւ նուիրատուին անունը: Կը խորհինք որ սոյն բարեղէպ որոշումը այսուհետեւ աւելի եւս կը քաջալերէ արտասահմանէն Պատկերասրահ ուղարկուող նուէրները, որոնց թիւը արդէն բազմապատկուելու վրայ է օրէ օր: Երկրորդ նորութիւնը կուզայ էջմիածնէն: Այսպէս, Ալեմայն Հայոց Կաթողիկոս, վեհափառ վագգէն Ա. ի կարգադրութեամբ, աւարտած է իրիմեան Թանգարանի շինութիւնը: Այս Թանգարանը միայրկանի գեղեցիկ շէնք մըն է յարմար դահլիճներով՝ ծաղկաստաններով շրջապատուած: Թանգարանին համար այսօրուրնէ իսկ կ'ընդունուին մասնաւորապէս սրբազան արուեստի եւ ընդհանրապէս կերպարուեստի տարբեր ձեւերու գործեր — նկար, արձան, փորագրութիւն, հնութիւն եւայլն, պայմանաւ որ անոնք ներկայացնեն գեղարուեստական բարձր արժէք:

Հաւատքն ունինք որ գրութեան առիթ տուող այս երեք կարեւոր նոր դէպքերը պիտի խանդավառեն արտասահմանի մեր բոլոր արուեստասէր ազգայիներն ու կերպարուեստի կազմակերպութիւնները, որոնց գործակցութիւնը այս մարդին մէջ նոր հանգրուան մը պիտի հանդիսանայ հայ ժողովուրդի մշակութային վերահաւաքին ու վերելքի ուղիին վրայ:

Հալէպ

Ռ. Ճ.

ԳԻՏԱԿԱՆ*

ՅՈՎԱԷՓ ՍՎԱՃԵԱՆ

ՀԱԿԱԶԵՐՄ ԴԵՂԵՐԷՆ ԴԵՊԻ ՀԱՆԴԱՐՏԵՑՈՒՑԻՉ ԴԵՂԵՐՈՒ

ԿԱՄ ԲՍՈՒՍՈՒՆ ՏԱՐԻ ՓՈՐՁԱՌԱԿԱՆ ՀՈԳԵԴԵՂԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

Հոգեկան հիւանդութիւններուն նորադոյն դարմաններուն մէջ դեղաբանութեան դերը օր ըստ օրէ ալ աւելի կարեւորութիւն կը ստանայ, այնպէս որ Պուասիէ այս վերջերս հրատարակեց խիստ հմտալից աշխատութիւններ փորձառական դեղաբանութեան կատարած դերին մասին հոգեկան հիւանդութեանց կալուածին մէջ, ինչպէս նաեւ հանդարտեցուցիչ դեղերուն ուսումնասիրութեանը միջոցին ի դորձ դրուած դեղաբանական մեթոտներուն մասին:

Այս մեթոտները կը յենուն այդ դեղերուն՝ աշխատանոցի կենդանիներուն հոգեկան վիճակին վրայ կատարած ազդեցութեանը վրայ, եւ ատոր համար է որ դեղաբանութեան այդ ճիւղը կոչուած է հոգեդեղաբանութիւն, եւ հանդարտեցուցիչ կոչուած դեղերուն ուսումնասիրութիւնը պայմանաւոր անդրադարձներուն կրած փոփոխութիւններուն եւ ի մասնաւորի փախուստի անդրադարձ շարժումին միջոցաւ, մին է այն գլխաւոր միջոցներէն, զորս կը գործածեն խիստ յաճախ փորձառական դեղաբանութեան մէջ:

Պայմանաւ որ անդրադարձներուն ուսումնասիրութիւնը կը պարտինք, ինչպէս որ ծանօթ է, ոռւս մեծ դիտնական Բալլուվի, որուն աշակերտները շարունակեցին ապա վարպետին հիմնական գործը:

Միւս կողմէ, հոգեդեղաբանութիւնը իր սկիզբը առաւ Քրէյէլի կատարած կանոնաւոր դիտողութիւններով աւելի կատարած ազդեցութեանը մասին մարդսն եւ անոր հոգեկան վիճակին վրայ:

Սակայն փորձառական հոգեդեղաբանութեան, այսինքն կենդանիներուն վրայ դեղերուն կատարած ազդեցութեան ուսումնասիրութիւնը իրապէս սկսաւ այն օրը՝ երբ դեղաբանները խորհեցան աշխատանոցի կենդանիներուն հոգեկան վիճակին վրայ ազդել քիմիական դեղերու միջոցաւ:

Այնպէս որ 1934ին երբ պայմանաւոր անդրադարձներուն մասին ուսումնասիրութիւններու սկսայ, հոգեդեղաբանութիւնը գրեթէ անկոխ դետին մըն էր. արդարեւ շատ քիչ թուով հրատարակութիւններ կային այդ միջոցին ատոր մասին:

Տ. Ի. Մախիւն է որ իր աշխատակիցներով 1920ին քանի մը ճըշգրիտ դիտողութիւններ կատարած է այդ մասին, իր փորձերուն համար ընտրելով ի մասնաւորի հակաջերմ դեղերը:

Իր աշխատասիրութեանը յառաջաբանին մէջ ան կ'ըսէ մասնաւորաբար. «Ուսումնասիրութեան այն կալուածքը, զոր կ'ուզեմ անուանել հոգեղեղաբանութիւն, անկոխ գետին մըն է, հարուստ ապագայի խոստումներով»: Ապա, իր իսկ եւ իր աշխատակիցներուն ալ վրայ հակաջերմ գեղերուն ազդեցութիւնը քննելէ յետոյ, ան կը շինէ բոլորակ լաբօրիւրիթոս մը, որուն մէջ կը գետեղէ ճերմակ առնէտներ եւ կը նշանակէ թէ որքան ատենուան մէջ անոնք կարող են սորվիլ այն ճամբան որ կը տանի լաբօրիւրիթոսին կեդրոնը գտնուող ուտելիքին: Յետոյ անոնց կը ներարկէ հակաջերմ գեղեր եւ կամ օրիոմի ալքալօմիոներ:

Այս կերպով ան կը հաստատէ թէ այդ գեղերուն մեծ մէկ մասը կենդանիներուն վրայ այնպիսի ազդեցութիւն մը կը գործէ որ անոնց յիշողութիւնը կը խանգարէ, որուն իբր արդիւնք, գեղերուն ի գործ տարած սխալ քայլերը հասնելու համար իրենց նպատակին, աւելի կամ նուազ չափով կը բազմանան: 1922ին Մաթիէօ ԼՄէրքլէն ցոյց տուին որ մուկերը՝ լաբօրիւրիթոսին մէջ իրենց ճամբան գտնելու կերպը լաւ մը սորվելէ յետոյ, երբ ծխախոտի ծուխին ազդեցութեանը կ'ենթարկուին, կը մոռնան իրենց սորվածը:

Լաբօրիւրիթոսին մէջ գրուած ճերմակ առնէտներուն հոգեկան վիճակին վրայ հակաջերմ գեղերուն կատարած ազդեցութեանը մասին Մաթիթի կատարած աշխատութիւնները ուշադրութիւնը գրուած էին էրնէստ Ֆուրնոյի, որ ինծի խօսած էր այդ մասին այն ժամանակ երբ ես իրեն քով ջերմերուն եւ հակաջերմ գեղերուն մասին գիտական թէզս կը պատրաստէի եւ որուն ալ առնչութեամբ կ'ուսումնասիրէի բնական «սէմբաթօլիթիք»ները, որոնք եւս իրենց կարգին հակաջերմ գեղեր են միանգամայն:

Ֆուրնօ ինձմէ խնդրած էր հետեւաբար ուսումնասիրել նաեւ քորինանթինին գեղարանութիւնը, քորինանթինը ըլլալով ալքալակերպ մը, զոր ատենօք ձեռք բերած էր փսէօսո սիսֆոնա ափրիֆա կոչուած ծառէն, եւ որուն քիմիական կապակցութիւնը եօհէմպինին հետ դուշակել կուտար անոր Վլիսաւոր յատկութիւնները:

Այն պահուն երբ կ'ուսումնասիրէի քորինանթինին սէքսաթօլիթիֆ ազդեցութիւնը եւ ի մասնաւորի ատրենալինի գերձնչիչ ազդեցութեան շրջումը քորինանթինի ներարկումով, փորձեցի նաեւ պատահաբար, Պովէի խնդրանքով, տիէթիլումինօ պէնդօտիօքսան անուն նիւթը, և Պովէ և ես մեծ զարմանքով տեսանք որ այդ զուտ համադրական նիւթը կ'ազդէր ճիշտ եօհէմպինի և քորինանթինի պէս, շրջելով ատրենալինի գերձնչիչ ազդեցութիւնը արեան շրջանին վրայ:

Հոս միջանկեալ ըսեմ որ ատրենալինը, որ յարեւիկամային գեղձերուն արտադրած մէկ հորմոնն է, արեան ճնշումը անմիջական եւ նշանակելի կերպով մը կը բարձրացնէ, երբ մարմնոյն մէջ կը ներարկուի: Սակայն երբ ատրենալինէն առաջ ենթակային կը ներարկենք մեր վերեւ յիշած եւ սէքսաթօլիթիֆ յորջորջուած նիւթերէն մէկը, քորինանթինը զոր օրինակ, ատրենալինի ներարկումը այն ատեն, փոխանակ բարձրացնելու արեան ճնշումը, զայն կ'իջեցնէ զգալի կերպով: Այդ երեւոյթն է որ կ'անուանեն ատրենալինի ազդե-

ցույթեան շրջումը, զոր յառաջ բերող նիւթերն ալ կը կոչուին սէմբաթօլիթիք մարմիններ :

Մինչ այս առաջին զլխաւոր դիտողութենէն յետոյ Պովէ (այժմ Հռոմ եւ Նոպէլեան պատկաւոր 1958ին) կը շարունակէր ուսումնասիրել նոյն նիւթին խումբէն եղող բազմաթիւ ուրիշ բաղադրութիւններու սէմբաթօլիթիք ազդեցութիւնը, ես իմ ուշադրութիւնս կը կեդրոնացնէի այդ համադրական սէմբաթօլիթիքներուն հակաջերմ ազդեցութեանը վրայ :

Սակայն, բացի Ֆուրնոյի կատարած թելադրութենէն լարելիութոսի միջոցաւ կատարուած փորձերուն մասին, ես դեռ ուրիշ պատճառներ ալ ունէի հետաքրքրուելու համար փորձառական հոգեբանութեան մասին կատարուած ուսումնասիրութիւններով :

Արդարեւ, այդ միջոցին է որ հաւաքելու վրայ էի բոլոր այն մատենագրական աղբիւրները, որոնք ինձի անհրաժեշտ պիտի ըլլային 1938ին պաշտպանելու համար գրական թէզս «Ժամանակ»ի զաղափարին բնախօսական եւ հոգեբանական ուսումնասիրութեանը վրայ : Այդ շրջանին էր նաեւ որ Լարիք եւ իր դպրոցը հրատարակութեան կուտային իրենց կարեւոր ուսումնասիրութիւնները Քրօնաքսիի մասին, բնախօսութեան վերաբերեալ էական ծանօթութիւն մը, որ իր մէջ կը պարփակէ բնախօսական ժամանակի զաղափարը, քանի որ քրօնաքսին ուրիշ բան չէ եթէ ոչ՝ հիւսկէններուն գրգռականութիւնը՝ գրգռիչ ազդեցութեան տեսողութեանը համեմատ :

Մօտէն կը հետեւէի նաեւ Բիէրոնի աշխատութեանց, զորս ան կը կատարէր «հակազդեցութեան ժամանակ» եւ «թաքուն ժամանակ» կոչուած բնախօսական տեսողութեանց վրայ, եւ այդ կերպով է որ պատահեցայ Ուարնըրի աշխատութեան, որ վանդակի թէքնիքը յղանալով, անոր միջոցաւ կ'ուսումնասիրէր ձերմակ առնէտներուն սորվելու մասին ունեցած ընդունակութիւնը՝ տեսողութեան համաձայն : Այս նպատակաւ, ան կը ջանար որոշել թէ ի՞նչ էր այն առաւելագոյն տեսողութիւնը, որով կարելի էր զատել ցաւ առթող գրգռող ձայնական գրգռուէն, կենդանիին մէջ յառաջ բերելու համար փախուստի անդրադարձ շարժում մը, գիտակցութեանը մէջ երկու գրգռուներուն միջեւ հաստատուած լծորդութեան մը իբր հետեւանք :

Ուարնըր այս կերպով ցոյց կուտար թէ առնէտը առակ էր տեսողութիւններ նշմարելու : Ուարնըր առած էր տուփ մը, զոր լայնքին ուղղութեամբ երկու հաւասար մասերու էր բաժնած, մէջտեղը գըրուած ցած պատուարով մը : Ան ըստ կամս կրնար ելեկտրակացնել այդ տուփին յատակին մէկ կամ միւս կէսը, որ շինուած էր իրարու գուգահեռական զրուած մետաղեայ թելերով :

Ելեկտրական հոսանքէն խուսափելու համար կենդանին սարտաւոր էր ցատկել այդ պատուարին վրայէն տուփին միւս մասին մէջ որ չէ ելեկտրականացած : Երբ ելեկտրական այդ գրգռուին կ'ընկերանար զանդակի մը հնչիւնը, զոր Ուարնըր լսելի ընել կը սկսէր հոսանքին տրուելէն 1, 10, 20 եւ 30 երկվայրկեան առաջ, կենդանին կը սորվէր կռահել ձայնին եւ ելեկտրական գրգռուին միջեւ եղած կապակցութիւնը, այնպէս որ որոշ ժամանակ մը վարժութենէ վերջ, միմիայն

զանգակին հնչումը կը բաւէր որ կենդանին տուժին մէկ բաժանումէն միւսը ցատկէ , առանց հոսանքին դոյուլթեան , պայմանաւ որ երկու դրդիւններուն միջեւ անցած ժամանակը քսան րոպէէն աւելի չըլլայ : Երեսուն երկվայրկեանի տեւողութիւն մը շատ երկար էր առնչաներուն համար , որոնք անկարող էին այդքան ատեն անցնել վերջ կռահելու ձայնին եւ երկարական հոսանքին միջեւ եղած կապակցութիւնը : Ասոր համար անհրաժեշտ եղող առաւելագոյն տեւողութիւններն էր ուրեմն քսան երկվայրկեան :

Ուարները այս աշխատութիւնը կարգաւորվ խորհեցայ ազգել այդ տեւողութեան , եւ անոր իբր հետեւանք յառաջ եկած պայմանաւոր անդրադարձին վրայ , քիմիական միջոցներով ազդելով կենդանիին հոգեկան վիճակին վրայ , եւ այդ նպատակաւ զործածեցի համադրական սէմբաթօլիքիքները , որոնց կենդանական ջերմութեան վրայ ունեցած ազդեցութիւնը կ'ուսումնասիրէի այդ միջոցին :

Ուրեմն , կենդանական աշխարհին մէջ տեւողութեան զգացումին դոյուլթեան եւ բնախօսական եւ հոգեբանական զանազան երեւոյթներուն մէջ ժամանակին ունեցած դերին աւելնչութեամբ զաղափարներու եւ փորձառական նկատումներու երկար շղթայաւորում մըն է որ զիս մղեց առնչաներու փախուստի պայմանաւոր անդրադարձներու թէքնիքը առաջին անգամ դեղաբանութեան մէջ մտցնելու :

Այնպէս որ երբ Քուք եւ Վայտլի , 1937ին , կրկնելով իմ 1934ի փորձերս մէքաքալինի մասին , միեւնոյն թէքնիքին օգնութեամբ , հաստատեցին որ այդ նիւթը անկարող էր յառաջ բերել պայմանաւոր անդրադարձներուն շիջումը , այդ իրողութիւնը իմ կողմէ արդէն ապացուցուած էր իմ այդ մասին կատարած առաջին փորձերուն ընթացքին : Այն ատեն ըսեր էի զոր օրինակ . «Գիտենք թէ մէքալինը , զստանցանքներու ծնունդ կուտայ : Հոգեբոյժները մէքաքալինի այդ յատկութիւնը օգտագործած են մարդուն մէջ փորձառական կերպով ուսումնասիրելու համար զստանցումներու հարցը : Սակայն , որքան որ գիտենք , այդ կարգի փորձ մը դեռ բնաւ տեղի չէ ունեցած կենդանիներուն մէջ : Հոգեբեղբարանութեան մեր մէթոտը մեզի թոյլ տուաւ ճշդիւ ուսումնասիրելու նաեւ այդ խնդիրը , ահաւասիկ թէ ինչպէս : Ժամը 3ին առնչտի մը կը ներարկենք 30 միլիկրամ , այսինքն ամէն հարիւր կրամի համար 10 միլիկրամի հաշուով մէքաքալինի սիւլֆատ : Անդրադարձը կը մնայ բոլորովին անազարտ , ամբողջ փորձի տեւողութեան ընթացքին» : Ես դեղը ներարկած էի կենդանիին մորթին տակէն , Քուք եւ Ուայտլի նոյն դեղը կենդանիին կուտան բերնէն եւ տրուած դեղին քանակութիւնը կը տարուբերի 10էն 100 միլիկրամի միջեւ , մէն մի քիլոկրամին համար : Միեւնոյն ատեն ցոյց կուտայի թէ հակալեւրմ դեղերը , ինչպէս տիէրօլամիֆոսֆոլիլ պէնգոսիոֆամ եւ բիբերիտիֆոսֆոլիլ պէնգոսիոֆամ պայմանաւոր անդրադարձներուն կորոնտը յառաջ կը բերէին , սակայն ստոյց ամբողջական կորոնտէն առաջ , այն ժամանակամիջոցը որուն կենդանին պէտք ունէր իր ուսումը կատարելէ առաջ , հետզհետէ կ'երկարէր , եւ զանազան պարագաներու մէջ ալ հինգ անգամ աւելի կը տեւէր քան բնական

հակադեյութեան ժամանակը: Միև կողմէ տեսած էի որ տիէքիլամիւֆիւնֆուի էքամը հնդկախոզերուն մէջ յառաջ կը բերէր լուսնոտային ջրածգումներու նոպաներ, եւ թէ այդ նոպաներուն սկսելէն առաջ պայմանաւոր անդրադարձը կ'անհետանար: Սակայն պարպիքիւրիֆները, ինչպէս Էվիբան, կարտենալ, նարքոզոլ արգելք կը հանդիսանային նոպաներուն, միեւնոյն ատեն ապահովելով անդրադարձներուն պահպանումը: Ընդհակառակն, արուեստական կերպով տըրուած ջերմը կարող չէր արգելք ըլլալու նոպաներուն երեւման:

1942ին, մինչդեռ պատերազմին բերմամբ, կարող չէի այլեւս շարունակելու հոգեդաղաբանութեան մասին կատարած փորձերս, Կէլհօրն, Միացեալ Նահանգաց մէջ կը սկսէր նոյն փորձերուն, միեւնոյն թէքնիքով, փորձերուն համար գործածելով ճերմակ առնէտներ, որոնք վարժուած էին ցատկելու իմ շինած տուփիս նման տուփի մը մէկ բաժանումէն միւսը եւ այդ կերպով կը հաստատէր թէ մէքրագոլի, Էնսիւլինի եւ ելեկտրական հոսանքի միջոցաւ յառաջ եկած ջրդային ձգտումները կը վերահաստատէին պայմանաւոր անդրադարձները, որոնք անհետանալու, այսինքն մոռցուելու վրայ էին վարժութիւններուն դադարումով:

Յայտնի է որ այս դիտողութիւնը եւ իմ վերի յիշած դիտողութիւնս գիրար կը հաստատեն եւ կ'ամբողջացնեն: Լուսնոտային նոպաները սկսելէ առաջ կենդանին կը գտնուի հոգեկան այնպիսի վիճակի մը մէջ որ ան չի յիշեր այլեւս ինչ որ սորված էր առաջուց, բայց նոպաներուն դադարումէն յետոյ, ընդհակառակն, ահանատես կ'ըլլանք ուղեղային դերզայութեան, որու շնորհիւ կորուստի դատապարտուած պայմանաւոր անդրադարձը իսկոյն կը վերահաստատուի:

(Այս աշխատութիւնը ներկայացուած է *Société Française de Thérapeutique* ի 15 Յունիս 1960ի նիստին):

Գ. ԲԵՐԵՍՈՒՆՆԵՐ

ԱՐԴԻ ԵՐԱԺՅՏՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

Անոնք որ առիթը ունին հետեւելու եւրոպական երաժշտական կեանքի անցուղարձեւրուն, զիտեն թէ արդիական արուեստը շահադրդող հրատապ ինդիւր մը գոյութիւն ունի որ պարբերաբար կ'արծարծուի նաեւ միջնադարային երաժշտական մամուլին մէջ:

Այդ հարցը որ անշուշտ շատ հիմնական զեղազիտական բնոյթ մը ունի, ստեղծագործող երաժիշտին եւ ունկնդիր հասարակութեան միջեւ ըմբռնումի հարցին շուրջ տիրող խորունկ տարակարծութիւնն է:

Պէտք է ըսել անմիջապէս որ այդ երեւոյթը նոր բան մը չէ, այլ նոյնքան հին է որքան արուեստը. միայն թէ արուեստը ըլլալով արդիական երաժշտութեան, մասնաւորաբար առաջին աշխարհամարտէն առդին շատ աւելի արագ հոլովոյթով մը թեքնիք թէ զեղազիտական յանդուզն ձեւափոխումներուն ստեղծած արտակարգ պայմանները որեւէ ստեղծիչ վեր խորացուցած եւ աւելի լայնցուցած են իրամասը որ միշտ բաժնած է իրարմէ՝ այդ երկու կողմերը:

Իրերու ներկայ վիճակը ստեղծած է նաեւ բոլորովին նոր երեւոյթ մըն ալ: Հարցը չսահմանափակուելով այլեւս հասարակութեան կողմէ ցոյց տրուած դժգոհութիւններուն մէջ, նոյն իսկ ականաւոր, առաջին զծի վրայ գտնուող եւ իբր նորութիւններու ռահվիրայ հանդիսացող երաժիշտներն ալ պէտք է տեսնեն հրապարակաւ, մամուլին միջոցաւ արտայայտուելի իրենց ստեղծագործութիւններուն բնոյթին, իրենց ներմուծած նոր ձեւերուն, թեքնիք կամ զեղազիտական մասնալատութիւններուն մասին: Այդպէս, վերջին տարիներու ընթացքին, օրինակ, Միթրափինալի կուտար իր Poétique musicale հատորը, իր հանատոյ հանդանակը, Հինտըմիթ, Շէօնպէրկ, Հոնեկեր եւ ուրիշներ հրապարակ կը հանէին իրենց յեղաշրջողի գիրքաւորումը լուսարանող գործեր, կամ կ'ունենային ասուլիսներ՝ հեղինակաւոր երաժշտագէտ - քննադատներու հետ, որոնք բոլորն ալ լոյս կը տեսնէին երաժշտական մամուլին մէջ:

Ի՞նչ բանի մէջ կը կայանայ սակայն ինդրին բուն էութիւնը:

Պարզ երաժշտասէրը կը գանգատի ըսելով թէ արդի երաժշտութեան համապատկերը ցոյց կուտայ որ ան ներկայիս այլեւս կատարեալ այլասերումի ճամբուն մէջ կը գտնուի, չի լրացներ իր ազնուա-

ցուցիչ դերը, եւ թէ ան շեղած է իր կոչումէն: Այդպէս՝ ունկնդիրը բաղդատելով ներկայի երաժշտութիւնը՝ իր ըմբռնումներուն համապատասխանող գործերու հետ, կ'եզրակացնէ թէ արդիական երաժշտութիւնը հեռու է այլեւս «գեղեցիկ» ին արտայայտութիւնը ըլլալէ, թէ ան որեւէ հետք չի թողուր մեր հոգեկան ներաշխարհին մէջ, տրուած ըլլալով որ անոր ունկնդրութենէն վերջ որեւէ բան կարելի չըլլար վերջիշել, եւն.:

Արդար ըլլալու համար պէտք է ըսել որ այդ դասակարգին պատկանող ունկնդիրը (կարգ մը պատճառներով որոնց պիտի անդրադառնանք յետագային), բոլորովին ալ անիրաւ չէ եթէ նկատի ունենանք թէ անդորր վայելքի իր պահպանողական ճաշակը ինքնին իր մէջ շատոնց ի վեր արմատացած բան մըն է, ուստի եւ հասկնալի պատճառներով ան արուեստագէտէն ակնկալած է միշտ զինքը մտահնցնող ապահովութիւններ: Ատկէ դատ, իր կրաւորական դիրքով լայն հասարակութիւնը միշտ ալ անդիտացած է արդէն իր ժամանակը բոլոր անոր յարակից պահանջներով:

Արդիական երաժշտութեան հանդէպ հասարակ ունկնդրին ցոյց տուած այդ վերաբերումը ունի նաեւ այլ պատճառներ: Անոր մտայնութեան մէջ արմատացած է առ հասարակ այն համոզումը որ երաժշտութեան դերը կը կայանայ մեզի միայն հաճելի ժամանց մը հայթայթելու մէջ, թէ հեղինակը կը ստեղծագործէ հետեւաբար մեր ականջներուն դիւրմբունքի ու հաճելի եղանակներ յղանալու համար, եւ այդ պարագային միայն նաեւ կը կարծէ ան թէ երաժիշտը ծառայած կ'ըլլայ իր բուն կոչումին եւ կատարած՝ նաեւ այն առաքելութիւնը որ իրեն վիճակուած է: Եւ մանաւանդ, ըստ իրեն, այդ պարագային իր գործը կը ստանայ իրական արժէք մը:

Իր այս համոզման ապացոյցներէն մին ալ այն է որ, մինչ ոեւէ գրական, գիտական, փիլիսոփայական կամ այլ նիւթերու վերաբերեալ հարցերու մասին արտայայտուելու մէջ ան մեծ վերապահութիւն մը ցոյց կուտայ, խոստովանելով յաճախ իր անձեռնհասութիւնը, երաժշտական գործի մը մասին սակայն չի վարանիր ազատ կերպով յայտնելու ոեւէ կարծիք:

Իսկ միւս կողմէ ստեղծագործող արուեստագէտը բժանդիր եւ նոյնքան նախանձախնդիր ոգիով մը իրաւացի կերպով անշուշտ կ'ուզէ վճռականորէն պահել իր ստեղծագործական անկախութիւնը, առանց նկատի ունենալու հասարակութիւնը, անոր ըմբռնումի մակարդակը, եւայլն:

Ան կ'ուզէ ըլլալ իր ներշնչումներուն, գաղափարներուն հաւատարիմ մեկնաբանը, մէկ խօսքով ան կ'ուզէ մանաւանդ ըլլալ իր ժամանակին մարդը: Այսուհանդերձ կ'ակնկալէ անշուշտ միանգամայն որ իր յղացումները պիտի սիրուին հասարակութեան կողմէ եւ անոնք իր գործերէն հաճոյք մը պիտի ստանան: Կասկած չկայ նաեւ որ հասարակութեան զնահատութիւնները իր մեծագոյն վարձատրութիւններէն մին պիտի ըլլայ:

Ինչպէս կարելի է զիւրաւ եզրակացնել, իրերու այս վիճակը բուն

իսկ ստեղծագործական-գեղարվեստական հարցն է որ կը յուզէ ինքնին, որուն պէտք է մօտենալ հետեւաբար զանազան տարբեր անկիւններէ, որոշ չափով կարենալ լուսարանելու համար տիրող չիփթը:

Առաջին հարցը որ կը ծագի մեր մտքին մէջ այն է թէ իրա՞ւ է որ երաժշտութիւնը լոկ հաճելի ժամանցի միջոց մըն է:

Տարակոյս չկայ թէ հաճելի ժամանցի միջոց մըն ալ է ան, սակայն ոչ իր հասարակ իմաստով:

Սենֆոնիք երաժշտութիւն մը ունկնդրելը հաճելի ժամանց մըն է, սակայն չինիչ, ողբալարար ու ազնուացուցիչ ժամանց մը: Մինչ պարահանդէսի կամ այլ խրախճանքներու ընկերացող երաժշտութիւնը իր թեթեւ պարունակութիւնով աւելի գրօսանքի պատշաճ բան մըն է:

Արուեստագէտը կը ստեղծագործէ ներքին պահանջքի՞ մը դոհացում տալու համար՝ թէ հասարակութեան համար:

Այս հարցին մակերեսային մօտեցում մը հաւանաբար իրաւունք պիտի տար թէ՛ մէկուն եւ թէ՛ միւսին:

Ենթադրելով որ երկրորդ պարագան ըլլար ճիշդը, կը ծագի սակայն ուրիշ հարց մը որուն լուսարանութիւնը անհրաժեշտ է որպէսզի կարելի ըլլայ դատել թէ ո՞ր աստիճան իրաւացի է հասարակութեան պահանջքը: Այն է թէ՛ պէտք է դիտնալ նախ՝ հասարակութեան ո՞ր դասակարգը պարտի նկատի ունենալ արուեստագէտը երբ ան կը ձեռնարկէ ստեղծագործութեան: Որովհետեւ ամէն կասկածէ վեր է որ խնդրոյ առարկայ ունկնդիրները կը պատկանին զանազան դասակարգերու որոնց երաժշտական բմբռնումը, անոնց ճաշակը, պատրաստութիւնը նոյն մակարդակին վրայ չեն դառնուիր բնաւ, օժտուած չեն նոյն զգայնութիւնով եւ ունին հետեւաբար տարբեր տեսակի պահանջներ:

Առնենք նոյնպէս երկրորդ կէտ մը:

Երաժիշտը միշտ ստեղծագործած է արդէն, ուղղակի կամ անուղղակի կերպով ժողովուրդին համար: Բազմաթիւ են նոյնիսկ պարագաները ուր ան կը ստեղծագործէ ապսպրանքի մը վրայ:

Սակայն այդ պարագային, պէտք է ճշդել նաեւ «ժողովուրդին համար» բացատրութեան իմաստին բուն սահմանները:

Ստեղծագործել ժողովուրդին համար, իր տառացի իմաստով կը նշանակէ անշուշտ անուղղակի կերպով իր դործը ներկայացնել անոր դատաստանին: Բայց պէտք է մոտնալ նաեւ թէ այդ չի նշանակել ստեղծագործել արդէն կանխաւ նկատի ունենալով անոր ապագայ դատաստանը, կանխաւ ենթարկուելով անոր փափաքներուն: Որովհետեւ եթէ ընդունինք որ երաժշտութիւնը իր բարձր արուեստ, այնուացուցիչ, քաղաքակրթիչ ազդակի ու մշակութային մեծ միջոց կոչումը ունի ընկերութիւնը դէպի հոգեկան ու մտաւոր աւելի բարձր ոլորտներ առաջնորդել, իրեն կարելի չէ այդ առաքելութիւնը իրականացնել մինչեւ վերջը կրկին եւ կրկին հրամցնելով այնպիսի բարբառներ որոնցմով սնած է արդէն եւ որոնք իր ժամանակին ոգիին, անոր բարեչըման համապատասխանող մակարդակին չեն համապատասխաներ այլեւս:

Նոյն իսկ աւելի զիջող ուղի մը ցոյց տրուելու պարագային, այսինքն ունկնդրին հաճելի թուելու պարագան ալ բաւական չէ՝ կարենալ ըսելու համար որ ամէն գիւրքը բռնելի երաժշտութիւն իր դաստիարակչական բուն նպատակին ծառայած ըլլայ: Առնելով օրինակ Պէթովրնի, Հայտրնի եւ կամ ուրիշներու սենֆոնիաներէն ոմանք, որոնք անկասկած մեր օրերու ունկնդրին համար բարձր եւ շատ աւելի մտաչելի երաժշտութիւն են: Եթէ նոյն իսկ անոնք միջակ ունկնդրին հաճոյք մը կուտան, սակայն կարելի չէ հաւաստել միշտ թէ անոնց կերտուածքի, ներդաշնակութիւններու հարստութեան եւ շատ մը այլ գեղագիտական ազդակներուն թափանցելով զանոնք լիովին ըմբռնած ըլլալուն համար է որ ան կատարեալ վայելք մը կը ստանայ:

Հետեւեալ երաժշտական գործի մը հասարակ ունկնդրին հաճելի թուելու պարագային ալ ան կ'անդիտանայ հիմնովին թէ ինչն՞ զգեցելի է ան, որով իր ականջներուն հաճելի ըլլալու զէպքը ինչն իրեն համար գեղագիտական որեւէ հարց չի լուծեր այնպէս ինչպէս կը պահանջէ արուեստը:

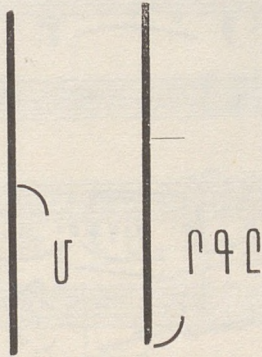
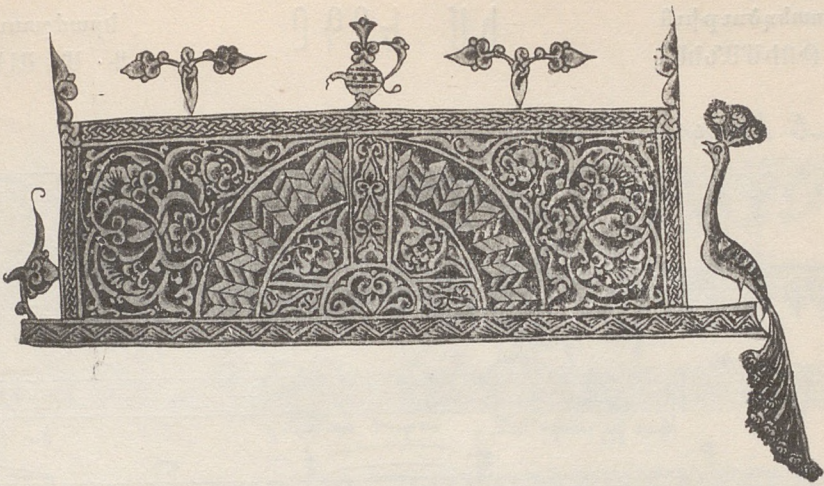
Այն պարագային միայն երբ ի վիճակի ըլլայ այդ «ինչն՞»-ին որոշ չափով գոնէ պատասխան մը ունենալ, անկէ իր ստացած վայելքը պիտի յիտակերպուի իրական գիտակից վայելքի մը եւ երաժշտութիւնն ալ բոլորովին տարբեր իմաստ մը պիտի ստանայ իրեն համար: Մանաւանդ համոզում պիտի գոյացնէ նաեւ որ երաժշտութեան հանդէպ իր մակերեսային վերաբերումը հիմնովին սխալ է եւ զինքը շատ կը հեռացնէ անոր բուն էութենէն:

Ընդհանուր այս նկատումներէն յետոյ տրամաբանական պիտի ըլլար մօտենալ նաեւ հիմնական կարգ մը հարցերու, ալ աւելի լուստարանելու համար ունկնդրին միտքը:

Հարկ կա՞յ համոզելու երաժշտասէրը, որ երաժշտութիւնը (ինչպէս բոլոր արուեստները), հնագոյն ժամանակներէն ի վեր բնաշրջումէ բնաշրջում ու ձեւափոխութեան ենթարկուելով հասած է մեր օրերու իր կատարելութեան աստիճաններէն մէկուն, իր լինելութեան իւրաքանչիւր հանդրուանին հանդիպելով խոչընդոտներու, անհասկացողութիւններու, ինչպէս ներկայիս: Եւ սակայն, ինչպէս կ'ըսէ յատին առածը, *Natura non facit saltus* («Բնութիւնը սխալ չի գործեր»), նոյնպէս երաժշտութիւնը անայայլ կերպով հետեւած է գեղագիտական տրամաբանութեան շաւիղին, ի վերջոյ իրեն վրայ հրաւիրելով բոլորին հիացումն ու նուիրումը:

Արդ, եթէ ընդունինք այս ճշմարտութիւնը, կը մնայ ուրեմն հարց տալ թէ կա՞յ որեւէ պատճառ որ ձեւափոխումներու այդ թափը իր պատմութեան շաւիղին մէջ կանգ առնէ մեր օրերուն, եւ մեր հասկացողութեան սահմաններէն անդին չ'անցնի այլեւս: Ամէն ժամանակաշրջան ունի իր պահանջները, ունի հարցեր որոնք լուծումի կը կարօտին:

Մեր խորհրդածութիւններուն մէջ ըսինք տեղ մը որ պարզ երա-
(Շարունակութիւնը էջ 136)

Բանաստեղծուքիւն՝
ՅՈՎՀ. ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ

Երաժշտութիւն՝
ԳՈՒՐԳԷՆ Մ. ԱԼԷՄՇԱՀ

*

ԱՆԿԱՍՏԱՆ
Փարիզ

Lento $\text{♩} = 44$

Handwritten musical score for the first system. It consists of a vocal line on a single staff and a piano accompaniment on two staves. The time signature is 6/8. The tempo is marked *Lento* with a quarter note equal to 44 beats. The key signature has two flats. The music begins with a piano (*p.*) dynamic.

Handwritten musical score for the second system. It includes a vocal line with lyrics in Armenian and a piano accompaniment. The tempo remains *Lento* ($\text{♩} = 44$). The lyrics are: "Գառնի մարտն ուրախ եմ քան ի վերջին օրս". The piano part includes markings for *p.* and *pp.*.

Handwritten musical score for the third system. The vocal line continues with lyrics: "զորս ինչպէս զարթոյնքս քեզ". The piano accompaniment features a melodic line with some triplets. Dynamics include *p.* and *pp.*.

Handwritten musical score for the fourth system. It features repeated musical phrases in the piano part, marked with Roman numerals I and II. The vocal line has lyrics: "Ստորի կարգիս ի մահուս ի վերջին օրս". The piano part includes a triplet and a 3/4 time signature change.

Handwritten musical score for the fifth system. The tempo is marked *all: Mod: ♩ = 80* and *moins vite*. The vocal line has lyrics: "I Մեղս հաւցիս ի վերջին օրս քան ի վերջին օրս". The piano part includes markings for *mf.* and *pp.*. The system concludes with a 2/4 time signature.

P. *pour finir même mouvement*

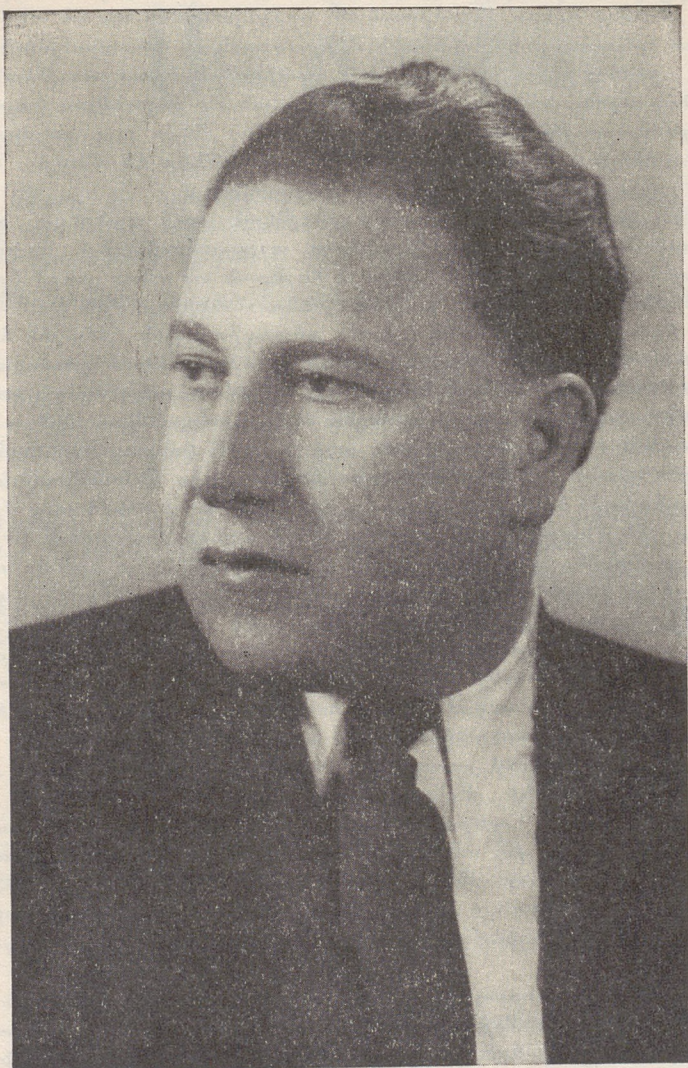
Դե՛ղ զամ և՛ այ բոլոր ի՛նչ որ
 ցա՛նք ան առջ կայտն առ
 քեզ մե կարճ տե՛ստ
 անուհայտն քեզ

մե կարճ տե՛ստ
 անուհայտն քեզ
 մե կարճ տե՛ստ
 անուհայտն քեզ

քեզ տեսնելու
 ինչու որ քեզ
 ինչու որ քեզ
 ինչու որ քեզ

արթնա՛ծ օր թե՛
 և արթնա՛ծ քեզ
 ինչու որ քեզ
 ինչու որ քեզ

Fin

ԳՈՒՐԳԻՆ Մ․ ԱԼԵՄՆԱՀ
(1907 - 1947)

ժշտասէրը շատ ալ անիրաւ չէ իր կարգ մը նկատումներուն մէջ : Այս մասին, առանց զինքը երաժշտական հարցերու մօտեցման մէջ իրեն վիճակած պարտադրութիւններէն ձերբազատելու մտադրութիւնը ունենալու, ըսինք թէ ճշմարիտ է որ արդիական երաժշտութեան մէջ կան բաներ որոնց ներկայութիւնը աստիճան մը ըմբռնելու կարողութիւնը դժուարութիւններու առջեւ կը դնեն : Թէեւ այդ բոլորը մեզ չեղաշրջումներու ընկերացող քովնտի երեւոյթներ են միայն, որոնք միշտ ի յայտ կուգան այդպիսի պարագաներու :

Ներկայիս, երաժշտին տրամադրութեան տակ գաննուող ստեղծագործական թեքնիք նոր միջոցներու այլազանութիւնը որքան ասարուեստին վերանորոգման՝ սակայն նոյնքան ալ անոր շուրջ երեւան եկող շփոթութիւններու եւ խոչընդոտաներու աղբիւր մըն է :

Այս երեւոյթը պատճառն է նաեւ գեղապիտական, ոճային եւ այլ բոլոր սխալ մեկնութիւններուն, որոնք ոչ միայն արուեստասէր հասարակութեան, այլ եւ ստեղծագործող արուեստագէտներուն ըմբռնումին մէջ ալ երեւան կուգան կարգ մը պարագաներու մէջ :

Իրտուած է որ գլխաւորաբար այդ ի յայտ կուգայ նպատակի եւ միջոցներու շուրջ շփոթութիւններու ձեւին տակ : Չարմանալի պիտի չըլլար հանդիպիլ նոյն իսկ որ կարգ մը մեծեր ալ երբեմն այդ վտանգէն զերծ չեն մնացած : Եթէ պէտք ըլլար աւելի ընդարձակ կերպով խօսիլ այդ մասին, պէտք պիտի ըլլար աստ հետունքը երթալ ստեղծագործական բրօսեսիւսին պարզած ներկայ երեւոյթներուն մասին, ինչ որ մեր նպատակը չէ : Ըսենք միայն, թէ արտայայտուելու համար նոր լեզու մը դործածելու իղձը արուեստագէտի մը համար որքան ալ բնական պահանջ մըն է, իր անհատականութիւնը սակայն նոյն չափով կը պարտադրէ զինքը ունենալ իր ընտրութիւններուն գիտակցութիւնը, դանադանելով բուն նպատակը միջոցներէն :

Նոր ըմբռնումներով յղացուած դործեր, ինչպէս Պարթոքի, Այպան Պերկի, Վեպլընի, Սթրավինսկիի հեղինակութիւնները եթէ նորիմաստ են իրենց պարունակութեամբ, գեղեցիկ եւ ինքնատիւ յղացք ունին, այդ ոչ թէ անոր համար որ անոնք այս կամ այն նորագոյն թեքնիքի ըմբռնողութեամբ են յղացուած, այլ անոր համար որ արուեստագէտը գիտցած է հանճարեղ ու ճաշակաւոր կերպով օգտագործել զանոնք իր գաղափարներուն, մտածումներուն արտայայտութեան համար :

Եւ այդպէս ալ նորագոյն երաժշտութիւնը տուած է արդէն մեծ թիւով նորիմաստ գեղեցիկ դործեր, որոնք ներկայիս մեծ նուագահանդէսներու ընդհանրաբար զգալի կերպով հարստացուցած են :

*

ՍԵՆ-ՃՕՆ ՓԵՐՍ

Սիրով կը հրատարակենք Նոպելեան մրցանակաւոր Սէն-Ճոն Փերսի այս ճառը, արտասանուած Սթոքհոլմի մէջ, անցեալ Դեկտեմբերին: Ձայն մեզի զրկած է նոյն ինքը Բանաստեղծը:

«Անդաստան» հպարտ է իրեն եղած այս բացառիկ պատւին համար:

Կուտանք նաեւ մեր աշխատակից զբաղէտ Կ. Փօլատեանի մէկ յօդուածը, նուիրուած աշխարհահռչակ Փրանսացի բանաստեղծին: Ան՝ հարազատ թարգմանը կը հանդիսանայ բոլորիս հիացական զգացումներուն՝ հանդէպ Փրանսական հարուստ եւ միշտ կենդանի բանաստեղծութեան և անոր ամէնէն տաղանդաւոր մէկ ներկայացուցչին:

Յաջորդ հատորով, մեր ընթերցողներուն կը խոստանանք տալ անտիպ թերթուած մը Սէն-Ճոն Փերսէն՝ «Անդաստան»ի համար զբոլուած: Նոյնպէս Կ. Փօլատեանի մէկ նոր «Զրոյց»ը: (Առաջինը տեսնել մեր 8-9 թիւ միացեալ հատորներուն մէջ, ընդարձակ թարգմանութիւններով: «Անդաստան»)

SAINT-JOHN PERSE

JAI accepté pour la poésie l'hommage qui lui est ici rendu, et que j'ai hâte de lui restituer.

La poésie n'est pas souvent à l'honneur. C'est que la dissociation semble s'accroître entre l'œuvre poétique et l'activité d'une société soumise aux servitudes matérielles. Ecart accepté, non recherché par le poète, et qui serait le même pour le savant sans les applications pratiques de la science.

Mais du savant comme du poète, c'est la pensée désintéressée que l'on entend honorer ici. Qu'ici du moins ils ne soient plus considérés comme des frères ennemis. Car l'interrogation est la même qu'ils tiennent sur un même abîme, et seuls leurs modes d'investigation diffèrent.

Quand on mesure le drame de la science moderne découvrant jusque dans l'absolu mathématique ses limites rationnelles; quand on voit, en physique, deux grandes doctrines maîtresses poser, l'une, un principe général de relativité, l'autre un principe quantique d'incertitude et d'indéterminisme qui limiterait à jamais l'exactitude même des mesures physiques; quand on a entendu le plus grand novateur scientifique de ce siècle, initiateur de la cosmologie moderne et répondant de la plus vaste synthèse intellectuelle en termes d'équations, invoquer l'intuition au secours de la raison et proclamer que « l'imagination est le vrai terrain de germination scientifique », allant même jusqu'à réclamer pour le savant le bénéfice d'une véritable « vision artistique » — n'est-on pas en droit de tenir l'instrument poétique pour aussi légitime que l'instrument logique ?

Au vrai, toute création de l'esprit est d'abord « poétique » au sens propre du mot; et dans l'équivalence des formes sensibles et spirituelles, une même fonction s'exerce, initialement, pour l'entreprise du savant et pour celle du poète. De la pensée discursive ou de l'ellipse poétique, qui va plus loin, et de plus loin ? Et de cette nuit originelle où tâtonnent deux aveugles-nés, l'un équipé de l'outillage scientifique, l'autre assisté des seules fulgurations de l'intuition, qui donc plus tôt remonte, et plus chargé de brève phosphorescence ? La réponse n'importe. Le mystère est commun. Et la grande aventure de

l'esprit poétique ne le cède en rien aux ouvertures dramatiques de la science moderne. Des astronomes ont pu s'affoler d'une théorie de l'univers en expansion; il n'est pas moins d'expansion dans l'infini moral de l'homme — cet univers. Aussi loin que la science recule ses frontières, et sur tout l'arc étendu de ces frontières, on entendra courir encore la meute chasseresse du poète. Car si la pensée n'est pas, comme on l'a dit, « le réel obsolu », elle en est bien la plus proche convoitise et la plus proche appréhension, à cette limite extrême de complicité où le réel dans le poème semble s'informer lui-même. Par la pensée analogique et symbolique, par l'illumination lointaine de l'image médiatrice, et par le jeu de ses correspondances, sur mille chaînes de réactions et d'associations étrangères, par la grâce enfin d'un langage où se transmet le mouvement même de l'Être, le poète s'investit d'une surréalité qui ne peut être celle de la science. Est-il chez l'homme plus saisissante dialectique et qui de l'homme engage plus ? Lorsque les pilosophes eux-mêmes désertent le seuil métaphysique, il advient au poète de relever là le métaphysicien; et c'est la poésie alors, non la philosophie, qui se révèle la vraie « fille de l'étonnement », selon l'expression du philosophe antique à qui elle fut le plus suspecte.

Mais plus que mode de connaissance, la poésie est d'abord mode de vie — et de vie intégrale. Le poète existait dans l'homme des cavernes, il existera dans l'homme des âges atomiques : par ce qu'il est part irréductible de l'homme. De l'exigence poétique, exigence spirituelle, sont nées les religions elles-mêmes, et par la grâce poétique, l'étré-celle du divin vit à jamais dans le silex humain.

Quand les mythologies s'effondrent, c'est dans la poésie que trouve refuge le divin; peut-être même son relais. Et jusque dans l'ordre social et l'immédiat humain, quand les Porteuses de pain de l'antique cortège cèdent le pas aux Porteuses de flambeaux, c'est à l'imagination poétique que s'allume encore la haute passion des peuples en quête de clarté.

Fierté de l'homme en marche sous sa charge d'éternité ! Fierté de l'homme en marche sous son fardeau d'humanité, quand pour lui s'ouvre un humanisme nouveau, d'universalité réelle et d'intégralité psychique... Fidèle à son office, qui est l'approfondissement même du mystère de l'homme, la poésie moderne s'engage dans une entreprise dont la poursuite intéresse la pleine intégration de l'homme. Il n'est rien de pythique dans telle poésie. Rien non plus de purement esthétique. Elle n'est point art d'embaumeur ni de décorateur. Elle n'élève point des perles de culture, ne trafique point de simulacres ni d'emblèmes, et d'aucune fête musicale elle ne saurait se contenter. Elle s'allie, dans ses voies, la beauté, suprême alliance, mais n'en fait point sa fin ni sa seule pâture. Se refusant à dissocier l'art de la vie, ni de l'amour la connaissance, elle est action, elle est passion, elle est puissance, et novation toujours qui déplace les bornes. L'amour est son foyer, l'insoumission sa loi, et son lieu est partout, dans l'anticipation. Elle ne se veut jamais absence ni refus. Elle n'attend rien pourtant des avantages du siècle. Attachée à son propre destin, et libre de toute idéologie, elle se connaît égale à la vie même, qui n'a d'elle-même à justifier. Et c'est d'une même étreinte, comme d'une seule grande strophe vivante, qu'elle embrasse au présent tout le passé et l'avenir,

l'humain avec le surhumain, et tout l'espace planétaire avec l'espace universel. L'obscurité qu'on lui reproche ne tient pas à sa nature propre, qui est d'éclairer, mais « la nuit même qu'elle explore : celle de l'âme elle-même et du mystère où baigne l'être humain. Son expression toujours s'est interdit l'obscur, et cette expression n'est pas moins exigeante que celle de la science.

Ainsi, par son adhésion totale à ce qui est, le poète tient pour nous liaison avec la permanence et l'unité de l'Être. Et sa leçon est d'optimisme. Une même loi d'harmonie régit pour lui le monde entier des choses. Rien n'y peut advenir qui par nature excède la mesure de l'homme. Les pires bouleversements de l'histoire ne sont que rythmes saisonniers dans un plus vaste cycle d'enchaînements et de renouvellements. Et les Furies qui traversent la scène, torche haute, n'éclairent qu'un instant du très long thème en cours. Les civilisations mûrissantes ne meurent point des affres d'un automne, elles ne font que muer, L'inertie seule est menaçante. Poète est celui-là qui rompt pour nous l'accoutumance. Et c'est ainsi que le poète se trouve aussi lié, malgré lui, à l'événement historique. Et rien du drame de son temps ne lui est étranger. Qu'à tous il dise clairement le goût de vivre ce temps fort ! Car l'heure est grande et neuve, où se saisir à neuf. Et à qui donc céderions-nous l'honneur de notre temps ?

« Ne crains pas », dit l'Histoire, levant un jour son masque de violence — et de sa main levée elle fait ce geste conciliant de la Divinité asiatique au plus fort de sa danse destructrice. « Ne crains pas, ni ne doute — car le doute est stérile et la crainte est servile. Ecoute plutôt ce battement

rythmique que ma main haute imprime, novatrice, à la grande phase humaine en voie toujours de création. Il n'est pas vrai que la vie puisse se renier elle-même. Il n'est rien de vivant qui de néant procède, ni de néant s'éprenne. Mais rien non plus ne garde forme ni mesure, sous l'incessant afflux de l'Être. La tragédie n'est pas dans la métamorphose elle-même. Le vrai drame du siècle est dans l'écart qu'on laisse croître entre l'homme temporel et l'homme intemporel. L'homme éclairé sur un versant va-t-il s'obscurcir sur l'autre ? Et sa maturation forcée, dans une communauté sans communion, ne sera-t-elle que fausse maturité ?... ».

Au poète indivis d'attester parmi nous la double vocation de l'homme. Et c'est hausser devant l'esprit un miroir plus sensible « ses chances spirituelles. C'est évoquer dans le siècle même une condition humaine plus digne de l'homme originel. C'est associer enfin plus largement l'âme collective à la circulation de l'énergie spirituelle dans le monde... Face à l'énergie nucléaire, la lampe d'argile du poète suffira-t-elle à son propos ? Oui, si d'argile se souvient l'homme.

Et c'est assez, pour le poète, d'être la mauvaise conscience de son temps.

RAISONS D'AIMER

Pourquoi aimons-nous Saint-John Perse, nous, Arméniens ? Et d'où vient cette admiration quasi unanime de la part des étrangers que nous sommes pour une œuvre qui, de prime abord, paraît difficile aux Français eux-mêmes ?

Oeuvre hautaine, s'il en fut, d'une densité lourde de métal précieux, ou plutôt d'un alliage patiemment et savamment façonné par l'artiste, aux résonnances inoubliables, aux reflets qui se multiplient. Oeuvre, en tous cas, située dans une région vers laquelle le cœur et l'esprit de l'homme s'acheminent depuis des millénaires, comme deux chercheurs, y arrivant bien rarement ensemble. Montagne magique, qu'on devine de la vallée, mais dont les cimes insoupçonnées sont au-delà des terres connues. Pour y grimper, pour y accéder, il faut une longue gymnastique morale et intellectuelle.

Est-ce présomption de notre part que prétendre avoir fait cette ascension révélatrice avec Saint-John Perse ?

Ce n'est pas l'unique raison de notre respect, de notre amour pour ce guide merveilleux. Nul doute qu'elle nous suffirait amplement. Mais il y a d'autres raisons. D'abord, la plus générale. Elle est très simple pour nous. Apparaît-elle à la plupart des Français ? j'en doute fort.

Nous aimons Saint-John Perse parce qu'il est un très grand poète français et, plus simplement, un poète français tout court. D'où vient cet attachement, cette *inclination* dirait-on dans le langage fleuri du siècle où vivait Racine ? D'où vient donc vraiment cet amour apparemment « sans raison » ? Nous n'en savons rien. Pourrait-on jamais expliquer pourquoi certains hommes sont sensibles à une certaine forme de beauté ? Il vient probablement de très loin, d'une époque qui est située au-delà du siècle de Racine, du fond du Moyen Age et peut-être de plus loin encore.

Les Français se doutent-ils que pendant des siècles tout un peuple les aime si profondément et si secrètement ? Que des générations successives se nourrissent uniquement de ce que les poètes, les écrivains, les penseurs français produisirent ? Les Français savent-ils que leur nom était devenu un adjectif dans notre langue du Moyen Age et que maints troubadours l'ont employé pour désigner quelque chose de très beau, de très précieux, soit dans la description d'un paysage, soit en louant la bien-aimée ?

Il m'est très doux d'évoquer ici un souvenir. Il explique peut-être encore mieux ce que je désire exprimer. Il s'agit de mon grand-père. Toute sa vie il a été et resté un petit instituteur d'arménien dans son village natal, perdu sur les monts Taurus, à des milliers de kilomètres de la France. Eh bien, je me souviens qu'il me récitait, d'un air inspiré, avec une joie intense, des vers très doux auxquels je ne comprenais rien alors, pas plus d'ailleurs qu'à ceux déclamés en arménien. J'ai su beaucoup plus tard que c'était des vers français, et que ces long passages récités par cœur étaient de Racine. J'en ai encore les larmes aux yeux, des larmes de joie mêlées à celles de la plus indicible douleur, car il est mort assassiné en 1915... Où, et comment, avait-il appris le français ? Je n'ai jamais su. Une chose est certaine : il n'avait jamais fréquenté une école française et jamais mis le pied en France.

Mais, direz-vous, quel rapport a tout ceci avec l'auteur d'*Anabase* que nous honorons aujourd'hui ? N'avais-je pas dit que la raison majeure de notre admiration résidait justement dans le fait que Saint-John Perse était un poète français ? Et ne sentez-vous pas que nous ressemblons à des spectateurs éblouis devant des magiciens qui se succèdent à un rythme vertigineux dans cet « opéra fabuleux » qui se nomme : la Poésie Française ?

Quels émerveillements de Villon à Saint-John Perse et quelle joie pour nous sans cesse renouvelée ! Après chaque magicien terminant son tour de charme, nous nous exclamons invariablement : c'est fini, on ne fera rien de plus beau !

Savez-vous combien de fois ce cri d'admiration est sorti de notre gorge serrée par l'émotion ? Racine, Hugo, Lamartine, Vigny, Baudelaire, Verlaine, Rimbaud, Mallarmé et tant d'autres ! A Paul Valéry, nous nous sommes dits que c'était vraiment la fin, qu'on ne pouvait plus continuer ainsi, on avait atteint le point culminant. Tout ce qu'on ferait après ne serait qu'une lente descente vers la vallée ; ou alors il fallait s'engager dans d'autres directions. A peine avions-nous prononcé ces paroles un peu à la légère, que Saint-John Perse surgissait, tel un fakir, de son long silence, de son ascèse volontaire. Il surgissait toujours jeune, beau comme un prince des îles, les yeux perdus sur la mer, la voix grave. Quelle maîtrise depuis s'affirme, quelle démonstration éblouissante d'*Anabase* à *Exil*, *Neiges*, *Pluies*, *Vents*, pour aboutir à l'immense symphonie d'*Amers*.

Nous avons d'autres raisons, on s'en doute, pour honorer le poète. D'abord, le cérémonial de son langage. Rien ne nous est plus précieux, à nous orientaux, que cet envoûtement du verbe. Et Saint-John Perse nous rappelle étrangement, et par plusieurs côtés, notre Grégoire de Narek. Même puissance de souffle et foisonnement de lueurs, même splendeur de style et d'images — à la fois majestueuses et précises, — un processionnal d'incantations d'où jaillit soudain l'idée tel un glaive étincelant dans une épaisse nuit,

Nous voici devant un esprit de la même trempe, d'une robustesse inouïe, rappelant celui que dix siècles de souffrances et d'épreuves ont, au bord du lac de Van, lavé de ses péchés ; nous voici en présence d'un ascète qui a perdu ses complexes mortifiants et qui va désormais de l'avant, ne craignant ni Dieu ni le Démon, n'ayant foi qu'en l'homme, célébrant son honneur d'être homme, sa puissance créatrice et son droit au bonheur.

Toute l'œuvre de Saint-John Perse traite des problèmes essentiels de l'homme, les nôtres. Le poète répond à nos angoisses ; il les résoud.

Il ne saurait être question de les analyser ici. Contentons-nous d'une rapide énumération. D'abord, le plus important de ces problèmes :

L'avenir de l'homme. La grande loi qui régit l'humanité est celle de l'évolution. Rien de plus absurde, proclame Saint-John Perse, que le surhomme de Nietzsche. Nous nous acheminons vers l'union. La mer en est l'image. Nous passerons par des étapes intermédiaires — pluies, neiges, vents — pour aboutir finalement à la mer. Baignés dans le même élément, nous aurons une destinée commune.

Fidélité à sa naissance, à sa race. « Je suis Français, dit-il, jusqu'aux dernières fibres de mon être » à ceux qui le proclament poète international. Quelle leçon pour nous, Arméniens, peuple en exil, prêt à être absorbé, prêt à tous les abandons, à toutes les tentations !

Langage poétique. Il doit épouser l'idée, comme l'habit doit vêtir le corps nu. A l'artiste de trouver la meilleure coupe, la meilleure teinte, le meilleur ton.

Fonction du poète.

« Et le poète aussi est avec nous, sur la chaussée des hommes
« de son temps,

« Allant le train de notre temps, allant le train de ce grand
« vent.

« Son occupation parmi nous : mise en clair des messages, et
« la réponse en lui donnée par illumination du cœur.

« Non point l'écrit, mais la chose même. Prise en son vif et
« dans son tout.

« Conservation non des copies, mais des originaux. »

Et enfin le problème de l'exil.

A certains, il peut sembler secondaire. Il n'en est rien, tel qu'il est posé par Saint-John Perse. Il nous intéresse en tous cas prodigieusement, nous, les exilés éternels.

Et là encore, nous ne ferons que citer l'auteur. Et d'affirmer, en connaissance de cause, que tout est dit sur le sujet. Ce que nous ressentons au plus profond de nos cœurs, ce que nous avons tenté désespérément d'exprimer sans jamais y réussir complètement, Saint-

John Perse le fait d'une manière souveraine. Oh, nous ne sommes pas dupes. Nous savons qu'il y a de par le monde des milliers et des milliers d'hommes qui ressentent la même joie devant telle ou telle page du poète. Et n'est-ce pas là justement le signe le plus indéniable de l'universalité du poète français ? Mais voici cette page :

« ... Syntaxe de l'éclair ! ô pur langage de l'exil ! Lointaine
« est l'autre rive où le message s'illumine :

« Deux fronts de femmes sous la cendre, du même pouce vi-
« sités ; deux ailes de femmes aux persiennes, du même souffle
« suscitées...

« Dormiez-vous cette nuit, sous le grand arbre de phosphore,
« ô cœur d'orante par le monde, ô mère du Proscrit...

« Et toi plus prompte sous l'éclair, ô toi plus prompte à tres-
« saillir sur l'autre rive de son âme, compagne de sa force et fai-
« blesse de sa force, toi dont le souffle au sien fut à jamais mêlée,

« ... L'exil n'est point d'hier ! L'exil n'est point d'hier !...

« ... Tais-toi, faiblesse, et toi, parfum d'épouse dans la nuit
« comme l'amande même de la nuit.

« Partout errante sur les grèves, partout errante sur les mers,
« tais-toi, douceur, et toi présence grée à hauteur de ma selle.

« ... Ceux-là qui furent se croiser aux grandes Indes atlantiques,
« ceux-là qui flairent l'idée neuve aux fraîcheurs de l'abîme, ceux-là
« qui soufflent dans les cornes aux portes du futur

« Savent qu'aux sables de l'exil sifflent les hautes passions
« lovées sous le fouet de l'éclair. O prodigue sous le sel et l'écume
« de Juin ! garde vivante parmi nous la force occulte de ton chant !

« Comme celui qui dit à l'émissaire, et c'est là son message :
« voilez la face de nos femmes ; levez la face de nos fils ; et la
« consigne est de laver la pierre de vos seuils... Je vous dirai tout
« bas le nom des sources où, demain, nous baignerons un pur cour-
« roux. »

« Et c'est l'heure, ô Poète, de décliner ton nom, ta naissance,
« et ta race... »

Et c'est l'heure aussi d'honorer le Poète, de lui faire notre offrande. Voici donc, ô Poète, nos cœurs frémissant de joie, voici nos yeux. Vous nous avez fait

« pleurer de grâce, non de peine »

et rien n'est plus doux au cœur de l'exilé ! Vous le savez.

AU LARGE

Ayant navigué, magique archipel,
A travers d'amours futiles ou fatales,
Sans y jeter l'ancre — ô folie passée —
Je me trouve enfin juste au cœur du large !

Tout seul, me voici au milieu de la mer,
Sous l'immensité inutile des cieux,
Je vois naître au loin les îles incertaines,
Je les vois, une à une, encore s'effacer...

Nul navire maintenant, pas même un rocher,
Qui pût bien servir d'abri à ma barque,
Ou soudain la cognât contre lui une vague...

Océan sans bornes, sombre ou azuré,
Et toujours désert... Rien que des nuages,
De mornes, lents nuages, qui passent et se sauvent...

Traduit par : Edouard SIMKECHIAN

A LA STATUE DE BEAUTE

Je veux que l'on puise ton marbre statuaire
Du fond de l'Olympe, de ses entrailles divines,
Et mon marteau en fasse une chair féminine,
Fulgurante de splendeur et grisée de lumière.

Que tes yeux soient des gouffres où quand l'homme s'abîme,
Se sente immortel toujours dans l'éternité,
Et tes lignes deviennent pures ; tes seins sculptés
S'emplissent d'une harmonie où la sève se ranime.

Que tu sois nue pareille à l'âme d'un poète,
Et de cette nudité païenne et secrète,
Que l'homme souffre et ne puisse te toucher jamais !

S'il fallait t'offrir une hécatombe suprême,
Je voudrais m'immoler à ton temple moi-même,
Pour que ton marbre bût la goutte de mon sang dernier.

Traduit par : Edouard SIMKECHIAN

*

MONTAGNES

Montagnes, cathédrales mortes pour une nouvelle renaissance, aux mille cicatrices inguérissables, dressées comme une insulte, comme une menace, contre le temps...

Abcès vivants, nids infectes, taches blanches, souillures humaines, collées, entaillées dans vos roches, qui, patiemment, vous laissez vieillir, pour les pourrir, pour les transformer en châteaux mourants ou morts...

Rochers gris, qui défient la mer à vos pieds, en constante révoite... Enfants dociles de l'espace, qui repercutent sourdement les échos des routes et chaussées, coupées dans vos blancs... Secouez-vous !

Secouez-vous, chassez les poux infectes qui salissent vos entrailles, défendez-vous ! ...

Si j'étais Hercule... Si j'étais Hercule, plus fort que Hercule, j'aurais rétabli l'orare séculaire. Le règne du néant, votre règne...

Pourquoi faire ces arbres, ces arbustes qui vous déco-
rent, cette douceur tendre, ce parfum qu'enbaume l'air ? ...
Est-ce pour ces mollusques qui se disent hommes, qui se
disent que le monde est à eux, pour eux ? ... Vous êtes la
puissance invulnérable, les laisserez-vous faire ? ...

Si j'étais Hercule, plus fort que Hercule...

Mais je ne le suis pas... Cathédrales mortes, montagnes
infranchissables, vous m'écrasez de votre poids non mesura-
bles. Fourmi parmi les fourmis, je subis...

Je m'associe au temps, au vent, pour caresser de mes
yeux faibles votre poitrine chevelue, votre beauté grandiose
en constante métamorphose. Par mon regard je m'accroche
à vos collines, à vos rochers lisses, comme les crânes dénudés
de tous les cimetières du monde... Par mon regard je suis les
pistes invisibles qui mènent vers vos cîmes, là où se cachent
les dieux de votre éternité...

* Une page inédite d'un poète français d'origine polonaise, offerte
à « Andastan ».

Pauvre atome, mollusque à vertébrés, je m'accroche à l'éternité qui vous berce, qui vous véhicule. Je m'accroche... mais le temps me décroche, me chasse du paradis interdit... Éternel vagabond...

J'envie le soleil qui vous heurte, qui vous dore, qui vous brûle. J'envie le vent qui se brise sur vos flancs. J'envie l'orage, la pluie, qui vous aspèrge, qui vous lave. Je suis si petit si infime...

J'envie la nuit qui vous enveloppe. J'envie les étoiles qui vous regardent, la lune qui louche et qui éclaire votre blancheur, qui chasse l'ombre de la terre basse qui vous assombrit. J'envie votre patience, dans votre immobilité pleine de mouvement...

Et quand la mer lèche vos pieds solidement ancrés, la mer qui vit sur vous, qui aspire par vous la vie qu'il lui faut, patiente, vous regardez la faire. Je vois le sourire qui glisses sur vos sommets, sur vos collines, je l'admire...

Mer bleue, mer verte, mer jaune, qui vous dispute la puissance, l'éternité, elle joue sur sa force. Elle abuse de sa force au dessus de l'entendement humain et jubile. Mais vous, qui savez secouer les fondations de l'univers, vous lui imposez votre loi, et la mer vous obéit. Qu'est-ce que peut-elle faire d'autre ? ...

Je me promène sur le chemin, que les mains humaines ont creusé dans vos flancs. Je suis tout près de vous, je me confie à votre souffle, à votre puissance, à vos bras immenses. Je respire votre force, je sens votre doigt, votre petit doigt, me frôler. Mon bonheur va à l'infini de votre royaume, à l'infini de votre sagesse, vos rides profonds en sont les signes. Tous les nuages vous respectent, vous alimentent en fraîcheur, vous garnissent en poils verts qui vous décorent, pour souligner votre puissance, votre beauté crue et hurlante...

Brusquement j'ai senti derrière moi un pas lourd, un pas rythmé, cadencé... à l'unisson du souffle qui m'entourait... Non, je ne me retournerai pas. Je n'ai pas peur. Je suis la vie que je partage avec vous. Qui vous soyez — je suis votre égal... votre confrère en vie...

Je n'ai pas peur, j'avance. Le pas martelle la cadence de son pouls. Je suis là, vous êtes là...

Je suis le sang de votre sang, la puissance infime de votre puissance... Montagnes, je suis vous !

Non, je ne me retournerai pas... J'avance... Mes yeux braqués sur vous, devant moi, je vous regarde...

Vous ne m'écraserez pas, vous ne me broierez pas... Comme ces racines des plantes vigoureuses et grasses, qui, à mon égal vous résistent et poussent, en fleurissant, en grandissant... J'ai mes racines plantées dans la terre, pour défier la terre qui me nargue...

J'avance... Les espaces sont cléments, ils accueillent tout le monde...

J'ai confiance... Les pas derrière moi s'arrêtent, s'éffacent...

La montagne m'a compris...

Du cycle « Voyages »

DIALECTIQUE DE L'IMPRÉCIS

L'histoire de l'humanité se résume donc en un combat inégal d'individus dont les différents tempéraments entretenant l'injustice favorisent l'interruption du conflit, l'oscillation perpétuelle aux antipodes. La personnalité humaine est une illusion de l'imagination comme le libre arbitre l'est de la raison qui se volatilisent sous les poussées de la réalité puisque les lois de l'univers règlent imperturbablement la marche de l'espèce humaine et de l'individu, son substratum.

Les civilisations, fierté de l'homme, disparaissent aussi. Les savants, les médecins, les artistes, les philosophes, les économistes, les missionnaires, tous ceux qui en forment les assises voient leurs découvertes, leurs œuvres, leurs recherches irrémédiablement endiguées, déformées, reniées, utilisées à des desseins peu louables, où l'aveuglement, l'opportunité, la déraison écrasent les lentes conquêtes de l'esprit. Ainsi les plus fortes doctrines philosophiques se chargent en application d'impuretés dont l'homme, cet instrument de la nature, ne peut empêcher l'intrusion; mais celles-ci ne sont-elles pas issues d'interprétations tendancieuses des lois naturelles, capturées un moment en notre faveur et qui nous sont reprises avec brutalité ? Ces déviations ne sont-elles pas des scories que la nature rejette par l'entremise de notre imagination ?

*
**

Avec les Grecs, s'ouvre une ère nouvelle pour l'homme. Une grande aventure l'attend. Il s'engage dans le domaine de l'intellect. Indiquant à la pensée ses pouvoirs, ses ressources, sa féconde productivité, ils instaurèrent la science de la nature. Sourciers de notre grandeur, ayant défini les cadres de

* Dans « Les Carnets d'Egocentrisme » Henry Sper (de son vrai nom Edouard Bassadjian), avait précédemment exposé sans débattre quelques-uns de ses problèmes personnels, qui dans son dernier ouvrage, « Dialectique de l'Imprécis » trouvent un début de solution. Nous en avons extrait ces quelques fragments, témoins de vues synthétiques d'une pensée en marche.

nos futures investigations, tracé les voies de nos recherches, insufflé la flamme inextinguible de la maîtrise intellectuelle, ils laissèrent à l'homme le soin de poursuivre, préciser, débattre, approfondir, développer, parachever les prémisses qu'ils formulèrent avec une science solide, subtile, audacieuse. Et en fait, il n'existe de progrès ou de perfectionnement techniques, de révolutions scientifiques dont ils ne soient l'instigateur, le pilier, la pierre de touche. Ne nous méprenons pas. Ils n'ont pas découvert la pensée. Ils ont circonscrit les cadres de ses activités, délimité le champ d'action où l'esprit a pu déployé l'infini de ses possibilités. Difficile nous est de dénombrer les influences étrangères qu'ils reçurent. Il est vain de les nier mais à ces apports nouveaux qui constituaient le fond de sagesse, d'expériences, de sens pratique, de patientes observations et que les autres civilisations accumulaient depuis des siècles, des millénaires sans leur donner un essor particulier, ils leur imposèrent une direction nouvelle. Avant eux, de brillantes civilisations pouvaient se faire une gloire comme celle des Incas d'un remarquable service postal, d'autres de leurs organisations administratives, maritimes, judiciaires, de leurs poètes, d'habiles architectes, de juges pleins de bon sens, de malice ou de droiture mais aucune ne possédait un traité d'arithmétique, de poétique, d'astronomie ou un manuel de navigation sinon des empilages d'expériences personnelles, limitées, subjectives.

Certes cet affranchissement ne s'effectua pas sans heurts, sans retour en arrière, sans combat et des reminiscences du passé, des opinions nées de l'impatience, de l'impuissance vinrent troubler la marche de cette conquête. Ainsi chez Héraclite, ce puissant génie, le plus pur esprit scientifique et la plus abstruse littérature voisinent. En possession d'une vision large et équilibrée de l'univers, il ne peut s'empêcher de la souiller, d'abandonner les fruits de son esprit inventif et logique aux caprices de son âme, de la spiritualiser, de la maculer d'une sorte d'amertume de la lucidité, d'un désespoir rempli d'humilité, de mépris et de fierté qui préfigurent ces poètes de l'étau : Empédocle, Kierkiegaard, Pascal. Philosophe de la totalité, du destin, il réintroduit le spiritualisme certes annonciatrice de Socrate car grâce à la pensée ionienne il a débarassé des mythes égyptiens la lourdeur mais il freine le bel élan de l'école de Milet. Celle-ci abandonnant l'utile et l'agréable, le nécessaire et l'immédiat

remplaça le subjectivisme, l'empirisme, l'attitude, l'individualisme, les termes obscurs, ambigus par une omniscience, dégageant l'homme de sa gangue charnelle, d'un anthropomorphisme asservissant et stérile. Elle refusa à l'âme qui interprète les êtres et les choses suivant ses combinaisons propres et particulières et nous inonde d'opinions contradictoires, de sentiments sans issue, d'impasses, le privilège de la connaissance. L'homme étant l'objet principal de ses préoccupations, elle s'attaqua afin de le placer sur son orbite, au milieu dont il dépend : L'Univers. Le désintégrant pour le reconstituer conformément aux normes de l'esprit. Elle abandonna l'immanence au profit du monde intelligible dont elle fut le prophète.

*
**

Afin de situer l'esprit, les présocratiques éliminèrent à tour de rôle les obstacles qui les gênaient. Parménide, Démocrite réduisirent les facultés sensorielles et affectives soit au jugement soit au non-être. Les Sophistes se prévalant de cette arbitraire assimilation utilisèrent l'entendement à étayer l'invraisemblable, le relatif, l'injuste puisque les notions de valeur ne possédant en elles-mêmes aucune valeur intrinsèque prenaient le sens que le jugement voulait bien leur accorder. Ce délicat problème de psychogénèse, Platon entreprit de le résoudre. S'il n'y parvint qu'à moitié, il a cependant exposé magistralement les multiples aspects du problème, en a démêlé les complexes rouages, les a réunis dans une création unique et l'on ne saurait de tous temps aborder le domaine de la connaissance sans implicitement lui en devoir les éléments fondamentaux.

Son œuvre est l'expression d'un effort concerté en vue d'équilibrer harmonieusement les pouvoirs intellectuels, spirituels et sensoriels. Les exerçant, les disciplinant séparément, il a essayé de les juxtaposer dans l'ensemble d'une même force organisante : l'homme.

*

ԳԱՆՈՒՍ ԿԻԼՊԵՆԿԵԱՆ ՀԱՒԱՔԱԾՈՆ

ԱՎԸՆԻՒ ՏԻԷՆԱԻ ՅՈՒՑԱՀԱՆԳԷՍԸ

Սաղազուծիւն բերող զեղեցկուծիւններ կան, փրկարար զեղեցկուծիւններ, հանդարտ կը բաժնուինք անոնցմէ. կան ուրիշներ պերճանք ցոլարճակող, հրապուրիչ կախարզ զեղեցկուծիւններ, փրփրած կը բաժնուինք անոնցմէ. կան նաեւ այրող զեղեցկուծիւններ, որոնցմէ ընդվզած կը բաժնուինք:

Գլուխ գործոցներով միայն կազմուած ցուցահանդէս մը կրնայ նման զգացումներ արծարծել. խաղաղեցնել, երազել տալ, ալեկոծել կամ ընդվզեցնել միտքն ու հոգին:

Կը յիշեմ Վան Կոկի գործերուն յատկացուած ցուցահանդէսէ մը բաժնուած ըլլալ նման խոտոյեալ հոգեկան վիճակով, չեմ գիտեր ինչո՞ւ: Գուցէ անոր համար որ, կարմիրը՝ զեղինին ու կապոյտին խառնելով ստեղծուած այդ աննման գոյներու համանուագին մէջ զանազանն ի կարծեցի, զինով ըոպէին կարուած ականջէ մը յամբօրէն կաթնոյ ուրիշ կարմիր մը, յուսալքուած խենթի աչքերով գիտուած աշնան աերեւներ ուրիշ զեղինով մը, անասմանին զաղտնիքին մօտեցած մալոյ յօրինուած ուրիշ կապոյտ երկինքներ... եւ շո՞ւրջը՝ շուրջը պարսպ, շուրջը սեւ, շուրջը անտարբերութիւն: Ու այդ օրը՝ ցուցահանդէս յստուար բազմութիւն, ամէն կողմ մարդ, սեւ սրահներ, ուրախ դէմքեր, քմծիծաղ շրթունքին մէկ սրահէն միւսը անցնող զուարթ շարքեր... Կ'երեւի ընդվզեր եմ:

Ու վախցեր էի որ բաժնուիմ Այլընիւ տիէնայի շքեղ սրահներէն, այսօր ալ, բոլորովին տարբեր պատճառներով սակայն, եւ մանաւանդ իբր նախանձախնդիր հայ — ինչպէս ամէն Հայ — կրնար նոյն կարգի ընդվզում մը ծնիլ հոգւոյս մէջ: Սխալած էի: Առաջին սրահէն իսկ, նախնական ներհայեցողութեամբ մը զգացի թէ այդ բոլորը իբր Հայ, իմա չէր կրնար ըլլալ, բեռը ծանր էր, ուսերս վախա: Մարդկութեան միայն կրնային պատկանիլ այդ բոլորը եւ Գ. Կիւլ-

COROT - Venise

4.000 — 4.666b/ly

պէնկեան այգեքան ալ չէր սխալած իր դատողութեանը մէջ, ինչպէս կարծեր էի մինչեւ այգ վայրկեանը: Անխուսափելին էր պատահած ի վերջոյ. ուրեմն կը մնար ինձ յարգանքով, առանց մասնաւոր ուրախութեան կամ տխրութեան՝ իբրեւ հայ, հասկնալ ջանալ իր մեծութիւնը, ինչ որ երկիւղածութեամբ ըրի:

Գալուստ Կիւլպէնկեան մեծ էր իր ճաշակով նախ, յետոյ իր արուեստի հասակացողութեամբ, կամքովը եւ յետոյ իր հարստութեամբ. հակառակը կարծած էի:

Դիւրաւ կարելի էր հաստատել թէ մարդը իր մէջ, նախ սիրած էր դործը ու յետոյ միայն զայն գնած, առանց կանխամտածութեան, առանց նկատի առնելու անոր ստանայիք արժէքը: Արդարեւ, չի բաւեր մինչեւ իսկ լաւատեղեակ խորհրդակալներ ունենալ, այգ տառողութեամբ հաւաքածոյ մը կազմելու համար. հարկ է աւելին: Հարկ է «լուր» «լաւագոյնէն» զանազանել գիշնալ եւ անձամբ, հասնելու համար գլուխ գործոցին: Եւ գրեթէ այգ է որ միշտ պատահած էր Գ. Կիւլպէնկեանի, եւ գիպուածով չէր անշուշտ որ պատահած էր: Ամենարարձր չափով ու որակով գիտակցութիւնը ու արուեստի սէրը միայն կրնան ծնունդ տալ այգ կարգի գիպուածներու:

Պատրաստուած պէտք է բլլալ, փնտռել, գտնել ու ընդունելու համար գլուխ-գործոցը: Եւ Կիւլպէնկեան պատրաստուած էր այգ ուղղութեամբ. լաւագոյնս պատրաստուած: Ահաւասիկ արդիւնքը:

Հոս, նշել պէտք է նաեւ այն կէտը թէ այս անձման «Արուեստի մթերանոցը» չի բաղկանար միայն նկարչական դործերէ, այլ հոն կան նաեւ ծայրագոյն արեւելքի մանրանկարիչներուն կողքին, եզրիպատական քանդակաղործութեան, հին գորգերու, ֆրանսական արձաթագործութեան, յունական հին գրամներու զանազան արժէքաւոր նմոյշները:

Այսօր սակայն տրուած է մեզի ըմբոշխնել նկարչական հաւաքածոյին ամենակարեւոր մասը, որ ինքնին կը կազմէ արդէն, վերջին երեսուն տարիներու ընթացքին կազմուած անձնական հաւաքածոներուն ամէնէն պատկառելիներէն մին, համաշխարհային չափով: Իր մահուան նախօրեակին սոյն դործերը կը գտնուէին Անգլիոյ, Ֆրանսայի եւ Ամերիկայի մէջ ջրուած: Այսօր բոլորը միանալ կ'երթան Գալուստ Կիւլպէնկեանի փափաքին համաձայն, բնական գեղեցկութիւններով օժտուած վայրի մը մէջ կառուցուելիք թանգարանը, Սանթա Կերթրուտի պարտէզը, ի Լիզպոն: Վերջնականօրէն հանգչելէ առաջ անոր սրահներուն մէջ, զանոնք Փարիզի մէջ վայելելու առիթը կը արուի մեզի:

Երեսուն ինը գլուխ գործոց: Գրեթէ բոլոր նկարչական կարեւոր դպրոցները ներկայ են հոս, առաւելապէս 15րդ դարէն մինչեւ 19րդ

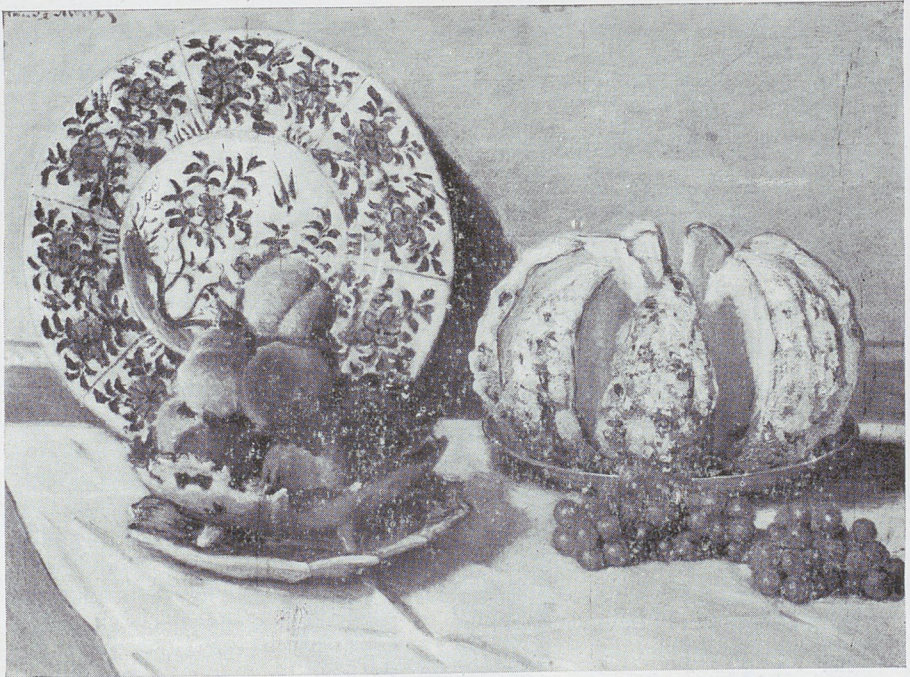

ՌԵՆՈՒԱՐ – Կենդանագիր RENOIR – *Portrait de Mme Claude Monet*

դար: Կիրլանտառյէն մինչեւ Գլոտ Մոնէ, Յրանց Հալսէն մինչեւ Թոմաս Կէյնգպորուհ, անցնելով Ռէմպրանտէն, Գորոլէն, Մանէէն, բոլորը ներկայ են: Նախընտրութիւննե՞ր. պնչուչա: Ա՞յդ է կարեւորը սակայն. ո՛չ: Կարեւորը՝ այս սրահներուն մէջ տիրող մթնոլորտն է. հասարակ յայտարարը այս բոլորին:

Ո՛ր դպրոցին ալ պատկանի դործը, այնքան գերակշիռ են ամենուրեք, իրաւ գլուխ-գործոցին յատկանիչերը:

Այլապէս՝ հանճարեղ արուեստագէտին կնիքը կրող ներշնչման անկեղծութիւնը, բարձր մասնագիտութիւնը անոր իբր արհեստաւոր, արժէքներու դասաւորումը եւ ըմբռնումը, հաւատքը, պարզութիւնը, նիւթին ու անոր վերացականութեան միջեւ գտնուող բազմաթիւ «չա-

ԳԼՈՏ ՄՈՆԷ — Նաքիւր մօրք

Claude MONET – *Nature morte*

«իաւորութիւններուն» արուեստագէտին ինքնութեանը հետ նոյնացումը, գոյներու համանուագին արտայայտութեան կերպը, ծաւալներու ըմբռնումը, գործածուած նիւթերը, զծագրութեան կատարեալ գիտութիւնը եւ վերջապէս, գուցէ կարեւորագոյնը՝ այն աննկարագրելի ու անբացատրելի մղումը համակրանքի որ կը ծնի հոգւոյդ մէջ, գլուխ-գործոցի մը առջեւ:

Այս բոլորը կը զգաս, երեսուն ինը անգամ այս սրահներուն մէջ, ու կը բաժնուիս Ամբնիւ ա՛րիէնայէն հանդարտ սրտով ու գոհունակութեամբ:

Կր. Համբարձումեան

*

100

1000000000

Մ

Ո Ր Գ Ի Ր Ք Ե Ր

ԱՐՁԱՆԱԳԻՐ (Քերթուածներ
Բիւզանդ Թօփալեանի) :

Հեռանալով բոլոր զգացական
զեղումներէն, սրտի տագնապնե-
րէն եւ նոյնիսկ մտածումի աժան
խաղերէն, Բիւզանդ Թօփալեան
քերթուածներու այս մատենով
անգամ մը եւս կը նուիրագործէ
բանաստեղծական իր կոչումը,
այսինքն երազել ու ողբկոչել ա-
պառնի մարդը, վաղուան տիե-
զերքը, կործանած բնութեան մը
վրայ ծագող արարչութիւնը: Այս
յաղթանակը իրականացած չէ
ամբողջովին եւ բանաստեղծը իր
խռովքն ու անընկճելի հաւատքը
կ'երգէ, մէկ երկու սուր բառե-
րով, հրաւիրելով բոլորս ճանչ-
նալ այն ճշմարտութիւնը, որ պի-
տի դայ արուեստով եւ զիտու-
թեամբ, խաղաղութեամբ եւ եր-
ջանկութիւնով, ուր աիեզերա-
կան մեծ առեղծուածը պիտի
զագրի տառապանք եւ անձկու-
թիւն ըլլալէ, եւ պիտի վերած-
ուի պարզութեան, ներդաշնա-
կութեան, շինարար պողաբերու-
թիւններու, երկնելով նոր մարդ-
կութիւն եւ նոր քաղաքակրթու-
թիւն: Բանաստեղծը ինքն իսկ
կ'ողջէ այս արշալոյսին աւետա-
բերը ըլլալ:

Ո՛վ դար հօր, արիւնի եւ ա-
ւերման,
Տարանջատման հիւլէի,
Բարձունքներու վրայ դիւային,
Կամփոյ վըրայ՝ պատառտուն
այս կուրծքով,

Պայքումներուդ ամեհութեան
մէջ անվախ,
Պիտի երգեմ ես անվարան հո-
գիով,
Ամբողջակա՛ն, անեղծելի սէրն
անհուն:
... Ես քու գաւակդ հարագատ,
Թարթիչներուս կայլակներով
ծիածան,
Պիտի այլեւս վերջապէս
Շողարձակեմ յաղթանակն յա-
ռաջընթաց մարդկութեան:

Այս է ահաւասիկ Թօփալեանի
բանաստեղծական գաղափարա-
պաշտութիւնը, որ լուսատորած
էր իր զերքը հազարումէկ ցոլքե-
րով, պատուելով երկրին, հողին
սիրտը եւ յաճախ իչնելով ծովա-
յին վիհերու մէջ, տարածուելով
կատարէ կատար եւ կածանէ կա-
ծան, հարցաքննելով երկնային
աշխարհը եւ մերթ հասնելով
աստեղային սահմաններու: Ար-
ձանագիրը մեզի կուտայ այս ու-
ղիով արօրուն քերթուածներ,
ուր ներշնչումը, հաղորդական
եւ անխարդախ, կը բխի մեռնե-
լու եւ վերածնելու յաւիտենա-
կան գոյամարտէն, եւ մարդուն
կ'տաճարիկէ ինքզինքը բացա-
տրելու մեծագոյն աշխատանքը,
իր բնատուր ոյժերուն պատշա-
ճելու ստիպողութիւնը: Անգամ
մըն ալ լսենք բանաստեղծը:

Սիւնքէն այս տաճարին կիսա-
կործան՝ ծանրաբեռն
Մեծութեա՛մբ,
Եթէ գար շունչն ստեղծագործ
Աստուածներուն մեծափառ,

Նքէ այլեւս հնչէի՛ն ոսկի փո-
ղերն արթնութեան,
Տառապանքէն վերջ արեան՝
մարդը հանդիպէր մարդուն,
Հունին վրայ հոգեկան,
Ու լուսափառ սահմաններէն մա-
զըլցող
Հեւքը մարդոց անսպառ
Գտնէր ի՛մաստն իր հուքեան:

Այդ ոգեղէն ցանկութիւնը
կիրքն ու կրօնն է բանաստեղ-
ծին, որ իր հանգանակը ամէնուն
կ'ուզէ բաշխել, իբր «կուտակ-
ուած գանձերը իր հոգիին», իբր
իր ներքին գինին՝ որ պէտք է

հոսի հոգիէ հոգի, ըլլայ լիու-
թիւն եւ արգասաւորում, եւ ա-
մէն էակի մէջ բանայ իր իմաս-
տութեան ծաղիկները:

Հարկ է գուրդուրոտ հասկացո-
ղութեամբ մօտենալ Թօփալեանի
տաղանդին, սիրել իր արուես-
տագէտ հոգին, որ կ'արիւնի կամ
կը պսպրայ իր բառերուն տակ:
Հարկ է մանաւանդ յարգել իր
լռին ցաւը, որ իր երազը շեփո-
րել կ'ուզէ աշխարհի զէմ իբր
քերթողական բնագանցութիւն,
եւ կը մնայ առկախ՝ մութ տա-
րակոյսին եւ լուսաւոր իրակա-
նութեան միջեւ:

Ե. Մ. ՄԻՄՔԷՇԵԱՆ

ՄԱՆՆԻԿ ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ

Մեր արձակ տաղերգութիւնը
կորսնցուց իր նրբարուեստ երգ-
չուհին, առաջին քերթողուհին,
որ խոցեց դասականացած ոտա-
նաւորին կապանքները, եւ ար-
ձակին մէջ փնտոեց քէֆնիքի նո-
րութիւն եւ քնարական կարե-
լիութիւններ: Տուաւ երգ մը, որ
հեռու է զըջունակ տարազներէ
եւ իր ինքնարուի ծփանքով կը
նոյնանայ սիրոյ, բնութեան, ար-
ցունքի կամ խանդավառութեան
վայրկեաններուն:

Մաննիկ Պէրպէրեան կը թողու
կանացի բայց զօրեղ զգայնու-
թիւն մը, որ ստեղծուած չէ բա-
ռական կամ նկարչական տարբե-
րով, այլ փիրաւոր ու հոյանի
անկեղծութեամբ մը տուած է
ցաւն ու տարփանքը, առանց որ-
եւէ արտաքին միջամտութեան:
Միամտութիւն, քնքոյշ խոստո-
վանութիւն, կէս-հոգեկան, կէս-

մարմնական լբումներ, այդ յու-
զումին ուշադրաւ շեշտերը կը
մնան:

Իր երգեցիկ արուեստը չի հը-
պատակիր ընթացիկ ու պայմա-
նաւորական շարաշարութեան մը:
Իր արտայայտութեան միջոցնե-
րը, թէեւ ժուժկալ ու անսթե-
ւեթ, կը յաջողին սակայն քեր-
թողական ու կերպով մը կախար-
դական միջավայր մը ստեղծել
իր տաղերուն մէջ, եւ կը տպա-
ւորեն մեզ: Իր ծառերը, ծովը,
խտալական ու կրզիի գիշերները
կ'ապրին հոգեկան նուագի մը
արձագանդին պէս:

Մաննիկ Պէրպէրեան ունի տա-
քուկ շունչ, բանաստեղծական
հանդարտութիւն եւ պայծառու-
թիւն (սէրէնիքէ), յուզումի ըզ-
գայարանք մը՝ որուն սարսուռը
քաղցր է ու հեծկլտագին: Նըր-
բերանդը ամէնէն զօրաւոր երակն
է իր արտայայտութեան:

Ե. Ս.

Հ ԱՅԱՍՏԱՆ ԴԱՐԵՐՈՒ ՄԷՋԵՆ

ՏԱՐ Արեւելադէտներու հետ վիճակուեցաւ ինծի առաջին անգամ ոտք դնել Հայրենի հողին վրայ, արագ այցելութիւն մը տալ անոր երեսուն եւ աւելի դարերու հնութիւններուն, գտնել վերականգնած հայրենիք մը աշխոյժ եւ կենսունակ, աշխատանքի եւ ստեղծագործութեան տենդով արբեցած :

Մոսկուայի մէջ տեղի ունեցած Միջազգային Համաժողովը եղաւ շարժառիթը իմ դէպի Հայաստան ճամբորդութեանս : Թէեւ նպատակս չէ հոս ծանրանալ Համաժողովի մանրամասնութիւններուն վրայ, սակայն պիտի ուզէի մատնանշել, ինչ ներկայացուած հայազիտական աշխատանքները եւ տալ քանի մը ընդհանուր համառոտ տեղեկութիւններ (1) :

Արեւելադէտներու 25րդ Միջազգային Համաժողովին բացումը տեղի ունեցաւ 9 Օգոստոսին Մոսկուայի Լեմոնտով համալսարանին մէջ, նախագահութեամբ ակադեմիական Կաֆուրովի : Կարելոր համագումարներէն մէկը եղաւ, որուն կը մասնակցէին աւելի քան 1500 դիտնականներ զանազան երկիրներէ : Բեմին վրայ էր նաեւ Նախարարաց Խորհուրդին առաջին փոխ-նախագահ՝ Անաստաս Միկոյեան, որ խօսք առաւ կառավարութեան կողմէ բարի գալուստ մաղթելով Արեւելադէտներուն : Անդրադատնալով Ասիոյ եւ Ափրիկէի ժողովուրդներուն հին ու նոր քաղաքակրթութիւններուն եւ ներկայիս զանազան երկիրներու ձեռք բերած անկախութեան, մատնանշեց արեւելագիտութեան նոր բնոյթը, գիտական համագործակցութեան եւ կարծիքներու ազատ փոխանակման անհրաժեշտութիւնը, նպատակելու համար Համաժողովին բեղմնաւոր աշխատանքներուն :

Երկու ժամ տեւող ճառերէ ետք, երբ սովետական զանազան հանրապետութիւններու մշակոյթին յատկացուած ցուցահանդէսին սրահը իջանք, հոն արդէն մեր առաջին սրտայոյզ հանդիպումները ունե-

(1) Աւելի մանրամասն տեղեկութիւններու համար տես Պատմա-Բանասիրական Հանդէս, Երեւան, 1960, էջ 221 : Նաեւ Յատալ, 6, 7, 9, 11 Հնկտ. 1960 քիւերուն մէջ, ուսմէն հայագետ Վլատ Պրնըցեանուի յօդուածները :

ցանք Հայրենիքի հետ : Հայկական բաժինը իսկոյն մեր ուշադրութիւնը դրաւեց մեզի ծանօթ յուշարձաններու խոշոր, գեղեցիկ լուսանկարներովը : Սեւանայ լճին, Կարմիր Բլուրի, Դուրին պեղումներէն յայտնաբերուած հնութիւններ ցուցադրուած էին ապակեայ դարակներու վրայ : Կային ճարտար վերարտադրութիւններ հայկական ձեռագիրներու, Գառնիի թագաւորական բաղնիքին խճանկարներուն մեծադիր պատկերը, Մեծն Հայաստանի իւրաքանչիւր նահանգներու տարազները պատկերացնող՝ ձեռքով նկարուած խոշոր գունաւոր քարտէս մը եւ գանազան իրեղէններ աւելի նոր ժամանակներէ :

Այս ամէնուն վրայ հազիւ մեր աչքերը պտտցուցած, լսեցինք քաղցրահնչիւն մեր լեզուն, շրջապատուեցանք հայկական ժպտուն դէմքերով որոնց ծանօթացանք ջերմ, սիրալիւր մթնոլորտի մը մէջ :

Հոն էր Հարուրտի համալսարանէն, իր բիւզանդաբիտական եւ հայազիտական աշխատանքներով ծանօթ Օր. Սիրաբէի Տէր Ներսէսեան : Հոն էին սովետահայ դիտութեան եւ արուեստի ներկայացուցիչներ, պատկառելի եւ սիրելի դէմքեր, որոնց անունները մեզի ծանօթ էին իրենց արժէքաւոր հատորներովը, ինչպէս Տիկին Հոփսիմէ ձանրոլատեան-Բիոտորովսքի, Բրօֆ.ներ Ս. Երեմեան, Ա. Մնացականեան, Ա. Ղարիպեան, Բ. Առաքելեան, Լ. Խաչիկեան եւ զեռչատեր. նաեւ երիտասարդ ուսանողներ՝ Երեւանէն եւ Մոսկուայէն :

Համազումարին յայտագիրը բաղկացած էր քսան բաժանումներէ : Հայազիտութեան առանձին բաժին չկար : Ան մաս կը կազմէր ասորական, հիթիթ-ուրարտական, կովկասեան, բիւզանդական բաժիններուն :

Հայազիտական բաժնին մէջ օտար զիտնականներու չահեկան ղեկուցումներու կարգին, ելոյթներ ունեցան Սով. Հայաստանէն, Գիտութեան Ակադեմիայի տարբեր ինստիտուտներու, պետական համալսարանին, Մատենադարանին եւ այլ հիմնարկութիւններու ներկայացուցիչներ, որոնք փայլուն եւ վաւերական փաստերով կարեւոր յուսարանութիւններ բերին հայ ժողովուրդին հնագոյն պատմութեան, ճարտարապետութեան, ցեղագրական եւ լեզուաբանական հարցերուն շուրջ, ժամանակակից Արեւելի հին ժողովուրդներու հետ իր ունեցած կապերուն, նաեւ Միջնադարեան հայ գրականութեան, փիլիսոփայութեան վերաբերեալ նորագիւտ աշխատանքներով (2) :

(2) Եղան 13 գիտական գեկոյցներ : Ա. Ղարիբեան Հնդեւրոպական լեզուներու Արեւելեան խումբին մէջ Հայ լեզուին տեղը եւ նշանակութիւնը : Կ. Ղափանդարեան Դուրին քաղաքին պեղումները : Ս. Արեշեան եւ Գ. Յովնան Հայ-Եւրոպական գրական կապերու ուրջ : Լ. Խաչիկեան Հայկական ձեռագիրներու յիշատակարանները որպէս պատմութեան աղբիւր : Ա. Մաիկեան Էջմիածնի Մայր Տաճարի ճարտարապետական տեսքին մասին նոր տուեալներ : Ս. Արեւշատեան Նոմինալիզմը Հայկական Միջնադարեան փիլիսոփայութեան մէջ, Գ. Սարգսեան Մովսէս Խորենացիի Հայոց Պատմութեան ժամանակա-

Համաժողովին փակումը տեղի ունեցաւ Օդ. 17ին: Կարգադիր յանձնախումբը Արեւելագէտներու համար կազմակերպած էր երկու մեծ արշաւանքներ, մին թաշքէնդ, Սամարխանդ, Պուխարա, միւսը՝ Թիֆլիզ, Երեւան:

Դէպի Երեւան ճամբորդութեան մը հրապուրիչ հեռանկարը, օրերէ իվեր անձկութեան մատնած էր գիւ: Ի՞նչ պիտի կրնայի տեսնել երկու օրուան ընթացքին Հայաստանի մէջ...:

Օդ. 17ի առաւօտը ժամը 10ին, Մոսկուայի օդակայանէն թռիչքը կ'առնէինք դէպի Թիֆլիզ, զանազան երկիրներէ՝ Ֆրանսայէն, Ամերիկայէն, Անգլիայէն, Գերմանիայէն, ձարոնէն եկած 30 արեւելագէտներու հետ:

Անցեալին հայութեան մտաւորական եւ գեղարուեստական կեդրոն թիֆլիզը չկրցայ տեսնել: Մէկուկէս օր տրամադրուած էր վրացական յուշարձաններու այցելութեան:

Շատ արագօրէն յիշենք վրացական Իդոններու բացառիկօրէն չքեղ հաւաքածոն, հնուիւթիւններու թանգարանը, մատենադարանը ուր կար նաեւ հայերէն ձեռագիրներու կարեւոր թիւ մը եւ օթոքարով պատոյտ մը Վրաստանի երբեմնի մայրաքաղաք Մցխեթի պատմական յուշարձաններուն:

Որոշուած էր յաջորդ օրը շատ կանուխ ճամբայ ելլել դէպի Երեւան: Թիֆլիզը կը քննար տակաւին երբ առաւօտեան ժամը 4ին ձգեցինք խաղաղած ամայի փողոցները: Քաղաքին աղօտ լոյսերը հետզհետէ հեռացան, անյայտացան մեր աչքերուն առջեւէն եւ օթօքարը առաւ տարաւ մեզ խօլ ոստումներով, խորտ ու բորտ, մութ ճամբաներէ:

Նստած Օր. Սիրարբիի Տէր Ներսէսեանին քովը, արկածալից եւ դժայլելի ճամբորդութեան կախարդանքին մէջ նետուած ըլլալ կը կարծէի: Կ'երթայինք դժուարամատչելի բարձունքներ զորս երազած էին մեր հայրերը, տառապալից կարօտով ու սէրով, զորս երազած էինք մենք մեր մանկութեան օրերէն եւ որոնք հէքեաթներու անհասելի ճամբորդութիւններ թուած էին մեզի եւ հիմա, իրա՞ւ է որ

զբական սիստեմի մասին: Ս. Երեմեան Ուրարտուի քարտէսը ըստ ուրարտական եւ ասորա-բաբելական արձանագրութիւններու: Բիւտրիվսի եւ Կ. Յովհաննէսեան իրիրունիի եւ Թէյչէբաինի, Արին Բերդի եւ Կարմիր Բլուրի ուրարտական բերդերու պեղումները: Ա. Գալստեան Նոր հայկական աղբիւրներ Մոնղոլներու մասին: Հ. Մնացականեան Պրոնզի Դարի մշակոյթը Մեւանայ լճի ափին: Գ. Տիրացեան Աքքեմենեան աւանդութիւնները Հին Հայաստանում: Հ. Բարթիկեան Բոյլասի կտակին 1059 նշանակութիւնը Հայաստանի եւ Վրաստանի բիւզանդական գերիշխանութեան ժամանակ, 11րդ դարի պատմութեան եւ ուսումնասիրութեան համար: Հ. Փափագեան Մատենադարանին պարսկական եւ արաբական եւ թրքական փաստաթուղթերը 14-19րդ դարերուն եւ անոնց նշանակութիւնը Մերձաւոր Արեւելքի երկիրներու սոցիալ տնտեսական կեանքի ուսումնասիրութեան համար: Յ. Բիւրտեան (Ամերիկայէն) Անտիօքի Օրէնսգիրքը:

պիտի գանձինք կապոյտ թռչունը հէքեաթին, կռունկը մեր աշխարհին որ թռիչք առած Արարատեան դաշտին վրայէն, պիտի տար մեզի աղուոր խապրիկներ Հայոց աշխարհէն:

Լուսաբացին հասանք Ղազախ, այժմ՝ Ատրպէյջանի մաս կազմող պղտիկ դիւղ մը: Յուցատախտակ մը երեք թեւերը բացած կը մատնանչէր զանազան ուղղութիւններ: Մէկուն վրայ կարդացինք ուսերէն գրուած՝ Երեւան 178 քմ՝:

Արագ կ'ընթանայինք: Մահմանագլուխ չկար: Բլուրի մը լանջին, յանկարծ աչքիս առջեւէն անցաւ գնաց պղտիկ տուն մը. «Թէյասեղան» էր գրուած վրան:

Ուրեմն Հայաստանի հողերուն վրայ էինք արդէն: Բնութիւնը լեռնային էր, գրաւիչ: Կանգ առինք ոլորապտոյտ ճամբու մը եղերքը: Հայրենի հողը մեր ոտքերուն տակ՝ քաղեցինք ծաղիկներ, շնչեցինք կարօտաբաղձ եւ լայնաշունչ, մեր երազներովը եւ դաշտերու բուրմունքներովը քաղցրաւէտ՝ հայրենի օդը:

Մեր ճամբուն վրայ առաջին հայկական դիւղը եղաւ Աղստեւ գետի հովիտին մէջ, Իջեւան դիւղը: Գետին երկու ամբերուն, սարերու լանջին՝ ճերմակ կապոյտ ներկուած երկյարկանի տուներ կարմիր կըզմիտրներով եւ պատշգամներով, գուարթ եւ հաճելի տեսք մը ունէին:

Անցանք ծխախտոտի դաշտեր, խաղողի այգիներ, ապա աղքատիկ դիւղեր: Յեխէ եւ տախտակէ տուներու պատշգամներու վրայ անկողիներ էին փռուած: Կարմրուկ թուշիկներուն մէջէն փայլուն սեւուլիկ աշուկներով, պինդ սրունքներով, բոպիկ ոտքերով երախաներ կը ճրլլային ու ամչկոտ կը ժպտէին մեզի:

Կը բարձրանայինք կամաց կամաց: Լեռնալանջերը ծածկուած էին մշտադալար ծառերով եւ անտառներով: Տեսարանը կը փոխուէր ամէն վայրկեան: Դիրիջանի հովիտին մէջն էինք 1258 մեթր բարձրութեան վրայ: Դիրիջանը Հայաստանի առաջնակարգ ամառանոցներէն եւ բուժարաններէն մէկն է. իր անտառային եւ լեռնային կազդուրիչ չոր կլիման, արեւաշառ դիրքը, նպաստաւոր են հիւանդ թոքերու, շնչառական գործարաններու համար:

Վայելուչ սանդուխներով բարձրացող եւ դոյնգզոյն ծաղիկներով զարդարուած դարաստանին առջեւ պահ մը կեցանք եւ դիտեցինք մեր առջեւ բացուած գեղատեսիլ բնութիւնը: Հանդիպակաց լեռնալանջերը ծառախիտ, զովասուն անտառներով, լիք մը հեռուն Աղստեւ գետին ոլորապտոյտ հովիտը եւ դէպի Կիրովական տանող խճուղիին եզերքը, եղեւինի պուրակներուն մէջ, երկու բուժարաններու սպիտակ կառոյցը:

Երեւան պիտի մտնէինք Սեւանայ լճին հիւս. ամերը եզերելով: Կը բարձրանայինք սարերու շուրջ դարձկարձիկ ճամբաներով: Բարձրայաց եղեւիններու եւ վայրի ծառերու սաղարթախիտ տերեւներուն մէջէն կ'երեւէին հովիտներ, կիրճեր, մարգագետիններ: Վոժի լեռներուն մէջ կը կարծէինք ըլլալ, այնքան հարուստ էր հոս բնութիւնը եւ ալյազան: Հայաստանը ուրեմն քար չէր, երաշտ չէր, կը խորհէի գոհ ու երջանիկ...:

Լեոնազագաթն էինք հասած 2000 մ․ բարձրութեան վրայ եւ բնութիւնը նոսրացած էր : Կարմրորակ լեռնաշղթաներու մէջէն փայլեցաւ կապուտակ աչուկը Սեւանին, արեւաշող, պայծառ եւ խաղաղ : Քաղցինք միասին, կորսնցուցինք զայն պահ մը եւ ահա վերստին երեցաւ : Բայց աչուկը մանկան, սուգուած էր հիմա լճին մեծատարած ջուրերուն եւ երկնքին կապոյտին մէջ : Ինչպէս հէքեաթ մը մշուշապատ, մեր դէմն էր Սեւանայ կղզին իր երկու մենաստաններովը : Սակայն հողի երկարածիք շերտ մը հիմա զայն կը միացնէր լճափին, մեր աշխարհին : Սէն Միշելի լեռը կը կրկնէի մտովի զարմացած եւ յափշտակուած : Վեհաշուք եւ երկնասլաց չէր ինչպէս էր Փրանսայի այդ հրաշալիքը, Սեւանայ լիճը ովկիանոսին անհունութիւնը չունէր, սակայն անոր խարկանքը կուտար :

Կղզիին դէմ միաշարի շէնքի մը առջեւ կանդ առաւ մեր օթօքարը : Հայաստանի Գիտութեանց Ակադեմիայի ներկայացուցիչներ Բրօֆ.ներ Բիոտրովսքի, Աշոտ Յովհաննէսեան, երիտասարդ ճարտարագետներ եւ այլ ներկայացուցիչներ զիմաւորեցին մեզ ջերմ ու սիրալիք բարեմաղթութիւններով, հայերէն եւ օտար լեզուներով : Օր. Սիրարփի Տէր ներսէսեան մասնաւորապէս բոլորին յարգանքին, գնահատանքին, ջերմ եւ հոգածու դաշաղբութեան առարկայ եղաւ :

Շողեհաւ մը յատկացուած էր խումբին՝ զբօսապտոյտ մը կատարելու համար լճին շուրջը : 1952 մ․ բարձրութեան վրայ էինք․ հրաշալի օր մըն էր, արեւը տաքուկ, երկիրքը պայծառ եւ կղզին շրջապատող լեռները թափանցիկ մշուշի մը մէջ անշարժացած : Թախծազին էր սակայն այդ անշարժութիւնը որ կուզար շրջակայքի ամայութեանէն :

Լճափին վրայ քաշուած ջուրերու կիսաբոլորակ հեաքերը կ'երեւէին որոշ : Ուրեմն անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր, երբ տակաւին Սեւանը լճակ մըն էր, մարդաբնակ էր եղած այս աւազանը : 1956էն ի վեր տեղի ունեցող պեղումները յայտնաբերած էին Ք.է հազարամեակներ առաջ հոս ապրող բնիկ ժողովուրդներու հեաքերը : Գտնուեցան քաղաքատիպ զիւղ մը լայն փողոցներով, ցեղապետներու դամբաններ, սայլեր, մարտակառք մը, կնոջ եւ երեխայի գանկեր եւ դեռ ուրիշ չա՛տ շատ բաներ . . . Դարերու ընթացքին սակայն, լճին բարձրացող ջուրերը ծածկած էին զիւղերը եւ բնակութիւնները եւ հիմա որ Մայր Հայրենիքը, իր գոյութեան եւ վերելքին համար անհրաժեշտ կենսական ուժը կը ծծէր Սեւանի ջուրերէն, ան լոյս աշխարհին կը յայտնէր, իր ջուրերուն եւ դարերուն խորը պահուած հին ժողովուրդի մը գոյութեան գաղտնիքները :

Միաշարի շէնքին ճաշարահին մէջ, ուր սպիտակ սեղաններ կ'երկարէին դէմ առ դէմ, Արեւելագէտներու խումբը հրաւիրուեցաւ ճաշի : Լիառատ էր սեղանը հայրենի հողին բերքերովը եւ բարիքնեւրովը : Ոսկեգոյն եւ կարմիր գինին, քոնեակը եւ իշխանածուկը հրամցուեցան առատօրէն, սրտաբուխ : Բրօֆ.ներ Աշոտ Յովհաննէսեան եւ Պիոտրովսկի, գերմաներէն լեզուով բարի գալուստ մաղթեցին Հայաստանի հողին վրայ իրենց այցելութեան եկող հիւրերուն եւ բա-

ժակներուն ընկերացան անընդհատ արեւելադէտներու կողմէ շնորհակալութիւններ, ջերմ զգացումներ արտայայտուած խօսքերուն :

Բով քովի Օր . Սիրարբի Տէր Ներսէսեանին հետ, յուզումի քաղցր սարսուռներ կ'ունենայինք, երջանիկ ժպիտներ կը փոխանակէինք : Մեր աչքերուն մէջ արեւայորդ արցունքներ կային : Երջապատուած էինք կենսուրախ, սիրալիր հայ երիտասարդներով՝ զիտութեան եւ արուեստի ներկայացուցիչներ, կտրիճ աշխատաւորներ : Գրտնաթոր, չարքաշ աշխատանքներով, նոր օրերու հայրենի բերքերով եւ օրհնութիւններով քաղցրահամ սեղան մը կար հրամցուած մեր առջեւ : Քիչ մը հեռուն Սեւանը տարածուած էր, անբաժան հողին հայ ժողովուրդին, որուն հաւատքին եւ ստեղծագործ բազուկներուն երկու ամբակուռ դմբէթները վեր կը խոյանային տակաւին, ջինջ կապոյտ երկնքի մը տակ : Եւ դարերու խորէն, դամբանները ցեղապետներուն, մեր նախահայրերուն, որոնց մարտակառքերուն թաւալումը կը հնչէր հեռուներէն ականջիս . . . :

Մինչեւ Երեւան 70 քմ . ունէինք : Մեր ետեւը ձգեցինք զեղատեսիլ, կանանչ սարերը : Գարջարուտ բլուրներ, գորշադոյն տարածութիւններ յաջորդեցին իրարու եւ Երեւան քաղաքը կարգացինք խոշոր դիրերով, քառակուսի շրջանակի մը մէջ :

Հաւանաբար նոր թաղերէ կ'անցնէինք : 4-5 յարկանի համեստ բնակութեան տուններ կը բարձրանային ճամբուն երկու կողմերը : Մեքենաներու եւ շինարարական աշխատանքի եռուղեւ մը կար փողոցներուն մէջ : Սակայն ո՞ւր էին մեզի ծանօթ գեղեցիկ, խոշոր շէնքերը : Երեւանը մեր կարծածէն շատ աւելի տարածուն եւ խոշոր քաղաք մըն էր ուրեմն . . . :

Հետզհետէ զգացինք մայրաքաղաքին կենդանութիւնը : Սալայատակուած փողոցներ եւ ծառուղիներ յաջորդեցին իրարու : Լենինի մեծ հրապարակն էինք հասած, այնքան ծանօթ իր կիսարլորակ տուֆէ վարդագոյն պալատներով . անոնցմէ մէկն էր Արմենիա պանդոկը ուր առաջնորդուեցան արեւելադէտները :

Անսպասելի կարգապահութեան մը ականատես եղանք : Ենթահայի օրիորդներ իւրաքանչիւրիս յանձնեցին թղթկիներ ուր գրուած էին մեր անունները, սենեակին թիւը, Արմենիա հիւրանոցին հիւրերուն համար օգտակար ծանօթութիւններով ծանուցադիր մը : Կէս ժամ չանցած խումբը տեղաւորուած, հանգստացած էր եւ ժամը 5ին պատրաստ՝ առաջին այցելութիւնը տալու էջմիածին, Ս . Հռիփսիմէ եւ Զուարթնոց :

Երազի մը մէջ եւ նոյնքան արագ անցան այս բոլորը եւ հիմա Երեւան-էջմիածին տանող ճամբուն վրայ էինք : Անցանք Զանգուի յաղթական կամուրջը : Ճամբուն երկու կողմերը ներգաղթած հայերու պզտիկ տուններ կ'երեւէին պարտէզներու կանանչներուն մէջ : Անցանք խաղողի եւ պտուղի այգիներ : Ահա բարտիները մեզի այնքան ծանօթ Արարատեան նկարներու մէջ, բայց ո՞ւր են անոնցմէ կանաթան զոյգ Արարատները . . . : Մշուշապատ այս տաք երեկոյեան գոլորշիներուն մէջ, հազիւ կը նշմարենք անոնց կոնաձեւ շրջագիծերը արագ վրձինի մը ուրուագծած ստուերներուն նման : Արարատեան դաշար կանանչ ու

բարերեր տարածուած է մեր առջեւ եւ Զանդուի հանդիպակաց ափին՝ Կարմիր Ելուրը իր դարաւոր փլատակներովը :

Հասած ենք Էջմիածնայ վանքը : Գորովազէին ու խանդակաթ նայուածք մը անոր դարաւոր եւ պահնալի Սրբութեանը, անոր պարսպապատ ամրութեանը, կերտուած՝ բազմաշարչար ժողովուրդի մը հատուկին խոյանքներովը, հոգեկան, մտաւորական եւ զեղարուեստական խտովքներովը . Հայրենասիրական եւ հերոսական պայքարներովը : Այս շրջապատը վեհ եւ խորախորհուրդ, այժմ՝ իրականութիւն մըն է ուրեմն դէմս եւ անուշ մտախոհումներ մեր պատմութեան էջերէն, կուզան կ'անցնին, կը տանին զիս անցեալին :

Սակայն տաճարին բակին մէջ ուրախ բացազանչութիւններ կը լսուին : Ուրարտադէտները շրջապատած են պատուանդանի մը վրայ կանդնած կոթող-յուշարձան մը : Անոնք դտած են իրենց փնտռածը, ուրարտական վաւերական դանձ մը :

Երկար առեն չկայ որ հոն է այս քարը պազալտէ : Ս. Տաճարին վերակառուցման աշխատանքներուն միջոցին, Տրդ դարու շինուածքներուն մէջէն դուրս ելաւ մինչեւ հիմա ամենամեծ ուրարտական այս կոթողը (3) եւ այժմ, իր պատկառելի հասակովը կանգնած բակին մէջտեղը, կը վկայէ իր հնութիւնը անցորդներուն . կը վկայէ Էջմիածնայ այս վայրերուն վրայ Ք. Ա. 7րդ-6րդ դարերուն, Ուրարտուի թագաւորներուն անցեալի յաղթանակները :

Կը մտնենք քրիստոնէութեան առաջին դարերէն ի վեր հայ ժողովուրդին մշակոյթի կեդրոն եւ հոգեւոր դերադրոյն սրբավայր էջմիածնայ Մայր Տաճարէն ներս, ուր ըստ աւանդութեան իջաւ Միածինը (4) :

(3) Երկարութիւն 3,10, լայնութիւն 0,73, հաստութիւն 0,56 :

(4) *Յատակադիծ* . Կեդրոնգմբէք Եկեղեցի, 4 անջատ մոյքերու վրայ յենուած է գմբէքը : Ներսէն եւ դուրսէն խաչաներ . խաչին 4 քեւերուն՝ 4 ցայտուն խորաններ :

Էջմիածնի Մայր Տաճարը կառուցուած է, ըստ Ագաթանգեղոսի, Գրիգոր Լուսաւորչի կողմէ, Տրդատ Գ. քաղաւրիս օրով, երբ քրիստոնէութիւնը պետական կրօնէք հռչակուեցաւ Հայաստանի մէջ 301-303 թուին : Համաձայն իր տեսիլքին՝ կ'ընտրէ կաթողիկէին վայրը, կը ձեռնարկէ Հռիփսիմէի, Գայեանէի եւ ընկերներուն երեք վկայարաններուն կառուցմանը : Կեսարիոյ մէջ քահանայապետ ձեռնադրուելէ ետք, երբ կը վերադառնայ Վաղարշապատ, կը շինէ կաթողիկէն (*Ագաթանգեղոյ Պատմ.*, վեներտիկ 1939, Գլ. 6րդ., 6գ., 6գ., 6դ., 6ի.) :

Գարերու ընթացքին բազմաթիւ անգամներ գանգալան նորոգումներու եւ վերակառուցումներու կ'ենթարկուի : Սահակ Կաթ. 387-439 «նորոգեաց գղուտն Աստուծոյ, այսինքն գտուրք Եկեղեցին» : (*Սամուէլի Անեցոյ հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց*, Վաղարշապատ 1893, էջ 267-268) :

Տրդ դարու վերջերը 485ին, Վահան Մամիկոնեան Հայաստանի մարզայն հռչակուելէ ետք հիմնովին կը նորոգէ Մայր Տաճարը . «Հիմնարկեալ նորոգեաց գինացեալ գործ նախնեաց իւրոց» : (*Ղազար Փարպեցոյ Պատմ. Հայոց եւ թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան*, Թիֆլիզ 1907, դրուագ Գ. 20., էջ 345-346) :

Մեր ուշադրութիւնը կը դրուեն արտօներուն, կամարներուն, մոյթերու խոյակներուն զարդանկարները, նրբերանգ մանրանկարները: Ասոնք ընդօրինակութիւններն են 18րդ դարու նկարիչներ Նազ եւ Յովնաթան Յովնաթանեաններու զարդանկարներուն, որոնք ժամանակին ճաշակին համաձայն զարդարած էին Մայր Տա-

612-6219 կամիտաս կաթ. կ'ընէ նորոգութիւններ: (Պատմ. Սէ-բէսի Եպ. ի Հերակն, Թիֆլիզ 1913, Գլ. ԻԵ, էջ 141-142):

(642-662) Ներսէս Գ. Շինող կաթ. նմանապէս կը նորոգէ զանազան մասեր: (Յովհ. Կաթ. ի Դրասխանակերտացոյ Պատմ. Հայոց, Թիֆլիզ, 1912 էջ 74-75): Այնուհետեւ մինչեւ 16րդ դար ոչ մէկ պատմական տեղեկութիւն ունին տաճարին դրութեան մասին:

1441ին կաթողիկոսական արքունը կը վերահաստատուի դարձեալ Էջմիածին: 1627ին Մովսէս Կաթողիկոս կը ձեռնարկէ տաճարին վերանորոգմանը: (Պատմ. Առաքել վրդ. ի Դաւրիժեցոյ, Վաղարշապատ 1896, Գլ. ԻԳ, էջ 303): 1654-58ին, արեւմտեան մուտքի զանգ գակատունը կը կառուցուի Փիլիպոս կաթ. ի կողմէ: (Դաւրիժեցի, Գլ. ԻԵ, էջ 340): 1786ին Դուկաս կաթ. նկարել կուտայ Մայր Տաճարին ներքին արմանկարները Յովհան Յովնաթանեան նկարիչին: (Դուկաս կաթողիկոսի Գաւազանագիրք):

1954-1956ին Էջմիածնայ Տաճարին վերանորոգման աշխատանքներուն միջոցին տաճարին ներսը ձեռնարկուած պեղումները եւ գիտահետազոտական աշխատանքները կարելի էր նոր լուսաբանութիւններ բերին քրիստոնէութեան հնագոյն շրջաններուն Մայր Տաճարին մէջ տեղի ունեցած յատկազոյնի փոփոխութիւններուն մասին, նաեւ եկան հաստատել մեր պատմագէտներուն մեզի հաղորդած վկայութիւնները: (Տեսնել Էջմիածին 1955, քիւ 9, էջ 26, Նոյն 1956 ք. 3-9, էջ 60: Նոյն 1056, ք. 11-12, էջ 56, նարտարապետ Ա. Սահինեանի յօդուածները): Կուտանք իր հետազոտութեանց համաձայն արդիւնքը:

Էջմիածնի Մայր Տաճարի այժմեան գմբէթակիր մոյթերուն խարխիւներուն տակ գտնուեցան անլի հնագոյն շէնքի մը խարխիւները որոնք կը պատկանին ո՛չ թէ գմբէթակիր, այլ թաղակապ ծածկով բազիլիք կառուցուածքի մը որ կը համապատասխանէ Ագաթանգեղոսի յիշած եկեղեցիին, կառուցուած Գրիգոր Լուսաւորիչի կողմէ 301 թուին:

Հնագոյն շէնքին խարխիւներուն վրայ դրուած են նոր համանման ձեւերու խարխիւներ որոնք գմբէթակիր շէնքի յօրինուածք ունին եւ որոնք նման են Վահան Մամիկոնեանի ջրդ դարուն վերակառուցած եկեղեցիին պատկերին:

Մայր Տաճարին այժմեան խաչածէ յօրինուածքը ստեղծուած է ոչ թէ Ներսէս Գ. կաթողիկոսի ժամանակ 7րդ դարուն, ինչպէս մինչեւ հիմա կը կարծուէր, այլ երկու դար առաջ Վահան Մամիկոնեանի կողմէ, ջրդ դարուն:

ճարին պատերը (5) : Տարիներու ընթացքին ձեզուենէն կաթկթուղ անձրեւները, խոնաուեթիւնը փճացուցած էին անոնց մեծազոյն մասը : Մանրանկարներու մասնագէտ Ալէքսանդրովնա Դուրնովայի ղեկավարութեան տակ եւ մանրանկարներուն ծանօթ նկարիչներու աջակցութեամբ, Երեւանի Գեղարուեստական վարժարանին շրջանաւարտ նկարիչները վերջերս վերականգնեցին ամբողջութեամբ նախկին ծաղկազարդերը : 2200 քառակուսի մեթր տարածութեամբ նկարչական այս աշխատանքը մեզի գաղափար կուտայ Յովնաթաններու նրբարուեստ ճաշակին եւ տաղանդին մասին, նաեւ Հայաստանի երիտասարդ նկարիչներուն նոյնքան նրբարուեստ մանրանկարչական ճիւղին մէջ ունեցած մասնագիտութեանը եւ ճարտարութեանը . սակայն երբ այցելուն կը մտնէ Ս . Տաճարէն ներս, մասամբ հայկական, մասամբ ալ պարսկական ազդեցութիւն կրող այս հարուստ ծաղկազարդ մանրանկարները մոռցնել կուտան քրիստոնէական հնազոյն տաճարին՝ էջմիածնայ դարաւոր հնութիւնը :

Ս . Տաճարէն ետք այցելեցինք էջմիածնայ սեփական թանգարանը ուր երեք սենեակներու մէջ ցուցադրուած են բազմաթիւ պատմական եւ նուիրական իրեղէններ, ոմանք թանկարժէք հնութիւններ, ոմանք աւելի նոր ժամանակներէ : Մեծ մասամբ նուէրներ, բոլորն ալ հայ արուեստազէտներու եւ արհեստաւորներու զործեր : Յիշենք մէկ քանին՝

Տրդատ Գ.ի արքայական քազի ֆակատամար, 14րդ դարէն :

Հաւուց Թառի Ամենափրկիչը, փայտի վրայ քանդակուած, ըստ աւանդութեան Դրոզ դարէն, սակայն աւելի ուշ ժամանակի զործ :

Ս . Գեղարդը, ըստ եկեղեցական աւանդութեան տէղը՝ որով զինուորը խոցեց Յիսուսի կողմ եւ որ Թաղէոս Առաքեալ բերած է Հայաստան : Գեղարդայ վանքը իր անունը առած է այս սրբութենէն երբ 13րդ դարուն հոն տարուեցաւ :

Հայկական դասական ֆարտարապետութեան մէջ կեդրոնագմբէթ խաչածու կառուցուածքի հնագոյն տիպը ո՛չ քէ արտաքինէն ուղղանկիւն, ներսէն խաչածու է եղած, այլ դուրսէն եւ քէ ներսէն խաչածու, ինչպէս է Մայր Տաճարը :

..Այս նիւթերը որոշապէս լոյս կը սփռեն Մայր Տաճարի ձեւի եւ հետագային անոր կրած յատկագծային աստիճանական ձեւափոխութիւններուն վրայ եւ անով իսկ ան բացառիկ տեղ մը կը գրաւէ քրիստոնէական հնագոյն շրջանի ֆարտարապետութեան պատմութեան մէջ :

Էջմիածնի Մայր Տաճարին մէջ յայտնաբերուեցան խոշոր ծաւալով խճանկարներու մնացորդներ որոնք կը պատկանին 4-5րդ դարերուն : Հայաստանի քրիստոնէական հնագոյն շրջանի խճանկարային արուեստի առայժմ մեզի ծանօթ ամենաինքն օրինակն է :

(5) Հասկ, Հայագիտական Տարեգիրք, Բ . Տարի, 1945-50, Անթիլիաս-Լիբանան, էջ 310 : Ա . Չօպանեան, Նաղաչ Յովնաթան աշուղը եւ Յովնաթան Յովնաթանեան նկարիչը, Փարիզ, 1910 :

Գեղարդիին երկփեղկ արծաթեայ պահարանը զոր՝ շինել տուած է Պոօ իշխանը 1268ին :

Նոյեան տապանէն կտոր մը պարունակող արծաթէ տուփ մը, զորձ Քանաքեոցի ոսկերիչ Աւետիսի, 1698 թուին :

Խոտակերաց Ս. Նշանի արծաթէ տուփը, շինուած Պոօշեան Էաչի իշխանի կողմէ 1300ին :

Առաքեալներու եւ նախավկայ Ս. Ստեփաննոսի մասանց արծաթէ տուփը, Կարին քաղաքի նուէրը՝ Մշոյ Ս. Կարապետին :

Չանազան արծաթեղէններ, բեմին առջեւը զարդարող արծաթէ գոգնոցներ, կանթեղներ, բուրվառներ, հայրապետական խոյրեր, վականներ, խաչեր 13րդ դարէն մինչեւ մեր օրերը, ասեղնադորձուած կամ տպածոյ վարադոյրներ, ոմանք ոսկի եւ արծաթ թելերով, որոնցմէ յիշենք՝

Վարագոյր մը Գրիգոր Վուսաւորիչի չարչարանքները, Տրդատի մկրտութիւնը պատկերացնող Եփրատի մէջ, 1780ին Մատրասէն զըրկուած :

Ուրիշ մը՝ Ս. Գեորգ կը գգետնէ վիշապը, նկարուած Մատրասի մէջ :

Շոտոթի վարագոյրը նուրբ մետաքսէ տպածոյ 1714 թուին :

Հին պատմական խաչվառ մը ուր ներկայացուած են Տրդատ, Լուսաւորիչ, Ս. Հռիփսիմէ : Միւս երեսը Քրիստոս եւ 4 Աւետարանիչներու խորհրդանիշերը :

Ասեղնագործ շուրջառ մը ուր կ'երեւին Հռիփսիմէ եւ Գայեանէ կոյսերը, եւայլն :

Թանգարանէն ետք իջանք Ս. Սեղանին բեմին տակը, ուր պեղումներու հետեւանքով նոր կարեւոր յայտնութիւններ երեւան եկած էին : Յատկապէս թողուած նեղ անցքէ մը յառաջանալով, այցելուները կրնան տեսնել հոն, զանազան շրջաններէ յայտնարեւուած նիւթեղէն վկայութիւններ : Անահկալօրէն վերջերս դառնուած էր ճրդ դարու վէմ քարը եւ անոր տակ, հեթանոսական կրակարան մը մէջը մոխիրով լեցուն : Թերեւս նախաքրիստոնէական շրջանէ մնացած ըլլայ եւ կամ կրնայ կապ ունեցած ըլլալ, ինչպէս Վեհափառը իր ճտներէն մէկուն մէջ ըսաւ, ճրդ դարուն Աւարայրի հերոսամարտին եւ Վահան Մամիկոնեանի տարած յաղթական պայքարին հետ, քրիստոնէական կրօնքին վերահաստատման համար :

Կը ձգենք իջմիածինը մեր պատմադէտներու մեզի հաղորդած հրաշապատում առասպելախառն պատմութիւններովը, նահատակուած կոյսերովը, լոյսի եւ մտքի լուսաւորիչներովը եւ կ'ողջուինք մօտակայ Ս. Հռիփսիմէի եկեղեցին :

Մինչեւ հիմա ըսուածներէն տարբեր կամ նոր բան մը ըսել, դժուար է իր պարզութեանը մէջ վեհաշուք, իր սրբատաշ քարերուն շարուածքովը բարձրարուեստ, ներդաշնակ, այս տաճարին մասին որ բոլոր գեղապէս ճարտարապետներուն եւ ճամբորդներուն հիացումին արժանացած է (6) :

(6) Յատկագիրձ. Կեդրոնագմբէթ, Բառանկիւնի մէջ եւ 4 մեծ եւ 4 պտոիկ բոլորակ խորաններ որոնց կամարներուն վրայ կը յենու :

Տեսանք զայն երբ վերջալոյսի հրավառ հորիզոնին նարնջավայլ ցոլքերը տարածուած էին մօտակայ դաշտերուն խաղաղութեանը վրայ: Անոնց մէջտեղը միայնակ կը բարձրանար Ս. Կոյսին եկեղեցին, գորշ վարդագոյն տուֆէ քարերով, անսովորօրէն պայծառ եւ ջինջ երկնքի մը կապոյտին տակ:

Էջմիածնի շուրջ կան նաեւ ուրիշ երկու կոյսերու՝ Ս. Գայեանէի եւ Ս. Մարինէ-Շողակաթի եկեղեցիները, որոնք դժբախտաբար տեսնելու ժամանակ չունեցանք:

Յաւերժացած հայրենի հողին ամբակուռ եւ սրբատաշ քարերովը, Հռիփսիմէ, Գայեանէ, Շողակաթ երեք լուսեղէն ճաճանչներ են մեր քրիստոնէական առաջին դարերու առասպելական պատմութեան էջերէն, որոնք կուգան իմաստաւորել եւ զեղեցկացնել մեր ցեղային առաքինութիւնները:

Երեք կոյսերուն առանձնացած եւ վերացած տաճարներուն խորհուրդին մէջ կը տեսնեմ հին, հին դարերէ ի վեր հայ կնոջ քրիստոնէական խոր հաւատքին, գաղափարական եւ հոգեկան մաքուր ու բարձր իտէալներուն, պատուախնդիր եւ զօրեղ նկարագրին փայլատակումը եւ խորհրդանշումը:

Վերջալոյսի վերջին ցոլքերուն հետ կը ձգենք էջմիածինը, Հին Հայաստանի երբեմնի արքայանիստ քաղաքը: Վաղարշ Ա. (117-140), կ'ըսէ Խորենացի, Քասախ դետի ամին Վարդգէս աւանը պատեց պա-

գմբէքը: Անկիրնները 4 սենեակներ: Արտաքին 4 պատերուն վրայ եռանկիւն խորշեր, գոյգ՝ իւրաքանչիւր երեսին վրայ, խորաններուն եւ սենեակներուն միջեւ:

Գրիգոր Լուսաւորիչ՝ նահատակուած կոյսին մասունքներուն վրայ շինեց վկայարան մը:

Սահակ կաթողիկոս 4րդ դարուն վերջերը մատուռ մը շինել կուտայ Գայեանէի, Հռիփսիմէի եւ ընկերներուն վկայարաններուն վրայ. «Վիմատաշ կոփածոյ քարեամբ վկայարանս ի վաղարշապատ քաղաքի»: (Սամուէլ Անեցի, էջ 267-268):

618ին Կոմիտաս կաթողիկոս քանդելով ինն մատուռը կը կանգնէ արդի եկեղեցին. «Քակեաց կաթուղիկոսն կումիտաս զմատուռ սրբոյն Հռիփսիմեայ ի վաղարշապատ քաղաքի, զի կարի ցած եւ մթին էր շինուածն»: (Սերէոս, 1913, էջ 141-142): Երկար դարեր մութ է մնացած Հռիփսիմէի գոյութիւնը:

1652ին Փիլիպոս կաթ. կը ձեռնարկէ Տաճարին նորոգութեան. (Դաւրբեկեցի, Գլ. ԻԵ, էջ 328): «Այսօրիկ եթէ էջմիածնի, եթէ Գայեանայ եւ եթէ Հռիփսիմեայ էին աւերեալ խախտեալ խարխալեալ եւ անշփացեալ»: (Նոյն, Գլ. ԺԶ, էջ 80):

Վերջերս Ս. Հռիփսիմէի վերանորոգման առթիւ, Գիտութիւններու Ակադեմիայի կատարած մասնակի պեղումներու միջոցին յայտնաբերուած է կոյսին դամբանին սկզբնամուտքի քարաշէն աստիճանը, ետանաբար Գրիգոր Վուսաւորչի ժամանակաշրջանէն: (Խթան, 12 Մայիս 1959, Մայր Աթոռի Դիւան):

ընտրով, պատուարով եւ հիմնեց Վաղարշապատ քաղաքը, որ կոչուեցաւ նաեւ Նոր Քաղաք (7) :

Դէպի Երեւան վերադարձի ճամբուն վրայ կը սուրանք Զուարթնոցի աւերակները : Թեւատարած արծիւ մը սիւնի մը գագաթը թառած կ'աւետէ թէ մօտն ենք Երկնաւոր հրեշտակներուն՝ Զուարթնոցին (8) :

(7) Մովսէս Խորենացոյ Պատմ. Հայոց, Թիֆլիզ, 1910, Գիրք Բ., Գլ. ԿԵ, էջ 20 :

(8) Գուրսէն բուրակ յատակագիծ : Եռայարկ կեդրոնագմբէթ : Ներսը հաւասարակողմ խաչ 4 խորաններով : Խաչին քեւերը կազմուած են կիսաբուրակներէ, որոնցմէ իւրաքանչիւրը բաղկացած է 6 սիւներէ : Խաչին կիսաբուրակները իրար միացած են 4 լայնանիստ մոյթերով, անոնց ետեւը 4 անջատ կլոր խոշոր սիւներ, որոնց խոյակները գարդարուած էին արծիւի ֆանդակներով : Այս 4 անջատ սիւներուն եւ խաչի կիսաբուրակ քեւերուն շնորհիւ կը կազմուի դուրսի պատին գուգահեռ բուրակ խարիսխ մը որ կը ծածկէ շուրջանակի կամարով տէճամպիւլաթօարը, յատկացուած հաւանաբար ժողովուրդին : Ներսի կիսասիւները եւ կամարները կը կրեն Տանարին երրորդ յարկը կազմող գմբէթը եւ քմբուկը :

Կառուցուած է Ներսէս Գ. Շինող (641-661) կաթողիկոսին կողմէ : Թուականը որոշ չէ, բայց Թորամանեանի 644ին : 1900ին Խաչիկ Վրդ. Դադեանի պեղումներով յայտնուեցաւ աշխարհին : Հայկական յուշարձաններու բազմաձևուտ Թորոս Թորամանեան, իւրաքանչիւր բեկոր ուշադիրօրէն ուսումնասիրելէ եւ չափագրելէ վերջ վերակազմեց տաճարը : Ժամանակին անընդունելի նկատուեցաւ այս յանդուգն կառուցուածքը շատ մը գիտնականներու կողմէ, սակայն երբ Անիի պեղումներով 1905ին յայտնաբերուեցան Գագկաշէն եկեղեցիին ակերակները, գրեթէ նոյնութեամբ ընդօրինակուած նարտարապետ Տրդատի կողմէ, Թորամանեանի ենթադրութիւնները փայլուն կերպով յաղթանակեցին :

Զուարթնոցի արտաքին պատերուն կամարամիջոցներուն, գօտիին, պատուհաններուն, աշխարհիկ եւ եկեղեցական անձնու բարձրաքանակները, իրենց այլազանութեամբ եւ նրբաճաշակ դասաւորումովը, կը վկայեն վարպետ քարտաշներու գեղարուեստական բարձր ըմբռնումը եւ հմտութիւնը, սակայն անոր նարտարապետական յղացումը «հանճարի այնպիսի հոյակապ եւ յանդուգն սլաք մըն է որ պատիւ կը բերէ հայ ժողովուրդին» : Արտասովոր հիացում կը պատճառէ «տարողութեանց նրբին հաշիւներու մասին հայ մարդուն ունեցած ինքնավատան հմտութիւնը» (Թ. Թորամանեան, Նիւթեր Հայկական Ճարտարապետութեան, Երեւան 1942, հատոր Ա., էջ 247-270 : Նայն, հատոր Բ., 1948, էջ 77-106 : Նաեւ Վ. Յարութիւնեան, Զուարթնոց, Երեւան 1954) :

Զուարթնոցի հռչակը բացառիկ տեղ գրաւած է նաեւ մեր պատմագիրներուն մօտ : Բազմաքիւ եւ յիշատակութիւնները, Սերէոս, Դեւոնդ, Յովհ. Դրասխանակերտցի, Ստեփան Ասողիկ, Թովմա Արծրունի, Ս. Անցի, Կիրակոս Գանձակեցի, Մ. Այրիվանցի եւն. :

Լայնատարած աւերակներուն քարակոյտերուն մէջ կը շրջինք տիրանուչ խոհերով: Տակաւ երեկոյեան մութը կ'իջնէ, Արարատի դազաթները անյայտացած են մանիշակագոյն մշուշի մը մէջ: Գետնին վրայ մասամբ անաղարտ մնացած է եկեղեցիին յատակազիծը, որուն վրայ վերականգնած են ժամանակին աւերումներէն մեզի հասած սիւներու, մոյթերու խորիսիները, քանդակազարդ խոյակները իրենց հարազատ տեղերուն վրայ, ինչ որ այցելուին զազաւար մը կրնայ տալ այս հոյակապ կառուցումին, անոր զեղարուեստական արժէքին մասին:

1937էն ի վեր Զուարթնոցին կից բացուած է Թանգարան մը ուր ցուցադրուած են եկեղեցիին մասին լայն պատմական եւ պատկերազարդ տեղեկութիւններ, նոյն տիպի յուշարձաններու լուսանկարներ, ճարտարագետական բեկորներ, խճանկարի եւ որմնանկարներու մնացորդներ, եւայլն: Յիշենք՝

Արեւի ժամացոյցը քարի վրայ փորագրուած, Սաղմոսէն քաղուած զբարբար մակագրութեամբ. «Աղաւթեսցին առ Տէր ամենայն ժամ ընդունելի»:

Յունարէմ արձանագրութեամբ քար մը, «Կառուցել է Ներսէս Յիշեցէք»:

Զամբիւղահիւս խոյակներէն մէկուն մէջ կը կարգանք «Ներսէս», միւս կողմը «Կաթողիկոս»:

Մութը կոխած է Զուարթնոցի աւերակներուն վրայ երբ ճամբայ կ'ելլենք դէպի Երեւան: Լենինի հրապարակը լոյսերու մէջ ողողուած էր: Մայթերուն վրայ կեանքոտ եռուզեռ մը կար: Տաք օրուան մը յաջորդող երեկոյեան դովին, երեւանցիք ապահովաբար կը սիրէին շրջազայիլ այս լուսաւոր եւ մեծատարած հրապարակին շուրջ ուր շքեղ պալատներու նմանող շէնքերու սիւնազարդ հասակները, հպարտութեամբ եւ հայրենասիրական զեղումներով կը լեցնէին իրենց հովիները:

Յաջորդ օրուան ծրագիրն էր առաւօտուն մեկնիլ Կարմիր Բլուրի, Սրին Բերդի աւերակները, ապա այցելել Պետական Թանգարանը, Մատենադարանը: Յերեկէ վերջ Գառնիի, Գեղարդի վիմափոր տաճարները եւ կէս զիշերուան զնայցքով հրաժեշտ պիտի առնէինք հայրենի հողէն:

Առաւօտուն շատ կանուխ Ուրարտագէտները արդէն մեկնած պէտք է ըլլային պեղումի վայրերը: արագ ոտտուժ մը կ'ընեմ դէպի դիմացի Պետական Թանգարանը: Սանդուխներուն վրայ կը հանդիպիմ Պ. Ծօլպախի որ կ'առաջարկէ պոսոյտ մը ընել, աչք մը նետել Շրապարակի շէնքերուն:

Ի՞նչ շքեղութիւն վարդագոյն, մանիշակագոյն տուֆէ քարերու կամարաշարքերու, սիւներու, խոյակներու եւ քանդակներու: Հրապարակին դիւստր առանցքին՝ կրանիթէ պատուանդանի մը վրայ կանգնած է Լենինի պղինձէ արձանը: Մեր դէմն է Պետական Թանգարանը որուն ճակատին իրարու յաջորդող կամարախորշերու կիսաբոլորակ բացուածքները կը յիշեցնեն ասիական շքեղ պալատները, պա-

հելով հանդերձ դասական գիծերու պարզութիւնը: Շէնքին առջեւը քառակուսի խոշոր աւազան մը կայ յայտուն ջուրերով:

Թանգարանին երկու կողմերը կը բարձրանան Հայաստանի կառավարական շէնքը եւ Նախարարներու Տունը: Թերեւս Քոնքորտէն քիչ մը պզտիկ է այս հրապարակը որուն շրջագիծը եզերող այս շէնքերը քիչ մը շատ ծանրաբեռնուած են կամարախորշերով, սիւներով եւ քառակուսի աշտարակներով: Կը տարուիմ վայրկեան մը իտալական քաղաքներու պալատներու հետ նմանութիւններ գտնելու:

Դասական ճարտարապետութեան սկզբունքներուն հետ օգտագործուած են հոս մեր անցեալի ժառանգութիւնները: Զուարթնոցի, Երբուքի, Տեկորի, Դուրինի զարգաքանդակները յիշեցնող խոյակներ, դօտիներ, առանձին մոթիֆներ քանդակուած են շէնքերու ճակտին, երկայնքին, ստեղծելով կապ մը մեր միջնադարեան ճարտարապետութեան հիւանալի ճանդութիւններուն հետ:

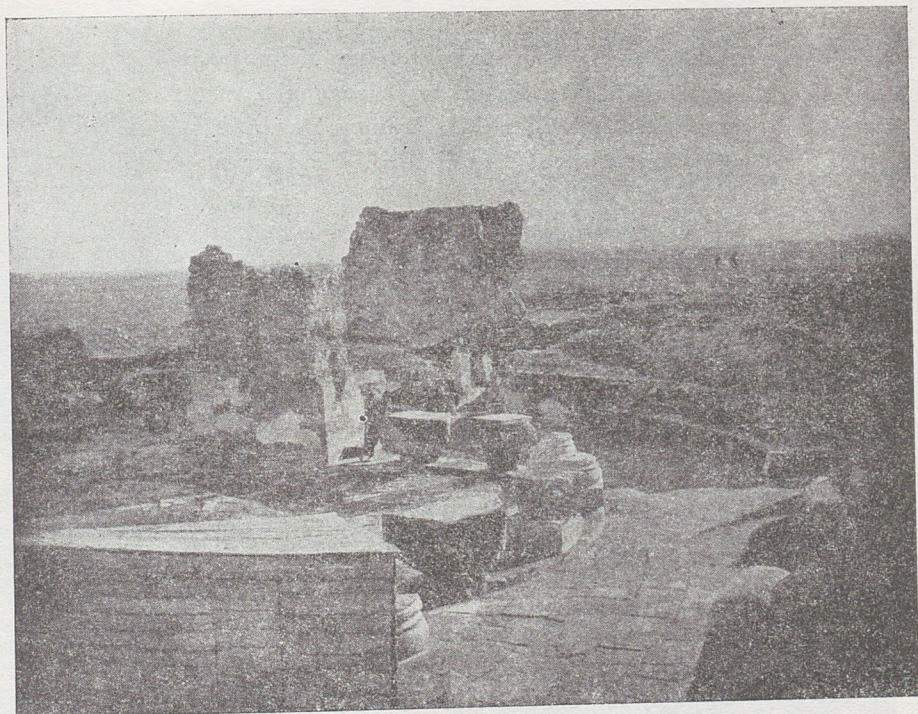
Ակադեմական ճարտարապետ Ալէքսանդր Թամանեանի, սովետահայ ճարտարապետներու յղացումներէն, հայ արհեստաւորին, աշխատաւորին, գործաւորին վարպետ ձեռքերէն ժայթքած է այս նորակառոյց Երեւանը, երբ քանի մը տասնեակ տարիներ առաջ դեռ ծուռ, անկամոն փողոցներով, ցած ցեխէ տուներով փոքրիկ զաւառական գիւղ մըն էր (9):

(Վերջը յաջորդով)

(9) Ալեքսանդր Թամանեան, սովետական նարտարապետութեան մեծ դեմֆերէն մէկն է: 1928ին Ռուսաստանէն դառնալով հայրենիք, ձեռնարկեց Երեւանի վերակառուցման աշխատանքներուն: Պատրաստեց քաղաքին գլխաւոր յատակագիծը, փողոցներ, հրապարակներ, դարաստաններ, աւաններու յատակագիծը, ընդարձակ շէնքեր եւն.:

Իր նախագիծով կառուցուած են Երեւանի բժշկական, անասնաբուժական, բազմաբունետեան, այտարուժական, աստղագիտական կանառները, մանկական հիւրանոցներ, հանրային գրադարան, եւն.: Իր նշանակելի շինութիւններն են Հայկական ՍՍՌ կառավարական շէնքը, Օփերայի եւ Պալետի քաւորներ, որ անաւարտ մնաց եւ իր որդին վերջացուց, նաեւ Երեւանի եւ Զանգուի ջրաէլեկտրական շէնքերը: Մինչեւ իր մահը, 18 տարուայ ընթացքին նուիրուեցաւ հայրենիքի վերածնման աշխատանքներուն:

Որպէս Պատմական Յուշարձաններու Պահպանման Կոմիտէի նախագահ՝ աշխատակցեցաւ միջնադարեան հայ նարտարապետութեան բազմահմուտ հնագէտ-նարտարապետ Թորոս Թորամանեանի: Այս երկու հանձարեղ գիտնականները միասին ուսումնասիրեցին մեր անցեալի ժառանգութիւնները, զանոնք կիրարկելու համար ներկայ ժամանակի ոգիին եւ պահանջներուն համապատասխանող շէնքերու կառուցման:

Զուարթնոցի անբակները

ՀԱԿԱՏԱԳԻՐ

Քուններուդ մէջ պատերազմ կայ ու գայրոյթ
Եւ պայթիւններ ֆակտագրի խաղերէն,
Կոտտացումնե՛ր, որ քու հոգիդ կ'արիւնեն.
Գեռ ունիս բայց՝ երանութիւն մ'աչքերուդ:

Հակատագրի մութ պայֆարէն քեզ տուին,
Խորշերուն մէջ տառապանքին անյատակ,
Գեռ աննըւան սարսուռներու սեւ վռնակ.
Բայց ունիս դուն երանութիւնն ա՛յն անգին:

Վիրապատառ բախտիդ վերեւ հոսեցան
Անօրեայի քաֆնաքաֆուր դիպուածներ
Եւ տառապանքդ եղաւ գայրոյթ երկնաֆեր.
Բայց հոգիդ է՝ երանութեան շատըրուան:

Աւա՛ղ, սակայն, ամէն մէկ նոր այգաբաց
Կը բերէ քեզ տառապանքի տըրոփներ:
Գերիւրական քեզ պայֆարն է կըռաներ
Մարդկային ցուրտ ֆակտագրի մը դիմաց:

Վ.Երեմիկ

ԳԱՌԶՈՒ

CARZOU

Fonds A.R.A.M

Կ. ՕՐԱԿԻԱՆ

G. ORAKIAN

ՋԵՐԱՆԻԱՆ

JERANIAN

Fonds A.R.A.M

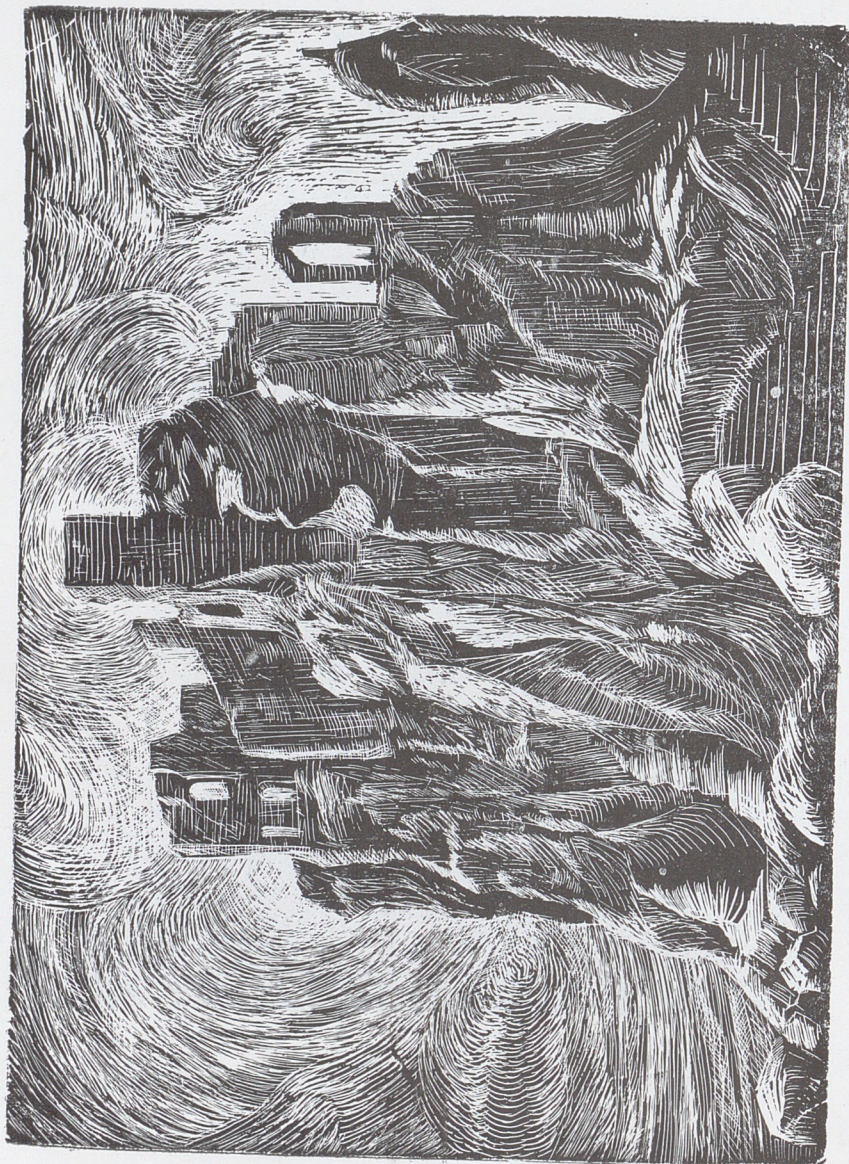
Գ. ՆԱԼԲԱՆԻԱՆ

K. NALBANDIAN

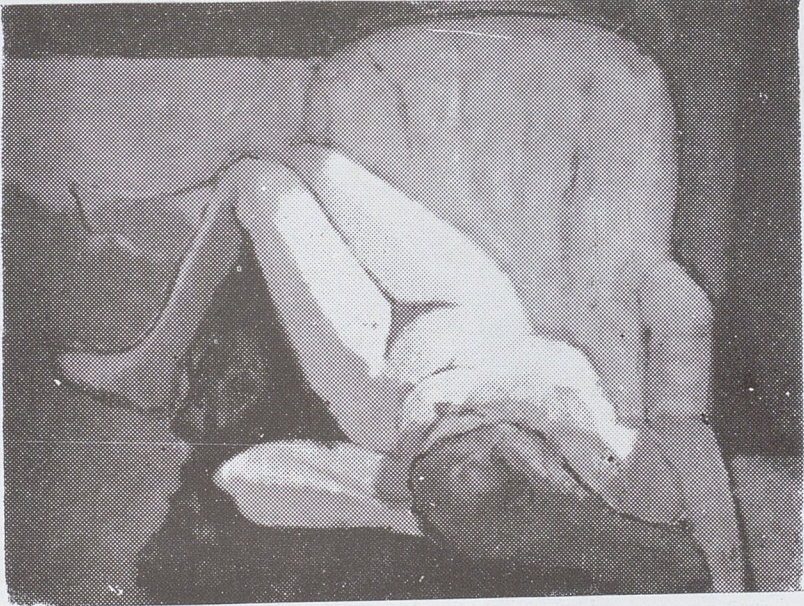
ՆՈՒԱՐԿԻ ԶԱՐԵԱՆ

N. ZARIAN

BODOSSIAN

ՊՐԻՆՏՆԵՐ

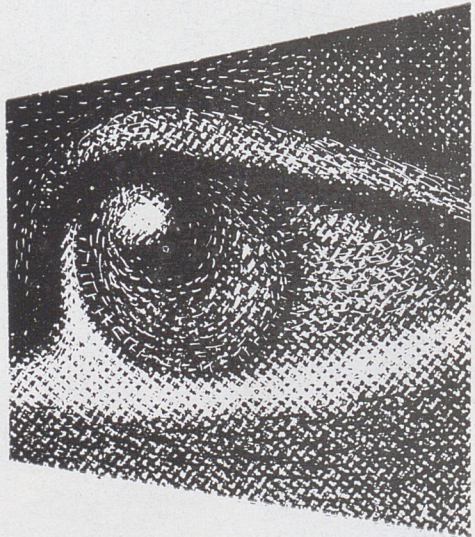

ԹՈՐՈՍԻԱՆ

TOROSSIAN

Ա Տ Կ Ե Ր Ա Յ Ա Ն Դ Է Ս

ՀՀԿԿՄԿ

ՀՀԿԿՄԿ

Fonds A.R.A.M

Ա. ՄԻՍԻՐԵԱՆ

ARMISS
Fonds A.R.A.M

Ա. ՄԻՅԻՐԵԱՆ

ARMISS

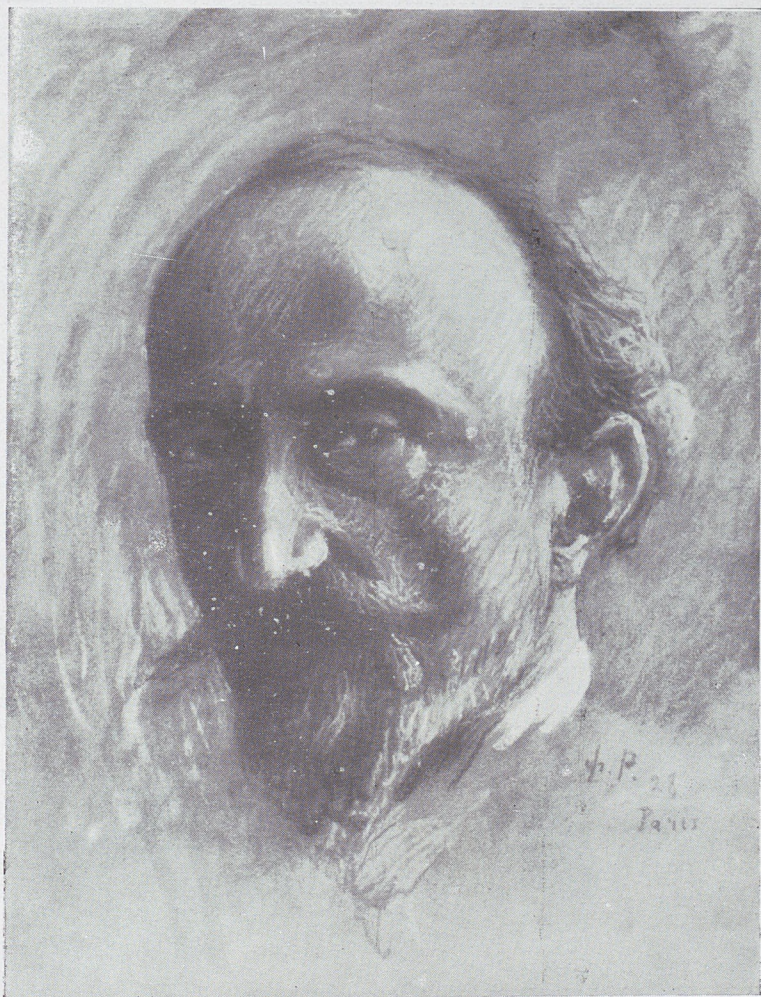
ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ

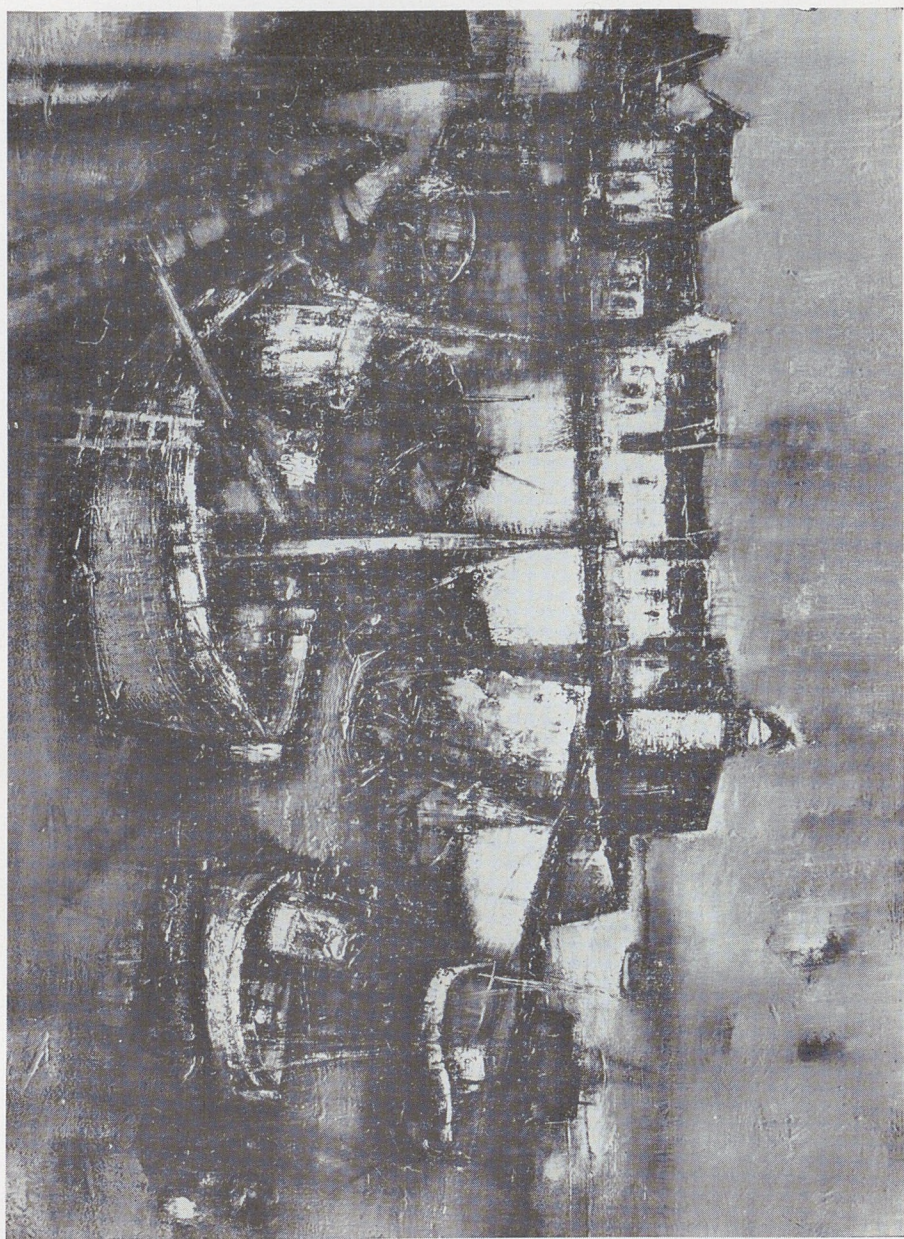

Բ. ԹՕՓԱԼԵԱՆ

P. TOPALIAN

ՓԱՆՈՍ ԹԵՐԼԵՄԵԶԻԱՆ — կենդանագիր Ա. Չօպանեանի
P. TERLEMEZIAN — Le poète Tchobanian

SHART

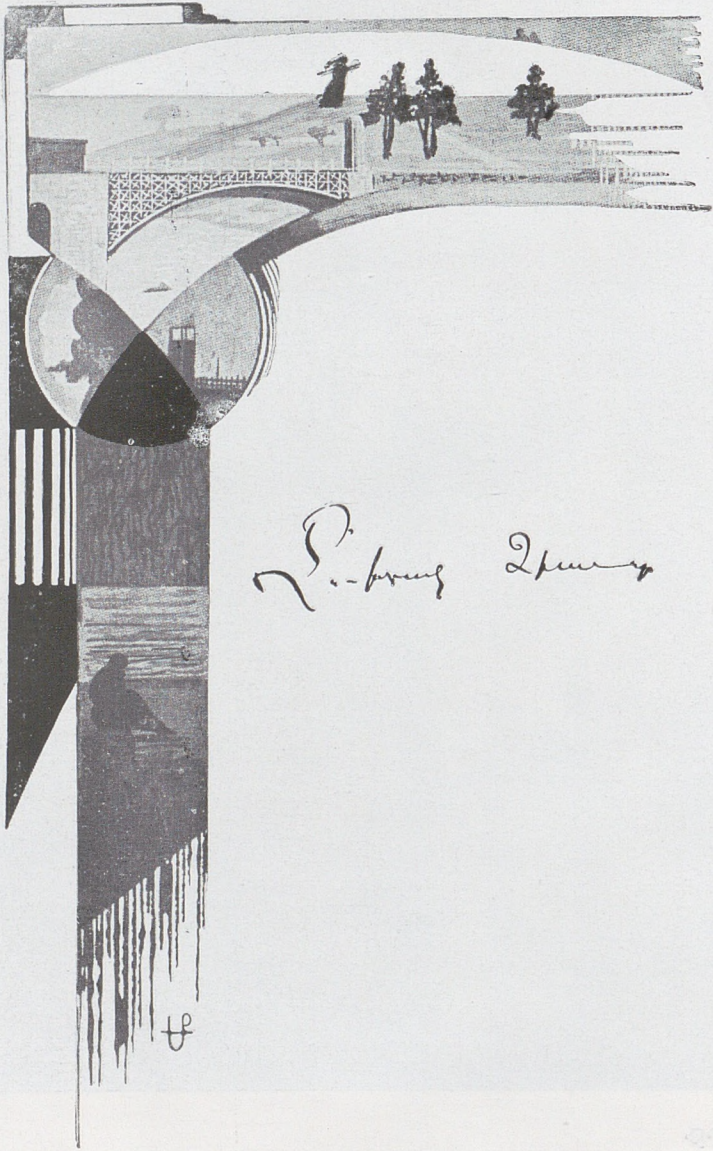
7110

ՀԱՐԹ

SHART

Fonds A.R.A.M

Ն. Կեբաբձյան

Մ. ԲԷՊՍՊԻԱՆ

M. KEBABDJIAN

Fonds A.R.A.M

Բ. ԹՕՓԱԼԵԱՆ

P. TOPALIAN

Ա. ՄԷՍԻՐՅԱՆ

ARMISS

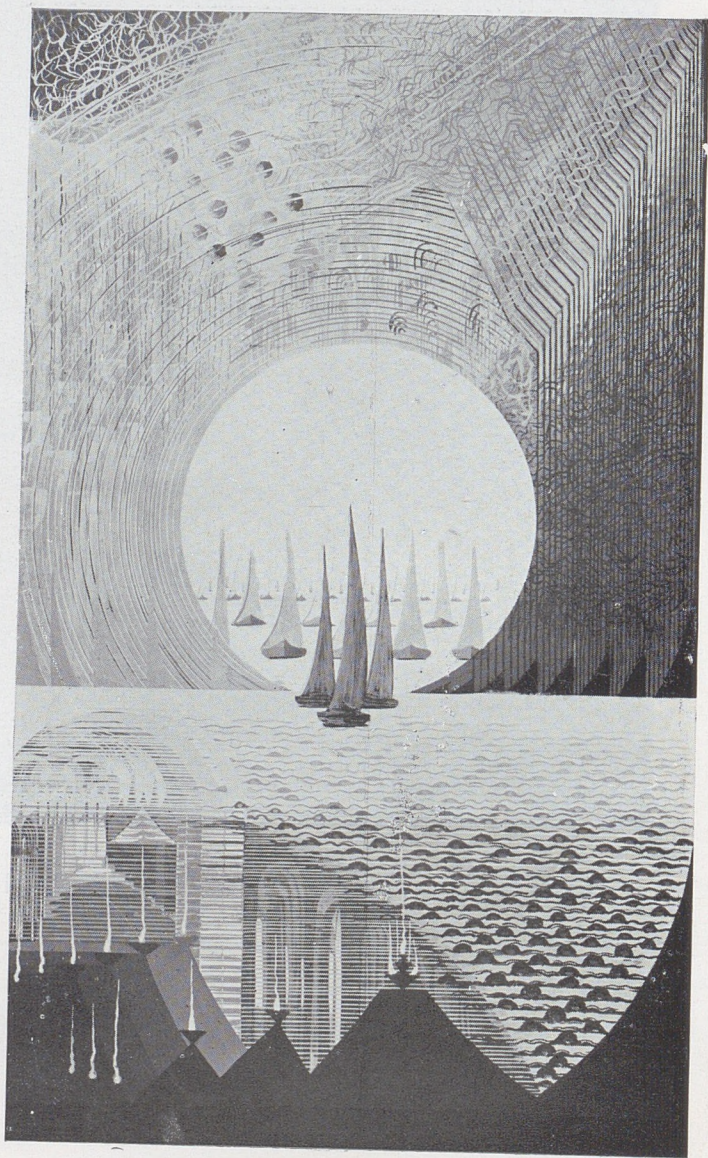

ՄԱՆԴԻԳԻԱՆ

MANDIGUIAN

MAUGRAN M

MANDIGUIAN M

Մ. ԳԷՊԱՊՅԱՆ

M. KEBABDJIAN

Fonds A.R.A.M

Ա. ԲԱԲԱՅԵԱՆ

A. BABAIAN

SHART

01172

ՊՈՏՈՍԵԱՆ

BODOSSIAN

Fonds A.R.A.M

ՃԵՐԱՆԵԱՆ

JERANIAN

ՊԱՏՄՈՒԱԾՓՆԵՐ ԵՒ ԱՐՁԱԿ ԷԶԵՐ, Եղիշէ Այվազեանի: (Հրատարակութիւն Արամեան Մանուց Միութեան, Իսթանպուլ, 1960):

Արամեան Սանուց Միութիւնը գեղեցիկ գաղափարը ունեցած է սոյն հատորին մէջ ամփոփելու Եղիշէ Այվազեանի տասնըջորս գրուածքները, որոնք 1923էն մինչեւ այսօր ըյս տեսած են արտասահմանի գանազան գրական հանդէսներուն մէջ («Հայրենիք», «Անդաստան», «Զըւարթնոց» եւայլն):

Եղիշէ Այվազեան ծնած է հին Հայաստանի Մասեաց Ոտն գաւառի, ներկայիս Թրքական սահմաններու մէջ ինկած՝ Իգտիրի գիւղերէն մէկուն մէջ: Իր գըրուածքներուն նիւթը քաղած է իր մանկական աշխարհէն, հրաշալի հանք, զոր հեղինակը օգտագործած է յայնօրէն:

Հասկնալու ու մանաւանդ բացատրելու համար Այվազեանի պատմուածքները, պէտք է ի մտի ունենանք այս պարագան: Ճանչնանք մանաւանդ պատմական Հայաստանի այդ գաւառը, որ հնուց ի վեր հայրենիքն է եղած Մասեաց Քաջերուն ու Ոգինբրուն:

Եղիշէ Այվազեան խորհրդաւոր գրող մըն է, ըլլայ իր խորքով, ըլլայ իր ոճով: Ու վարպետ պատմող մը նաեւ:

«Ես այ ունիմ իմ հոգու մէջ մի խուլ անկիւն, մի խոր վիրապ, ուր ամենահետաքրքրական ու ամենաարտասովոր գաղտնիքներ կը ժամադրուին գալիքի մասին»,

կը գրէ հեղինակը տեղ մը (էջ 136):

Իր առաջին պատմուածքով իսկ, «Սատանային մատը», Այվազեան ի յայտ կուգայ իբրեւ վարպետ հոգեբան, փրկիսօփայ-խորհող: Ուստի բնագաւառի մը մէջ, ուր հայ գրականութիւնը շատ ալ հարուստ չէ:

Այս հատորին արժէքներէն մեծագոյնը բերուած նիւթի այդ նորութիւնն է:

Այս մարզին մէջ ամէնէն յաջող պատմուածքներէն մէկը, վերեւ յիշուած «Սատանային մատը»ն է:

Այվազեան մեզի կը յայտնուի հոն իբրեւ մէկը, որ ծանրաբեռնուած է մանկութեան շրջանին գործուած արարքներու ճնշումով: Ան մեզի կը նկարագրէ ութնամեայ մանուկի գործած առաջին մեղքը, իր գիւղին մէջ, հանդէպ իր մօրը: Վերցուցած է քար մը ու նետած զայն իր մօրը վրայ, վերաւորելով զայն: Հեղինակը կը պատմէ այս քստմենքի արարքը այնպիսի իրապաշտ գոյներով, որ ընթերցողը կը մըլխըճուի խոր թախիծի մը մէջ:

Այս տուամը կը թուի գարձած ըլլալ յաճախանք մը Ե. Այվազեանի համար, տամ որ կը շարունակուի մինչեւ այսօր, գեո կենդանի իր հոգիին մէջ:

Ամենայաջող պատմուածքներէն մէկն է նաեւ «Գամբ», Փանոսենց գոմը, որ գիւղի հաւաքավայրն է, մանաւանդ ձմրան ամիսներուն: Գիւղայիններու կեանքը, գոմի գարչահոտ մթնոլոր-

երբ Յակոբ տակաւին մանուկ էր, եւ հաստատուած Գումազարու, պատրիարքանիստ թաղը: Այս թաղին դպրոցին մէջ իր նախակրթութիւնը ստանալէ յետոյ, Յակոբ յաճախած էր նաեւ Կեդրոնական վարժարան, որ տնկարան մըն էր հայ մաաւորականութեան համար: Անկէ յետոյ նետուած էր լրագրութեան մէջ 1902ին, եւ մնալուն խմբագիր եղած «Մանգումէի Էֆբեար» թերթին:

Այս թերթին արտօնատէրն էր Յովհաննէս Ֆէրիտ Գայսէրլեան, ճարպիկ գործի մարդ մը, որ մընայցած էր թրքախօս: Իբրեւ կեսարացի, չէր կրնար բաղդատուիլ միւս կեսարացի լրագրապետներու հետ, Փանոսեան, Քէչեան, Տիրան Քէլէկեան, որոնք Կ. Պոլսոյ լրագրութեան երբեմնի պարծանքները եղան: Անիկա շատ շատ կրնար պատկանիլ Պօյաճեան եղբայրներու («Արեւելք»), ձիվէլէկեանի («Սուրհանդակ»), հայատառ թրքերէն) եւ Միհրան Նադալեանի («Սապահ») խումբին, թէեւ երբեք չէր հաւասարիր այս վերջնոյն:

Գայսէրլեան իր շուրջը կրցած էր համախմբել շատեր այն ատենուան ամէնէն անուանի եւ կարող խմբագիրներէն. — Միսաք Գոչունեան (Քասիմ), Երուանդ Տէր Անդրէասեան, Արամ Անտոնեան, որոնց կողքին նաեւ Յակոբ Տէր Յակոբեան եւ Վահան Թօշիկեան, առանց յիշելու թարգմանիչները, թուրքերէն եւ ֆրանսերէն լեզուներէ: Ե. Տէր Անդրէասեան բաղմալեզու թարգմանիչ մըն էր նաեւ, հմուտ ըլլալով գերմաներէնի եւ տեղեակ՝ անգլիերէնի:

«Մանգումէ» ամէնէն շատ կարդացուած եւ ժողովրդական հայ թերթն էր, մինչեւ Օսմանեան Սահմանադրութեան տարին (1908), իսկ «Բիւզանդիոն» կը մնար «ծանր» բովանդակութեամբ եւ «վերի խաւեր»ու յատուկ թերթը, որ «թօն» կուտար ազգային կամ Պատրիարքանի քաղաքականութեան, Բ. Քէչեանի խմբագրականներով եւ իր խմբագիրներուն յօդուածներով: Այս խմբագիրներու մէջ էին՝ Ա. Ալպօյաճեան, Յովհ. Զիֆթէ-Սարաֆ (Ասպետ), Աբիկ Մուպահեաճեան, Պարոյր եւ Աշոտ Քէչեան եղբայրներ:

Այս շրջանին թերթերը որոշ չափով խզուած էին արտաքին քաղաքականութենէ, այսինքն օտար երկիրներու յատուկ ինդիքներէ, եւ առաւելապէս նուիրուած էին ներքին եւ ազգային հարցերու, գրաքննութեան աչալուրջ հսկողութեան տակ: Այս պատճառով անոնք կը հրատարակէին գրական եւ կրօնարարական յօդուածներ այ, իրենց բովանդակութիւնը պէսպիսուն դարձնելու համար: Այս շրջանի խմբագրութեան յատուկ պատրաստութիւն ստացած էր Յակոբ Տէր Յակոբեան, որ ոչ միայն հրապարակագրական, այլ եւ գրական յօդուածներ այ կը ստորագրէր եւ իր արձակ գրութիւնները, իրենց ինքնատիպ պատկերներով, կրնային նկատուիլ գրական գոհարներ, որս 1912 թուականին ամփոփեց «Ուր ինչիներ ժողվեցի» համեստ անունին տակ:

Համեստութիւնը իր նկարագրին գլխաւոր յատկանշն էր: Ան կը խուսափէր աղմկարարութենէ

եւ «զգայացունց»էն, ու մանաւանդ անառարկելի վճիռներ արձակելէ: Կը զգուշանար ծայրայեղութենէ եւ միջին ճամբան կը նախընտրէր: Իր փիլիսոփայութիւնը կարելի էր ամփոփել «այսպէս ալ կ'ըլլայ, այնպէս ալ» խօսքով, զոր յաճախ կը սիրէր կրկնել, որովհետեւ իրեն համար չկար վերջնական ճշմարտութիւն, այլ կար մշտատեւ փրկաւորուքը ճշմարտութեան:

Ասիկա սակայն արգելք մը չէր որ իր կարծիքը տար, եւ չպաշտպանէր տեսակէտ մը, որ իրեն համար ճիշդ կը թուէր: Մասնակցած էր զրական վէճերու, ինչպէս՝ Միսաք Մեծարենցի շուրջ, եւ Տէր Յակոբեան առաջիններէն եղած էր այս տարաբախտ բանաստեղծին վաւերական եւ ինքնատիպ տաղանդը ճանչցողներէն:

1908 թուականը, ինչպէս երկրին մէջ, հայ մամուլին համար եւս բերաւ յեղաշրջում մը: «Մանգումէ»ի աստղը հետզհետէ շիջեցաւ, հրապարակ եկած նոր թերթերու փայլատակումին առջեւ:

Կ. Պոլսոյ խաղաղ եւ ճահճացած ազգային կեանքը լեցուած էր պայքարներով եւ գայթակղութիւններով ալ, որոնց զոհ կամ քաւութեան նոխազ եղան Օրմանեան Պատրիարք եւ կարգ մը ազգային դէմքեր: Նորեր յայտնուեցան: Ազգային Երեսփոխորդ, Օսմ. Խորհրդարան, րնտրութիւններ, կուսակցական հակամարտ ուժերու բախում, դաւառի հարստահարութեանց խնդիրը լեցուցին թերթերու սիւնակները:

1909ին Իզմիրլեանի կաթողի-

կոսական ընտրութեան առթիւ Կ. Պոլսոյ Ազգ. Ժողովին կողմէ իրրեւ պատուիրակ դացողներուն ընկերակցեցաւ Տէր Յակոբեան, լրագրողի հանգամանքով: Բայց անկէ յետոյ երկար չմնաց ասպարէզին մէջ: «Մանգումէ»ի խումբը սկսած է ցրուել հետզհետէ: Տէր Յակոբեան Պարտիզակի գիւղապետի (միւտիւր) պաշտօնով հեռացաւ Կ. Պոլսէն, 1910 թուին, եթէ չեմ սխալիր:

Այդ թուականին, երբ «Ժամանակ»ի խմբագրութեան մէջ էի, ամառը շաբաթուան մը համար դացի Պարտիզակ եւ հիւր մնացի իր մօտ: Ազգէ՛ մեր հին բարեկամութիւնը: Հոն եկած էին նաեւ Տէր եւ Տիկին Թօշիկեան, որուն հետ կապուած էր «Մանգումէ»ի խմբագրատան մէջ:

Նիկոմիդիոյ ծոցին եղբքը փոռած այս գիւղին գեղազուարճ բնութիւնը, հայեցի մթնոյտրտը եւ խաղաղ ու երջանիկ կեանքը Յակոբ Տէր Յակոբեանի համար իտէալ միջավայրը կը կազմէին, ուր կրնար ապրել Կ. Պոլսոյ աղմուկէն եւ եռուզեռէն հեռու: Գիւղին կառայարատունին փոքրիկ հրապարակին վրայ էր սրբաւարան մը, ուր կ'իջնէր պաշտօնական գրագումներէ յետոյ, գիւղին դպրոցին կամ եկեղեցիին գործերնով որդեգրու համար, իր շուրջը համախմբուած թաղական կամ հոգաբարձու «ազա»ներու հետ:

1913ի Պալքանեան պատերազմը մերժ տուաւ այս երջանկութեան, եւ Տէր Յակոբեան մերադարձաւ լրագրութեան: Այն ատեն Հրաչեայ Տէր Ներսէսեան սկսած էր հրատարակել նախ «Բանբեր», ապա «Վերջին Լուր»

թերթը, որուն խմբագրութիւնը ստանձնեց: Քիչ յետոյ պիտի պայթէր առաջին համաշխարհային պատերազմը, եւ Տէր Յակոբեան եւս 1915ի Ապրիլին պիտի ձերբակալուէր եւ տարագրուէր: Բարեբախտաբար իրեն վիճակուեցաւ մնալ Գոնիա, ուր ապրեցաւ իբրեւ աքսորական, մինչեւ պատերազմին վախճանը:

Զինադադարին կրկին Կ. Պոլիս: Այս անգամ մնալուն խմբագիրը գործած էր «Վերջին Լուսին»-ին: Եւ 1922ին անկէ հեռանալէն եւ իր կայքը Փարիզ հաստատելէ յետոյ, շարունակեց այդ թերթին աշխատակցութիւնը, միաժամանակ հիմնելով իր անկախ գործը: Այս գործին մէջ մեծցան իր երկու գաւակները, Տորք եւ Մեսրոպ, որոնք զարգացուցին զայն: Անկէ յետոյ ալբեա կրնար քիչ մը հանգիստ ընել, շարունակելով հանդերձ իր քրական աշխատանքը: Այդ կերպով է որ պատրաստեց Պարտիզակի վրայ երկարաշունչ հատոր մը, որ լոյս կը տեսնէ մօտերս:

Իր վերջին տարիներուն Յ. Տէր Յակոբեան նուիրուեցաւ նաեւ Փարիզի ազգային-եկեղեցական գործերուն: Անգամ էր հայ գրողներու Միութեան, եւ պահ մը եղաւ անոր նախագահը: 1951ին Փարիզի հայոց Կրօնական ընկերակցութեան վարչութեան անդամ էր, նախ իբրեւ անոր ատենադպիրը եւ յետոյ փոխ-ատենապետը: Իր բարի ու լրջախոհ քննադատութեամբ չափաւորութեան տարր մըն էր եւ միահամուռ համակրանքն ու համարումը կը վայելէր ամէնուն, աջին ու ձախին: Իր այս հանգամանքով

երկու տարի առաջ գնաց էջմիածին, իբրեւ պատուիրակ, Վեհ. Հայրապետին ծննդեան տարեդարձին առթիւ, ու յարգանքով ընդունուեցաւ ու մեծարուեցաւ Երեւանի գրողներուն կողմէ: Վերադարձին Յակոբ Տէր Յակոբեան հրապարակային յայտարարութիւններէ կամ ցոյցերէ զուշացաւ, իր սպաւորութիւնները պահելով մտերմական շըրջանակի մը: Ո՛չ ծայրայեղ գովեստ, ոչ ալ նեղմիտ քննադատութիւն: Հայրենի իրականութիւնը պայծառ էր, եւ ասիկա բաւ էր իրեն համար:

Եկեղեցիի վարչութեան առնթեր կազմուած Կրթական Յանձնախումբին անդամ էր նաեւ ու ատենապետը, եւ մնաց մինչեւ իր կեանքին վախճանը: Մեր պարբերական ժողովներէն յետոյ երբեմն կ'երթայինք նստիլ անկիւն մը, պաշտօնակիցներով եւ կը սիրէինք խօսիլ օրուան հարցերու մասին եւ լսել իր զիտողութիւնները կամ իր սրբանութիւնները:

Այս առիթով յաճախ կը կրկնէի թելադրութիւնս, թէ՛ ե՞րբ պիտի տօնենք իր յրելեանը: Հեղինական նայուածքէ մը յետոյ, կ'ըսէր. «Ինձմէ առաջ ուրիշներ կան», կամ՝ «Թո՛ղ գարունը կամ աշունը անցնի»:

Աշունը այս անգամ անցաւ, դինքը հետը տանելով: Սակայն մնաց իր յիշատակը, իր ուղղամիտ եւ առաքինի մարդու համբաւը, իր վաւերական եւ անխարդախ մտաւորականի գործը, իր անհասանդիր եւ աննախապաշար հայրենասէրի գաղափարականը: 30վի. Պողոսեան

*

ԱՅՍ ՀԱՏՈՐԻՆ ՄԷՁ

«Անդաստան»	Ուիլլ. Սարոյեանի Արուեստը	4
Ուիլեամ Սարոյեան	Մի քանի հայեր	5
Եղիշէ Այվազեան	Անէացում	12
Յարուք. Կոստանդեան	Թուղթ բանաստեղծին	10
Մառի Աքմանեան	Տաղեր, սրտով երգուած	14
Բիւզանդ Թօփալեան	Զիթենիներ	15
Վազգէն Շուշանեան	Փորձ մարդ մը մերկացնելու	17
Զարեհ Գազազեան	Բանաստեղծութիւն	21
Զ. Մ. Որբունի	Հերոսները, Բժիշկին աղջիկը	24
Վահան Թոքովեց	Արեւելք (քերթուած)	33
Ռաֆայէլ Զարդարեան	Քառեակներ	47
Արսէն Երկաթ	Հրածեշտ, Խորհուրդ	49
Հրաչ Զարդարեան	Գեթսեմանեան գիշեր մը	49
Մ. Իշխան	Ո՞ւր մնաց	79
Գ. Համբարձումեան	Թոխք, Տեսիլք	80
Հայկ Պէրպէրեան	Տանիւմէնանամէն	81
Ն. Տէր Միքայէլեան	Հողեկան մըրիկ	96
Գ. Ճիզմէնեան	Կրկէսին մէջ	97
Վահրամ Մավեան	Սպասում	102
Փ. Վալերի (թրգմ. Մարտունի)	Պր. Թեսթ	103
Շառլ Պաուլեր	Ազախինին մեծահոգի	106
Եդ. Սիմֆէշեան	Մեր զրական տաղնապը	107
Մկրտիչ Պարսամեան	Յ. Օշական դր. քննադատ	113
Ռոպեր Ճեպենեան	Կերպարուեստի մասին	119
Յովսէփ Սվանեան	Հակաջերմ դեղերէն դէպի Հանդարտեցուցիչ դեղերը	122
Գ. Քերէսքէնեան	Արդի երաժշտ. հարցեր	127
Գ. Մ. Ալէմշահ	«Իմ Երգը» (երաժշտ.)	131
St. John Perse	Dicours de Stockholm	137
G. Poladian	Raisons d'aimer	143
Vahan Tékéyan	Au large	147
Daniel Varoujan	A la statue de beauté	148
J. Choko	Montagnes	149
Henry Sper	Dialectique de l'imprécis	152
Գր. Համբարձումեան	Գալուստ Կիւլպէնկեան	155
Ա. Խանտանեան	Հայաստան զարեբու մէջէն	163
ՊԱՏԿԵՐԱՀԱՆԴԻՍ		
Ե. Սիմֆէշեան	«Արձանագիր» եւ Մաննիկ Պէրպէրեան	161
Վ. Մելիքեան	Ե. Այվազեան	188
Յ. Պողոսեան	Յ. Տէր Յակոբեան	189

ԱՆԴԱՍՏԱՆ-ի այս հատորին
տպագրութիւնը աւարտեցաւ
1961 ապրիլին, « Արաքս »
տպարանին մէջ, խմբագրու-
թեամբ Բ. Թօփալեանի,
Փարիզ:

Directeur : P. TOPALIAN

Imprimerie Araxes
46, Rue Richer
PARIS - 9^e

Ա. ԲԱԲԱՅԵԱՆ
ԳԱՌՋՈՒ
ՆՈՒԱՐԴ ԶԱՐԵԱՆ
Փ. ԹԵՐԼԷՄԷՋԵԱՆ
ԹՈՐՈՍԵԱՆ
Բ. ԹՕՓԱԼԵԱՆ
ՏԱՐԻՍ. ԿԱՄԱՐԱԿԱՆ.
ՃԵՐԱՆԵԱՆ
Ս. ՄԱՆՏԻԿԵԱՆ
Ա. ՄԻՍԻՐԵԱՆ
ՇԱՐԹ
Բ. ՊՈՏՈՍԵԱՆ
Գ. ՆԱԼՊԱՆՏԵԱՆ
ՔԷՊԱՊՅԵԱՆ
Կ. ՕՐԱԳԵԱՆ

ANDASTAN

ARTS ET LETTRES
Revue arménienne

Գին' 12 ն. Ֆր.

Fonds A.R.A.M

ANDASTAN

ARTS & LITTÉRATURE

Revue trimestrielle arménienne

Directeur : PUZANT TOPALIAN

46, Rue Richer - Paris (9e)

Pro. 05-73